11 TEZ

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ

BUNALIM AZGELİŞMİŞLİK DEVLET

Galip L. Yalman
Popülizm Tartışması Üzerine

Haldun Gülalp
Üçüncü Dünya'da Demokrasi

Anwar Shaikh
Kâr ve Bunalım

Tülay Arın
Düzenleme, Birikim, Bunalım

Gülnur Savran
Sosyalist-Feminizm

Hacer Ansal
Kapitalist Teknoloji

Sungur Savran
Türkiye'de Burjuva Devrimi

- *Mustafa Sönmez*
İşçi Gençlik
- *Can Ilgın*
Dem(irel)agoji
- *Ömer Erzeren*
Abendroth İçin

1

11)

Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretirt, es kömmt drauf an sie zu verändern.

ONBİRİNCİ TEZ KİTAP DİZİSİ: 1

Kasım 1985

Kapak : Sertaç Ergin
Kapak Baskı : Orhan Ofset
Dizgi/Baskı : Özdem Kardeşler Matbaası

ULUSLARARASI YAYINCILIK Ltd. Şti.
Klodfarer Cad. No: 31/5
Cağaloğlu - İstanbul

Bunalım
Azgelişmişlik
Devlet

İÇİNDEKİLER

DEĞİNMELER

Başlarken

Toplumların yaşamında zaman zaman bütünsel gerileme dönemleri görülür. Bugün Türkiye'de de böyle bir süreç yaşanmaktadır. Ekonomiden siyasete, eğitimden kitle iletişimine kadar toplumsal yaşamın her alanında, baskıya, tahakküme, yasakçılığa, geri ideolojik biçimlere dayanan bir dizi yeniden - düzenleme, varolan sınıf hakimiyetini pekiştirmeye yönelmiştir. Çalışan sınıflar geçmişte kazanmış oldukları hakları teker teker yitirmektedir; daha da kötüsü, kitleler siyasetin dışına itilmekte, örgütlenmelerinin önünde güçlü setler yükseltilmektedir.

Türkiye'deki bu durum, dünya çapındaki gelişmelerden yalıtılmış bir olgu değildir aslında. Kapitalist dünya on yılı aşkın bir süredir tarihinin en derin ve kapsamlı iktisadi bunalımlarından birini yaşamaktadır. Kapitalizm, son yıllarda, sadece iktisadî alanda değil, siyasal, ideolojik, kültürel, askerî vb. alanlarda da büyük çalkantılara gebe bir ortama doğru hızla ilerlemektedir. Bu bağlamda, son on yıl içinde, Avrupa'dan ABD'ye, Latin Amerika'dan Doğu Asya'ya dek tüm kapitalist dünyada, egemen sınıflar çalışan kitlelere karşı ağır bir saldırıya geçmiştir. Ekonomide sermayenin egemenliğini sınırsızlaştırmayı hedefleyen yeni - liberal iktisat politikaları, devletin baskı gücünü arttırmaya yönelik düzenlemelerle, kitle örgütlerine karşı yasal ve yasadışı saldırılarla, ırkçılıkla, dinsel bağnazlıkla, günlük yaşamda her tür özgürlüğe karşı düşmanlıkla elele vermektedir. Reagan ve Thatcher'in, örümceklenmiş ideolojileri kendine kalkan edinen ama yer yer toplumun geniş kesimlerinde etkili olan sözde «yeni» sağıyla, Latin Amerika ve Asya'daki askeri diktatörlüklerin, bütün

farklılıklarına rağmen ortak olan yanı, bu temeller üzerinde, çalışan kitleleri yeniden katı bir disiplin altına sokmayı hedeflemeleridir.

Ama bu saldırı kimi yerde çalışan kitlelerin direnci karşısında geri adım atmak zorunda kalmaktadır. Amaçlarına ulaştığı yerlerde kurduğu «düzen» ise kolay kolay kalıcı hale gelememektedir. Latin Amerika, Güney Asya ve Güney Afrika'da son yıllarda yeniden alevlenen güçlü demokrasi mücadeleleri, her türden umutsuzluğa en anlamlı cevaptır. Batı Avrupa'da ise son yıllarda gerek bunalımın çalışanlar üzerindeki etkilerine karşı işçi sınıfı mücadeleleri gerekse emperyalizm tarafından yeniden yükseltilen soğuk savaş bayrağına karşı gelişen kitlesel hareketler, sürecin çelişkili doğasının bir başka ifadesidir.

Teori alanında, tarihsel maddecilik 60'lı yılların sonundan itibaren, büyük kitle seferberliklerinin de katkısıyla, büyük bir canlılık kazanmıştır. Bu canlılık ortamında, maddeci teori çerçevesinde geçmişte ancak kısmen ve yetersiz biçimde ele alınmış olan birçok sorun yeni bir atılımla derinlemesine irdelenmektedir. Ayrıca yaşayan her düşünce gibi, maddeci düşünce de teorik yapısının birçok yönünü yeniden eleştirel bir süzgeçten geçirmektedir. Bütün bunlar, tarihsel maddeciliğin canlılığının açık birer belirtisidir.

Ama tablonun her yönü de aydınlık değildir. İktisadî bunalımın yıpratıcı etkileri, dünya işçi sınıfı hareketinin geçmişteki yanlışları, SSCB, Çin vb. toplumlarda altmış yılı aşan bir geçiş dönemi boyunca süregiden köklü olumsuzluklar - bütün bunların mücadeleyi zayıflatacak etkiler yaratmaması beklenemezdi. Bunun teori alanındaki ifadesi ise, son dönemde, özellikle Avrupa solunun bir bölümünün, yeni - liberal rüzgârların da etkisi altında, insanlığın düşünce alanında ulaşmış olduğu en ileri platform olan tarihsel maddeciliği hızla terk etmeye yönelmesidir.

Uluslararası düzeyde gelişen bu eğilimlerin Türkiye'de de belirmesi şaşırtıcı olmayacaktı. Nitekim, 1980 döneme-

cinin yarattığı büyük sarsıntının etkisi altında, Türkiye'nin sol düşüncesi de ciddî bir bunalımla karşı karşıya kaldı.

Bu bunalım ortamında, eski yanlışların eleştirilmesi gereğinin ardına sığınarak geçmiş kazanımları da reddeden, en temel konularda geçmişin gerisine düşen, kendisini isteyerek ya da istemeyerek tarihsel maddeciliğin dışına yerleştirmeye yönelen bir düşünce akımı doğdu. Sol - liberal, sivil toplum fetişçisi, bireyci bir anlayış sol düşünce içinde yaygınlaştı. Bu anlayış, bulanık ve iyi tanımlanmamış bir sivil toplum kavramından yola çıkarak tüm sorunları bir devlet/sivil toplum karşıtlığı içinde sunmaya çalışıyor: bu süreç içinde toplumsal sınıflar arasındaki ilişki ve çelişkiler de tümüyle geri planda kalıyor. Türkiye'nin başlıca sorunlarından biri olan demokratikleşme «sivil toplumun kuruluşu» ile karıştırılıyor; böylece demokrasi ile «piyasa ekonomisi», giderek demokrasi ile kapitalizm ayrılmaz biçimde birbirlerine bağlanıyor. Kısacası, sınıflar ve sosyalizm bu akımın gündeminde yerini bulamıyor

Türkiye'de sol düşüncenin bunalımının bir yüzü sivil toplumculuğun yaygınlaşması ise, öteki yüzü de geçmişin bazı yanlışlarının eleştirisinden kaçınılması, bunların aynen yeniden - üretilmesi. Tarihsel maddeciliğin basitleştirilmiş, mekanik, dogmatik ve kısırlaştırıcı yorumları solun bazı kesimlerinde hâlâ büyük bir ağırlık taşıyor. Bu yorumlar, sosyalizm ile gerçek bir demokrasi arasındaki zorunlu ve karşılıklı bağı kopartarak, SSCB, Çin vb. toplumların barındırdığı köklü olumsuzlukları görmezlikten gelerek, sınıf sorunlarının dışında kalan kitlesel mücadelelere duyarsız biçimde yaklaşarak, mücadeleyi bir siyasal iktidar mücadelesine indirgeyerek, tarihsel maddecilik üzerinde yoksullaştırıcı ve indirgeyici etkiler yaratıyorlar.

Bütün bunların ötesinde, solun bazı kesimlerinde, Türkiye'nin yirminci yüzyıldaki gelişmesine damgasını vurmuş olan resmî ideoloji karşısında ciddî bir teslimiyet eğilimi gözleniyor. Bu eğilim çerçevesinde, kitlelerin tarihin yapılmasına katkısı ikinci plana düşüyor, tarih doğrusal ve şematik bir gelişme kalıbına indirgeniyor, aydınlanma geleneği, bu geleneğin maddeci eleştirisinden bağımsız

olarak yüceltiliyor, geri bir milliyetçilik tereddütsüz biçimde benimseniyor.

Böylece ortaya, sol düşünceyi bir çıkmaza doğru sürükleyen bir tablo çıkıyor. Bir yanda, tarihsel maddecilikten hızla uzaklaşan bir akım. Öte yanda teorinin yoksullaştırılmasında direnen bir anlayış. Nihayet, resmî ideolojinin hakimiyetini kabullenen bir yaklaşım.

Bu ortamda, başka dünyagörüşlerinden bağımsızlaşmış, yaşayan, soran, eleştiren, tartışan bir tarihsel maddeciliğin Türkiye'nin düşünce yaşamında sesini duyurabilmesi büyük önem kazanmakta. Liberalizme teslimiyete karşı tarihsel maddeciliğin zengin perspektiflerini savunacak, ama bunu yaparken resmî ideolojinin tuzaklarından uzak duracak ve tarihsel maddeciliği donmuş, basitleştirilmiş, dogmatik bir sistem olarak değil, yaratıcı bir yöntem olarak ele alacak bir teorik platforma ihtiyaç var. Onbirinci Tez dizisi, düzenli aralıklarla yayınlanacak kitaplarla böyle bir platformu oluşturmayı hedefliyor.

Kuşkusuz böyle bir platformun toplumların gelişmesini ve sorunlarını maddeci bir yöntemle anlamaya çalışmanın ötesinde de bir takım asgarî temelleri var. Bunların başında da sosyalizm ile demokrasinin birbirlerine kopmaz bağlarla bağlı olduğu anlayışı geliyor. Günümüzde tarihsel maddeciliğe yönelik düşünsel saldırı çerçevesinde kimileri tarihsel maddeciliğin kaçınılmaz biçimde anti-demokratik yönelimleri içerdiğini kanıtlamaya çalışıyorlar. Oysa, klasik tarihsel maddeciler emeğin kurtuluşunun tarihin gördüğü en demokratik biçimler altında gerçekleşeceğini savunmuşlardır. Bu anlayışta, sosyalizm ile demokrasi arasında karşılıklı ve zorunlu bir bağ vardır. Burada sözkonusu olan, salt siyasal demokrasi ile de sınırlanamayacak bir doğrudan demokrasidir: sömürünün, ezme ve ezilmenin, baskının her türünün ortadan kalktığı, toplumsal yaşamın her alanının yaygın ve aktif bir katılıma dayandığı bir toplum biçimi sosyalizmin önkoşuludur. Sosyalistler bu tür ilişkilerin nüvelerinin daha bugünden oluşturulmasına çalışmalıdırlar. Ama, öte yandan, böyle bir top-

lumun gerçekleşmesi ancak kapitalizmin aşılması temelinde olanak kazanır.

Bu temel anlayıştan yola çıktığımız içindir ki, **Onbirinci Tez** dizisi SSCB, Çin vb. toplumlar konusunda maddeci bakışaçısından hareket eden eleştirel yaklaşımlara alabildiğine açık olacaktır. Buna karşılık bu toplumların emperyalizmle aynı kefede ele alınamayacağı bilinci, dizinin bu konuya yaklaşımında titizlikle gözetilecek bir noktadır.

Toplumsal sınıfların tarihin gelişiminde belirleyici olduğu tezi, kuşkusuz tarihsel maddeciliğin hareket noktasıdır. Ama sınıf sorunsalının yanısıra, ezilen ve baskı altında yaşayan toplumsal kategorilerle (kadınlar, ezilen ulus ve «ırk»lar, gençler, çocuklar vb.) ilgili sorunlar da tarihsel maddeciliğin temel konuları arasındadır. **Onbirinci Tez** bu sorunlara da dizi içinde yer ayırmayı amaçlamaktadır. Sosyalizmin hedefi olan «bütünsel insan»ın yaratılabilmesi için, sadece ekonomi ve siyasette değil, her alanda büyük dönüşümler yaşanması gerektiğine göre, dizi, günlük yaşamdan kişilerarası ilişkilere kadar her konuda eleştirel yaklaşımlara açık olacaktır.

Onbirinci Tez dizisi, sadece Türkiye toplumunun sorunları üzerinde değil dünya çapındaki sorunlar ve tartışmalar üzerinde de olanaklar elverdiğince durmaya çalışacaktır. Çünkü maddeci bakışaçısının temelinde yatan uluslararası bakış dar ulusal perspektiflerin aşılmasını gerektirmektedir. Ayrıca, dünyanın başka yörelerinde teoriye ve pratiğe ilişkin olarak süregiden tartışmalardan öğrenilebilecek çok şey vardır. Nihayet, içinde yaşadığımız karanlık günlerde dünyanın bir bütün olduğunu hatırlamanın hepimize yeni ufuklar açacağına inanıyoruz.

Bu dizi, bu türden asgarî temellere dayanıyor ama aynı zamanda da çeşitliliğe, farklılığa, tartışmaya öncelik veren bir yapıyı amaçlıyor. Dolayısıyla, yazılarda dile getirilen görüşlerin sadece yazarlarını bağlayacağı da açık. Pratikle, yaşamla kopmaz bağları dolayısıyla, maddeci teori hiçbir zaman bitmiş, kapanmış bir düşünce sistemi olamaz. Üstelik, maddeci teorinin bazı alanlarda yeterince gelişti-

rilmemiş, derinleştirilmemiş olduğunu soğukkanlı biçimde saptamak, varolan sorunları tartışarak çözmek gerekir. Tartışma dışında tutmayı amaçladığımız konular yok. Tabularımız ve dogmalarımız yok. Tartışmanın, görüşlerin çeşitliliğinin, maddeci düşünceye zenginlik sağlayacağını, gelişmesini hızlandıracağını düşünüyoruz. Birlik içinde çeşitliliğin doğurgan olduğuna inanıyoruz. Dolayısıyla da, Onbirinci Tez dizisi yukarıda sayılan asgari temeller üzerinde yükselen, ama farklılığa ve yazarların özerkliğine yer tanıyan bir **tartışma platformu** niteliğini taşıyor.

Bu yüzdendir ki, **Onbirinci Tez** dizisinin **katkılara açık** olduğunu, açık olmanın da ötesinde istekli olduğunu vurgulamak istiyoruz. Dünyayı tarihsel maddecilik temelinde düşünen ve değiştirmeyi hedefleyen herkese, yukarıda özetlenen düşüncelere yakın herkese açık bu dizinin sayfaları. Teorinin sorunlarını tartışmak için, Türkiye'nin sorunlarını **tartışmak** için, **dünyanın** sorunlarını **tartışmak** için.

Çünkü amaç, Türkiye'nin düşünce yaşamında tarihsel maddeciliğin kazanımlarını savunmak, bu düşünceyi geliştirmek, Türkiye toplumuna yaratıcı biçimde uygulamak ve maddi bir güç haline gelebilmesi için kitleselleşmesine katkıda bulunmak. Bu amaca ise ancak hep birlikte çaba gösterilerek varılabileceğinin bilincindeyiz. Böyle bir amaca katkıda bulunmak isteyen herkesi, özel olarak da yepyeni bir geleceğin taşıyıcısı olmaya aday genç insanları aramızda görmek istiyoruz.

Kuşkusuz, bu yeni geleceği kurmak, çok uzun soluklu, çok - yönlü, çok boyutlu bir çabayı gerektiriyor. Düşüncelerin değişmesinin çok ötesinde, toplumun maddi yaşamının kitlesel ve örgütsel çabalarla değiştirilmesi gerekiyor. Onbirinci Tez dizisi, bu kapsamlı çabaya teori alanında sınırlı ve alçakgönüllü bir katkı yapmaktan başka birşey hedeflemiyor. Ama şunu da bir an bile unutmuyoruz: teorinin ve bilimin en derin anlamı, insanlığın doğayı denetim altına alma ve toplumu yenidenbiçimlendirme mücadelesine bilinç kazandırmasıdır. O halde, teorinin varlık nedeni ve doğruluğunun gerçek kıstası pratiktir.

Daha da önemlisi, Feuerbach üzerine onbirinci tezde ifade edildiği gibi, «Filozoflar dünyayı çeşitli biçimlerde yorumlamakla yetindiler; oysa, asıl önemli olan dünyayı değiştirmektir.»

11.
TEZ
ONBIRINCI TEZ KITAP DIZISI

Birinci Kitap Üzerine

Onbirinci Tez *dizisi, farklı konularda yazılmış yazıları bir araya getiren kitaplardan oluşacak. Ancak, olanaklar elverdiği ölçüde, her kitabın bir bölümü bir tema etrafında kaleme alınmış yazılara ayrılacak. «Bunalım, Azgelişmişlik, Devlet» işte elinizdeki birinci kitabın merkezi teması niteliğini taşıyor.*

Bugün içinde yaşadığımız toplumu anlayabilmek ve yarını düşünebilmek için, bu toplumun maddi temeline ilişkin iki olguyu doğru biçimde kavrayabilmemiz gerekiyor: azgelişmişlik ve bunalım. Türkiye toplumu, bir yandan, kapitalizme kesin adımını yirminci yüzyılda atmış birçok ülke ile, var olan tüm farklılık ve özgüllüklere rağmen, ortak bir tarihsel gelişmenin damgasını taşıyor. Dolayısıyla da, azgelişmiş kapitalizmin sorunlarına, Türkiyeyi aşan, onunla ortak özellikler taşıyan ülkeleri de kapsayan, daha geniş bir perspektiften bakmak yararlı, hatta gerekli. Öte yandan, Türkiye'nin de içinde yer aldığı kapitalist dünya, sermaye birikiminin bunalımıyla tanımlanan bir dönem yaşıyor. Bunalımdan nasıl ve ne yönde çıkılacağı, azgelişmiş kapitalist ülkeleri nasıl bir yarının beklediği soruları, kaçınılmaz olarak farklı toplumsal güçler arasındaki siyasal mücadeleleri tartışma alanına getiriyor. Bu mücadelelerin odak noktasında yer alan devlet ise, bunalım ve azgelişmişlikle birlikte elinizdeki birinci kitabın ana temasını tamamlıyor.

Kitabın ilk iki yazısı azgelişmiş kapitalizmde devletin konumu ve geçirdiği değişimleri ele alıyor. Galip L. Yalman, Türkiye'nin son dönemde yaşadığı dönemeç ertesinde geçmişi anlamak için geliştirilen ve geniş bir yankı bulan «popülizm» kavramını, bugüne kadar yapılmış olandan daha geniş bir perspektif içinde ele alıyor: Kavram teorik boyutuyla ve dünya çapında karşılaştırmalı bir tahlil çerçevesinde eleştirel biçimde inceleniyor bu yazıda. Ayrıca, aynı kuramsal çerçevenin bir başka öğesini oluşturan, ama Türkiye'de daha az tartışılan «bürokra-

tik - otoriter devlet» kavramı da giriyor yazının kapsamına. Yalman bu kavram ikilisini, maddeci bir bakış açısından, özel olarak da devlet teorisinden hareketle eleştiriyor. Haldun Gülalp'in yazısı ise, azgelişmiş ülkelerde kapitalist gelişmenin evreleri ile demokratik olan ve olmayan devlet biçimlerinin ilişkilerini araştırıyor. Bugünlerde kapitalizm ile demokrasiyi birbirine bağlamaya çalışan bakış açısına karşıt olarak, bu bağıntıyı reddeden ve özellikle de azgelişmiş ülkelerde demokratik - olmayan biçimlerin yaygın olduğunu vurgulayan Gülalp, bu olgunun nedenlerini bu ülkelerin özgül sınıf yapılarında ve dünya ekonomisi içindeki tabi konumlarında buluyor. Bu farklı etkenlerin bir sentez içinde ele alınmasını sağlayan Gülalp'in yazısı, değişik birikim kalıpları ile devletin biçimi arasındaki ilişkileri inceliyor.

Yalman ile Gülalp'in yazılarının bu kitapta birlikte yer almalarının özel bir anlamı da var. Temelde paylaştıkları maddeci yönteme rağmen, iki yazarın burada ele alınan konulara yaklaşımlarında küçümsenmeyecek farklılıklar var. Özel olarak da, Yalman'ın azgelişmiş kapitalizmin tarihinin dönemleştirilmesinde bir araç olarak anlamlılığını yadsıdığı «popülizm» kavramını, Gülalp tam da bu anlamıyla tahlilinin temel taşlarından biri olarak kullanıyor. Bu durum, Onbirinci Tez dizisinin, «Başlarken» yazısında da ifade edildiği gibi, maddeci teori çerçevesinde çeşitliliği, farklılığı, tartışmayı önemsediğinin bir kanıtı.

Anwar Shaikh ile Tülay Arın'ın dünya bunalımının nedenlerini ve dinamiklerini konu edinen yazıları, sağdan kaynaklandığı halde solda da moda olan bunalım tahlillerinden çok farklı bir doğrultuda. Bunalımı izlenen iktisat siyasetlerine, bürokrasiye, devletin «aşırı» genişlemesine vb. bağlayan bu moda görüşlere karşıt olarak, Shaikh ve Arın kapitalizmin çelişkili doğasını ve sarsıntılı gelişimini temel alıyorlar. Bunalım, bu perspektifte, kapitalizmin çelişkilerinin bir ürünü ve aynı zamanda bu çelişkilerin (hangi yönde olursa olsun) bir dönem için çözüme ulaştığı bir ortam olarak kavranıyor. Bu da çok tartışmalı bir alan olan ve içinde büyük bir çeşitliliği barındıran maddeci bunalım teorisinin değişik varyantlarını birleştiren asgari temel. Bunun ötesinde, Shaikh ve Arın'ın bunalım tahlilleri farklılaşıyor: Her ikisi de günümüz bunalımının sermayenin değerlenmesi sürecinden doğan bir bunalım olduğunu vurgulamakla birlikte, Shaikh kâr oranının düşüş eğilimine dayanan klasik

bir yorum temelinde bunalımın kaynağındaki özsel çelişkiyi ortaya koymaya yönelirken, Arın son dönemde özellikle Fransa'da önemli bir yankı bulan «düzenleme okulu»nun görüşlerinden yola çıkarak bunalımın somut gelişimini kapitalizmin tarihi içindeki yerine yerleştirmeye çalışıyor. Arın'ın vurguladığı önemli noktalar arasında, kapitalist dünyada iktisat siyaseti alanına hâkim olan yeni - liberalizmin bunalımın gelişme biçimiyle (özellikle enflasyonla) ilişkisi yer alıyor. Günümüzde Türkiye'nin yaşadığı bunalımı ve devletin bunalım karşısındaki konumunu anlamanın önkoşulu, Arın'ın da altını çizdiği gibi, dünya çapındaki bunalımın dinamiklerini doğru biçimde kavramak.

Gülnur Savran'ın yazısı, Türkiye solunda gittikçe daha fazla tartışılmaya başlayan ama yetersiz ölçüde tanınan bir toplumsal akımın, feminizmin, sosyalizm ile ilişkisini ele alıyor. G. Savran, Türkiye'de yaygın olan anlayışı karşısına alarak, günümüzde dünya sosyalist hareketinin feminizmin gündeme getirdiği kadının kurtuluşu sorununu ciddiye alması gerektiğini savunuyor. Yazara göre, kadınların, sınıfsal belirlenimlerin dışında, salt kadın olmaktan kaynaklanan özgül sorunlarının da bulunuşu, kadın sorununun artıkdeğer sömürüsü sorunu içinde, feminizmin ise sosyalist hareket içinde özümlenmesine izin vermediği gibi; kadınların ezilişinin günümüz toplumunda emek sömürüsüyle eklemlenmiş olması karşısında, feminizm de, kapitalizmin aşılması hedefini cisimleyen sosyalist bir bakış açısına kendi çoğulcu yapısı içinde yer vermekten vazgeçemez. G. Savran'ın iki eksenli bu muhakemesi, —bileşenlerinin ayrılmazlığı vurgulanmak istenircesine tireyle birleştirilmiş— «sosyalist - feminizm» kavramında özetlenmiş oluyor.

Teknoloji, genel olarak kapitalist dünyada toplumsal ilişkilerden bağımsız bir «şey» gibi algılanırken, sanayileşme açlığıyla kıvranan azgelişmiş toplumlarda sadece bir yönüyle kavranarak mutlu bir geleceğin müjdecisiymiş gibi fetişleştirilir Hacer Ansal'ın yazısı, bu şeyleştirme ve fetişleştirme süreçlerine karşı maddeci bir teorik uyarı. Ansal, burjuva ideolojisinin sunduğu pembe tablodan farklı olarak, teknolojinin kapitalist üretim tarzında sermayenin işçiler üzerinde kurduğu hâkimiyetin pekiştirilmesinde ve derinleştirilmesinde asli bir rol oynadığını, Türkiye'de çok az tartışılan emek süreci kategorisinden yola çıkarak ortaya koyuyor. Yazının bir amacı da, teknoloji konusunda solda yaygın olan bazı anlayışları tartışarak,

geleceğin toplumunda teknoloji sorununa yaklaşımda nasıl bir yol izlenmesi gerektiğine ilişkin köşe taşları dikmek Türkiye'nin tarihsel gelişim çizgisi üzerine solda yapılan tartışmalarda öteden beri en belirleyici konulardan biri Cumhuriyet'in kuruluş süreci ve doğası olmuştur. Sungur Savran, buradaki yazısında klasik maddeci teorinin Türkiye'de az tartışılan bazı kavramlarına (örneğin «tepeden devrim» ve «pasif devrim») başvurarak, Cumhuriyet'in kuruluşunu ve onu izleyen toplumsal süreci maddeci bir perspektifle tahlil etmeye çalışmakta. Bu çaba, bu tarihsel dönemin doğası konusunda Kemalizmin etki alanındaki sol açıklamalar ile günümüzün sivil toplumcu akımının görüşlerinin eleştirisini de içeriyor.

Onbirinci Tez *dizisinin her kitabı, geniş kapsamlı teorik yazıların dışında, dünyanın ve Türkiye'nin güncel sorunları konusunda daha kısa «değinmeler»e de yer verecektir. Mustafa Sönmez'in ve Can Ilgın'ın bu kitaptaki yazıları Türkiye'nin güncel sorunlarının bazılarına değinirken, Ömer Erzeren soğuk savaş döneminde esen rüzgârlara rağmen düşüncelerini kararlılık ve dirençle savunmaya devam ederek bir «entelektüel cesaret» örneği veren, savaş sonrası restorasyonun sınırlarını pratikte aşarak ülkesinin her iki yarısını bir mücadele alanı haline getirmiş olan Almanyalı maddeci bilim adamı W. Abendroth'u ölümünün hemen ardından saygıyla anıyor.*

«Popülizm», «Bürokratik-Otoriter Devlet» ve Türkiye

Galip L. YALMAN

1970'li yıllarda popüler olan «bürokratik - otoriter devlet» modeli ve yol açtığı tartışmalar, Latin Amerika'da yaşanılan ekonomik bunalımlarla sık sık karşılaşılan siyasal bunalımlar arasında belirli bir sebep sonuç ilişkisi kurma çabalarının ürünüydü. Aynı yıllarda yoğunlaştığı gözlenen, azgelişmiş ülke (AGÜ) devletine özgü kuramsal model oluşturma denemeleri açısından ise, çeşitli Latin Amerika ülkelerinde ardı ardına oluşan ve kalıcı gözüken askeri rejimlerin, çekici bir gözlem alanı oluşturdukları kuşkusuzdu. Dünya kapitalist sisteminin bunalımının yoğunlaştığı bir dönemde, birçok AGÜ'de siyasal ve ekonomik bunalımların olağan bir nitelik kazanması, Latin Amerikalı toplumsal bilimciler tarafından başlatılan Bürokratik - Otoriter Devlet (BOD) tartışmalarının batı yarımküresinin sınırlarını aşmasında etkili oldu. Sanayileşme/gelişme stratejileri, birikim modelleri, siyasal ve ekonomik düzeylerdeki sınıf mücadeleleri ve siyasi rejim değişiklikleri arasındaki bütünselliği kavrama çabaları yoğunlaştı.

Türkiye'de de, söz konusu tartışmaların okuyucuya doğrudan yansıtılması sağlanmadığı halde, çeşitli ikinci el yorumlar aracılığı ile bu tartışmaların ürünü bazı kavram ve hipotezlerin tartışma gündemine getirildiği gözlenebilir. Bu bağlamda, «model»in Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişme sürecini açıklamakta kullanılmasına yönelik çalışmalar özellikle dikkat çekmektedir. Modeli tüm olarak benimsemeden, bazı kavramlarını ve/veya hipotezlerini aktararak Türkiye'nin gelişme sürecindeki belirli ekonomik ve siyasal olguları açıklama çabaları ve bunlara yönelik bazı eleştirilerde göze çarpan şudur: La-

tin Amerika'ya ilişkin modelin ve yol açtığı tartışmaların kapsamlı bir değerlendirmesine pek gerek duyulmadan, bazı kavram ve hipotezler benimsenmekte veya reddedilmektedir. Üstelik, amacın uygulama ya da eleştirme olmasına bağlı olarak, kavramlara farklı içerikler verilmekte, yeni anlamlar yüklenmekte ve sonuçta kavram kargaşası ciddi boyutlara varmaktadır.

Kanımızca öncelikle yapılması gereken, Latin Amerika kökenli BOD modelinin, kuramsal temelleri ve somutu açıklamadaki başarısı açısından değerlendirilmesidir. Latin Amerika çerçevesinde ve sınırlı ölçüde de diğer AGÜ'lerdeki deneyimlerle sınanan modelin, AGÜ devletini kavramlaştırmaya yönelik ve Latin Amerika ile sınırlı kalmayan kuramsal çalışmalarla birlikte ele alınması, umarız, Türkiye'deki tartışmalara da ışık tutabilir.

Böyle bir amaca yönelik bir deneme niteliğini taşıyan bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. «Popülist» olarak tanımlanan siyasal bir biçimlenmeye tepki olarak BOD'in ortaya çıktığı tezi, söz konusu modelin temel çıkış noktası olduğu için, öncelikle «popülizm» kavramına açıklık kazandırmakta yarar vardır. Bu nedenle birinci bölümde «popülizm»in çok farklı kavramsal çerçevelerde kazandığı değişik anlamlar kısaca gözden geçirilecek, özellikle Latin Amerika bağlamındaki özgün «popülizm» kavramlaştırması ile diğerleri arasındaki farklı ve ortak noktalar belirtilmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde, BOD modeli, en belirgin kuramcısı olan Arjantinli siyaset bilimcisi G. O'Donnell'ın çalışmaları temel alınarak ana hatları ile özetlendikten sonra, AGÜ devletini kavramlaştırma çabalarına yaptığı katkı irdelenecektir. Bu aynı zamanda modele yönelik eleştiri ve sınama denemelerinin de bir değerlendirmesini içerecektir. Çalışmanın son bölümünde ise, Türkiye'de son yıllarda gündeme gelen «popülizm» tartışmaları gözden geçirilecektir.

I. POPÜLİZM

«Popülizm» Nedir, Ne Değildir?

Bu soruya verilebilecek kısa yanıt, açık seçik, sınırları iyi belirlenmiş bir tanım vermenin pek olanaklı olmadığını belirtmekten ibarettir. Daha doğrusu kavram, içinde yer aldığı sorunsala bağlı olarak farklı anlamlara gelebilmektedir. Aşağıda

örnekleri ile görüleceği gibi, «popülist» sıfatı iktisat politikası, sınıflar arası ittifak, siyasal rejim, devlet tipi ve biçimi, toplumsal/siyasal hareketler, ideoloji gibi çok çeşitli olguları tanımlamakta kullanılmaktadır. Daha önemlisi, bu şekilde tanımlanan herhangi bir kavramın içerdiği anlamın veya tekabül ettiği olgunun, sorunsal farklılıklarına bağlı olarak çok farklı, hatta bazen birbirine zıt nitelikler taşıyabilmesidir. Sorunsalından soyutlanarak kullanıldığı ölçüde, «popülist» sıfatı kavram kargaşasını kaçınılmazlaştırmaktadır.

«Popülizm» kavramının tarihine bakacak olursak, 19. yüzyılın ortalarına kadar uzandığını görmek mümkün. Çarlık Rusya'sının kapitalist gelişme sürecine girmesine bir tepki niteliği taşıyan ve Rusya kırının geleneksel kurumu olarak görülen köylü komünleri temel alınarak, kapitalizm aşamasından geçmeden, sosyalizme varılabileceğini savunan düşünce akımı «Narodizm», yani «popülizm» olarak bilinmekte. Sınıfsal farklılaşmaları göz ardı ederek «komünler»i idealize eden bu akımın temel tezi şu varsayımlara dayanmaktadır. Kapitalist gelişme ve onun getireceği sanayileşme, dönemin Rus toplumunun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerin yaşam düzeylerini yükseltmek bir yana, bu geleneksel «eşitlikçi» yapıları yıkarak, kitlelerin giderek yoksullaşmasına neden olacaktır. İkinci olarak, Batı Avrupa'da gözlenenin aksine, kapitalist gelişme ve sanayileşme bu sürece girmekte gecikmiş Rusya'yı daha ileri bir toplum biçimine dönüştürmeyi başaramayacaktır. Diğer bir deyişle, kapitalist yoldan Rusya'nın gelişmiş bir toplum haline gelmesi olanaksız görülmekteydi. Öte yandan, «popülizm» salt köylü komünlerinin veya genel olarak köylülüğün sanayileşmenin olumsuz etkilerine karşı korunması, dolayısıyla kırın kente karşı bir savunusu değildir. Aynı zamanda hem tarımda hem de sanayide daha eşitlikçi bir toplumun temeli olduğu düşünülen küçük üreticiliğin, kapitalizmin getireceği büyük ölçekli üretim birimlerine karşı korunması düşüncesini içerir.[1] Kısaca, köylülüğün proleterleşmesine karşıdır.

Bu görüşler, 20. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan «azgelişmişlik kuramları»na aşina olanlar için hiç de şaşırtıcı değildir. Başka bir açıdan ise, söz konusu kuramların çok da orijinal olmadıkları düşünülebilir. Gerçekten de, bağımsızlığını yeni kazanmış AGÜ'lerde kapitalist yoldan sanayileşme çabaları-

---

(1) G. Kitching (1982), s. 12.

nın, toplumsal yapıdaki eşitsizlikleri artıracağı, kırdaki geleneksel ilişkilerin çözülmesi ile topraktan kopan kitlelere yeterli istihdam olanakları sağlayamayacağı, bu bağlamda sık rastlanan bir bakış açısıdır. Buna göre, tarımsal gelişmeye öncelik verilip, sömürge öncesi döneme özgü geleneksel yapıların temel üretim birimleri olarak benimsenmesi, kendi kendine yeten bir ekonomi ve eşitlikçi bölüşümün egemen olduğu bir toplum hedeflerini gerçekleştirmek için, vazgeçilmez önemdedir. En somut ifadesini Tanzanya Devlet Başkanı Julius Nyerere'nin 1967'de kendi toplumuna resmi politik hedefleri olarak benimsettiği Arusha Bildirgesinde bulan ve o dönemde «Afrika Sosyalizmi» olarak da tanımlanan bu yaklaşıma, «narodizm»in modern bir varyantı olarak bakılabilir.

Öte yandan, sanayileşme sürecine girmekte gecikmiş toplumların emperyalizm çağında kapitalist yoldan gelişemeyecekleri görüşü, bilindiği gibi Latin Amerika kaynaklı «bağımlılık» yaklaşımının başlıca tezlerinden biridir. Ne var ki, «bağımlılık» yaklaşımının sanayileşmeye karşı olmak gibi bir savı yoktur. Tam tersine, kapitalist dünya sistemine bağımlı oldukları sürece AGÜ'lerin «gerçek» anlamda sanayileşemeyecekleri vurgulanmıştır. Bağımlılık devam ettiği sürece devletin sanayileşme çabalarına öncülük etmesi de, «özerk» bir gelişme için asgari önkoşuldur. Bu bağlamda, 19. yüzyıl Rus popülizminin de sanayileşmeye tamamen karşı olduğunu söylemek doğru değildir. Özellikle 19. yüzyılın son çeyreğinde kapitalistleşmenin yadsınamaz bir olgu olarak belirdiği Çarlık Rusya'sında, devletin sanayileşme sürecinde aktif rol oynamasının, sürecin yaratacağı eşitsizliklerin sınırlanması ve kitlelerin yoksullaşmasının önlenmesi açısından yararlı olabileceği ileri sürülmüştür.[2] Buna benzer görüşlerin Rus popülistleri arasında revaç bulmasına rağmen, «narodizm»in genel olarak, küçük üreticiliği ortadan kaldırdığı ölçüde, kapitalizme ve sanayileşmeye karşı bir düşünce akımı olduğu saptanabilir. Nitekim, 1917 Ekim Devrimi sonrasında aldığı biçimle, «popülizm» küçük üreticiliği tasfiye ettiği gerekçesiyle Sovyetler Birliği'nde izlenen gelişme modeline karşıdır. Özellikle, tarımda kolektifleştirmeye, köylülüğün geleneksel üretim ilişkilerinin korunması amacı ile, karşı çıkılmaktadır.[3]

(2) 19. yüzyıl sonlarının önemli Rus popülist düşünürleri Vorontsov ve Danielson'un görüşleri bu doğrultudadır. Bu düşünürlerin görüşlerinin kapsamlı bir değerlendirmesi için bak. G. Kitching (1982).

(3) «Neo-popülist» olarak tanımlanan bu düşüncenin en önemlisi temsilci-

«Popülizm»in salt anti-kapitalist bir ideoloji olmaktan çıktığını gösteren bu gelişmenin yanı sıra bu dönemde «popülizm»in giderek belirli toplumsal hareketlere de damgasını vurduğu gözlenebilir. İki dünya savaşı arası yıllarda, Doğu Avrupa ülkelerinde ortaya çıkan örgütlü köylü hareketleri ve bunların etkili siyasal partilerinin belirgin özelliği, 19. yüzyıl Rus popülistlerinden farklı olarak küçük üreticiliğin korunmasını kendi başına bir amaç haline dönüştürmeleridir. Küçük üreticiliğin, kapitalist aşamadan geçmeden sosyalizme geçişi sağlayacak bir araç olarak görülmesi artık söz konusu değildir. Bir bakıma, bu hareketlerin siyasal düzeyde giderek tutucu bir nitelik kazandıkları söylenebilir.[4]

II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, «popülizm» kavramının, «modernleşme okulu» çerçevesinde yeniden güncellik kazandığı görülmektedir. Yeni kullanımına göre «popülizm» siyasal bağımsızlığı için mücadele veren sömürge toplumlarda, kitlelerin artan biçimde siyasal yaşama katılmakta olduklarını belirten bir kavram. Modernleşme perspektifine göre, bu toplumlarda, kitlelerin büyük çoğunluğu kırsal alanda yaşadığı için belirginleşen kır - kent ayırımı, sömürge yönetimi ile işbirliği yapan «elitler»e karşı duyulan nefretle birleşince, «popülizm» belirmekte. İçeriği tam olarak belirlenmemekle beraber, kavramın özelliği, «halk - seçkinler» ayırımını toplumsal yapıdaki temel çelişki olarak öne çıkarttığı ölçüde, sınıfsal farklılaşmaların göz ardı edilmesine yol açmasıdır.

Modernleşme yaklaşımının «popülizm»e ilişkin olarak vurguladığı diğer unsur ise, kitlelerin karizmatik önderler tarafından yönlendirilmesidir. Buna göre, bağımsızlık sonrasında kurulan yönetimlerin başarısı bu yönlendirmenin ne denli etkili olduğuna bağlı olacaktır. Modernleşme yaklaşımını eleştiren bazı yazarlara göre ise «popülizm», Asya ve Afrika'da bağımsızlık sonrası kurulan tek parti yönetimlerine özgü bir ideolojiy-

---

si Çayanov'a göre köylülük başlıbaşına bir üretim tarzıdır ve kendini yeniden ürettiği sürece de kapitalistleşmeyi önleyici başlıca koruyucu mekanizmadır.

(4) «Popülist» olarak tanımlanan ilk toplumsal tabanlı hareketlerin Doğu Avrupa'ya özgü olduğunu söylemek gerçeği tam da yansıtmayacaktır. 19. yüzyıl sonlarında Kuzey Amerika'da küçük toprak sahibi çiftçilerin çıkarlarının, büyük sermayeye karşı korunmasını amaçlayan bazı siyasal örgütlenmelerin de «popülist» olarak tanımlandığı bilinmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi için bak. Canovan (1981).

di. Bu ideolojinin özelliği, toplumdaki sınıfların varlığını yadsıması, eğer belirginleşmiş sınıf farklılaşmaları varsa, sınıflar arası çelişkilerin uzlaşmaz nitelikte olmadığını ileri sürmesiydi. Toplumdaki çıkar farklılıklarının yadsınmasının doğal sonucu ise, çoğulcu bir siyasal yapılanmanın gereksizliği vurgulanarak tek parti iktidarının kurulmasıydı. Söz konusu parti toplumdaki belirli çıkarları değil, tüm toplumu temsil etme savındaydı.[5] Dolayısıyla, ulusal bütünlüğün sağlanması için de çoğulcu bir siyasal yapının olumsuz etkilerine kapıları kapalı tutmak gerekliydi.

Bu tür tek parti rejimlerinin bir özelliği de, sendikal hareketin, partiden bağımsız olarak örgütlenmesine olanak tanımamalarıdır. Sendikal hareket, var olduğu ölçüde, ulusal devletin entegre bir kolu olarak görülmektedir.

Sınıfların varlığını yadsıma eğilimi, kapitalist gelişmeyi sınıfsal ayrışmanın sorumlusu olduğu savıyla reddeden bir söylemin gelişmesine yol açmıştır. Bu bağlamda, kapitalist olmayan bir gelişme stratejisi izlemek —Tanzanya örneğinde olduğu gibi— «popülizm»in bir özelliği olarak belirmiştir. Sınıfsal ayrımları bulanıklaştırmayı amaçlayan bu söylem, bağımsızlık savaşımı çerçevesinde «milliyetçilik» söylemiyle iç içe geçmektedir (eklemleşmektedir). Anti - emperyalist bir retorik, gelişme özlemi içindeki sömürge sonrası toplumlarda, değişik toplumsal katmanları birleştirici bir unsur olarak işlev görmektedir. Popülist söylemin karakteristik bir özelliği de «biz - onlar», yani «halk ve halktan olmayanlar» ayırımını sürekli kullanmasıdır. Anti - emperyalist retorikle birleşince, «halktan olmayanlar» daha çok emperyalistler ve yerli işbirlikçileri olarak şekillenmektedir.

Genel olarak, herhangi bir sınıfa dayanmayan veya herhangi bir sınıfı hedef almayan «popülist» söylemin toplumdaki «küçük adamlar»a yönelik olduğu vurgulanmıştır.[6] «Küçük adam» bazen küçük üretici köylüler, bazen kentlerde yığılmaya başlayan işsiz yığınlar, çoğu zaman da bunların hepsi birden olabilmektedir. Söylemin bu şekilde tanımlanması, aslında «modernleşme» perspektifinin «popülizm»in belirleyici öğesi olarak «halk - seçkinler» ayırımını öne çıkartmasının başka bir

(5) P. Worsley (1965)
(6) P. Worsley (1983), s. 293 - 94.

ifadesi gibidir. «Anti - elitizm» giderek «popülizm»in tanımlayıcı unsuru olarak belirmektedir.

Dikkat edileceği gibi, «popülizm» iki ayrı temelde tanımlanmaktadır. Birincisi, küçük üreticiliğin ve geleneksel yaşam biçimlerinin korunması temelinde, ikincisi ise, «anti - elitizm» temelinde yapılan tanımlamalardır. İlginç olan her ikisinin de hem ideolojileri hem de farklı nitelikteki toplumsal hareketleri tanımlamakta kullanılmasıdır.

Latin «Popülizm»i

Latin Amerika bağlamında, «popülizm» bir düşünce akımı olarak oldukça eski. 1960'larda, Üçüncü Dünya ülkelerinde yaygınlık kazanan ideolojik söylem ile önemli benzerlikler içeren bir söylemi 1920'lerden başlayarak Latin Amerika'da bulmak olanaklı. En kapsamlı ifadesini Perulu siyaset adamı Haya de la Torre'de bulan bu söylem, tıpkı Rus popülistlerinde ve «Afrika Sosyalizmi»nde olduğu gibi pre - kapitalist (aynı zamanda sömürge öncesi döneme ait) değerler sistemine dönülmesini savunmaktaydı. Orta ve Güney Amerika'nın Latin olmayan yerli halklarına özgü değerlerin, ileriye dönük gelişmiş toplumlar yaratmada temel alınacağı söylenmekteydi. Anti - emperyalist bir retorik ve geleneksel - ulusal anlamında «kıtasal» — Afrikalılık ya da «yerli - Amerikalılık» — değerlerin ulusal bir bilinç yaratmada kullanılması ortak noktalar olmakla birlikte, Latin «popülizm»i ile Üçüncü Dünya «popülizm»i arasında önemli farklılıklar da saptanabilir. Örneğin, kapitalizmi reddederek Afrika'ya özgü bir «sosyalizm» uygulamasını hedef alan Nyerere «popülizm»ine karşılık, Haya de la Torre işçilerin, köylülerin ve «orta sınıflar»ın ittifakını temel alan bir «devlet kapitalizmi»ni hedef göstermektedir. Verilecek anti - emperyalist mücadele, bu üçlü ittifaka dayanan bir siyasal parti aracılığı ile yürütülecektır. Pratikte, Tanzanya örneği birçok AGÜ'de ülkeye özgü «sosyalizm» denemelerinin devlet kapitalizminden başka bir sonuç vermediği düşünülse de, söylemler arasındaki bu fark önemlidir. Ayrıca, sınıfsız bir toplum hedefi yerine, sınıflar arası bir ittifaktan söz edilmektedir. Bu da, büyük ölçüde, 1920'lerdeki Latin Amerika toplumları ile 1960'lardaki Afrika toplumları arasındaki sınıfsal yapı farklılığının sonucudur.

Peru bağlamında, Haya de la Torre'nin 1924'te kurduğu partinin isminden ötürü «Aprismo» olarak nitelenen bu ideolojik

söyleme göre, «orta sınıflar»ın —küçük burjuvazi ve beyaz yakalılar kastedilmekte— bu ittifaka dahil edilmesi «özel sektörcü» kapitalizmin gelişmesinin önlenmesi için gerekliydi. «Devlet kapitalizmi» emperyalizmin boyunduruğundan kurtulmak için gerekli sayılırken, «özel sektörcü» kapitalizmin emperyalist sömürünün devamı anlamına geleceği vurgulanıyordu.[7] Latin Amerika'nın «orta sınıflar»ının, tarihsel gelişme süreçlerinin özgüllüğünden ötürü, gelişmiş batılı ülkeler orta sınıflarından farklı niteliklere sahip oldukları iddia edilmekteydi. Buna göre, bu sınıfların emperyalizmin boyunduruğundan kurtulmakta önemli çıkarları vardı. Öte yandan, sanayileşmenin henüz gündeme gelmemiş olmasına karşın, Peru, Meksika, Venezüella gibi Latin Amerika ülkelerinde, dünya pazarı için üretim yapan plantasyonlarda ve madenlerde çalışanlar küçümsenmeyecek bir ücretli işgücü oluşturmaktaydılar. Emperyalizmle işbirliği halindeki —kısaca «oligarşi» olarak nitelenen— büyük toprak sahibi - tüccar sermaye ikilisine karşı verilecek mücadele, Haya de la Torre'ye göre, bir «halk cephesi»nin kurulmasını gerekli kılıyordu. Bu noktada, Üçüncü Dünya «popülizm»i ile Latin «popülizm»i arasındaki bir koşutluğun altını çizmek gerekir. Kurulması amaçlanan «halk cephesi»nin belirgin işlevlerinden biri, işçi sınıfının bağımsız örgütlenmesini önlemektir aynı zamanda. Bu bağlamda, «popülizm»in tanımlayıcı unsurlarından biri, içinde bulunulan kapitalist gelişme aşamasından bağımsız olarak, işçi sınıfının siyasal iktidar mücadelesi yapmayı amaçlar biçimde örgütlenmesini ve mobilizasyonunu engellemeyi öngörmesidir.

Latin Amerika'da ortaya çıkan «popülist» hareketlerin bu ortak özelliğine karşın kendi içlerinde ilginç bir farklılaşma da söz konusudur. Peru, Bolivya, Venezüella gibi ülkelerde, «popülist» hareketler genellikle siyasal iktidarı elinde tutan «oligarşiler»e karşı gelişmiş ve iktidar mücadelesinde çeşitli başarısızlıklara karşın varlıklarını uzun süre koruyabilmiştir. Brezilya ve Arjantin gibi ülkelerde ise, «popülist» hareketler, bizzat siyasal iktidarlar aracılığı ile geliştirilmiş ve iktidar bloku içi mücadelelerin yönlendirilmesinde etkili bir rol oynamıştır.

Latin Amerika bağlamında «popülizm»in, salt bu niteliklere sahip bir düşünce akımını, ideolojik söylemi ya da toplumsal hareketleri tanımlayıcı bir kavram olduğu düşünülmemelidir.

(7) Sigmund (1967)'da Haya de la Torre'den alıntılar, s. 339 - 354.

Aralarında çeşitli noktalarda görüş ayrılıkları olmakla birlikte, birçok toplumsal bilimcinin, «popülizm» kavramı ile ifade etmek istedikleri olgu Latin Amerika ülkelerinin tarihlerinin belli bir aşamasında tanık oldukları bir siyasal biçimlenme (form of politics) 'dir.

Genel olarak, 1929 Dünya Bunalımının Latin Amerika ekonomilerinin dünya kapitalist sistemi ile bütünleşme biçiminde yol açtığı bunalım sonucu oluştuğu varsayılan bu siyasal biçimlenmenin — Haya de la Torre'nin sözünü ettiğine benzer — üçlü bir sınıflar ittifakına dayandığı belirtilmektedir. Dünya bunalımı ile birlikte geçerliliğini önemli ölçüde yitiren, geleneksel ürün ihracatına dayalı sermaye birikimi modeli ise yerini — sistemle tekil ekonomiler arasındaki mal ve sermaye akımlarının zayıfladığı bir ortamda — ithal ikameci sanayileşmeye dayanan yeni bir sermaye birikimi modeline bırakmıştır. Dolayısıyla, «popülist» siyasal biçimlenme ile ithal ikameci sanayileşme (İİS) arasında birliktelik söz konusudur. Ülkeden ülkeye belirli farklılıklar göstermekle birlikte, bu temelde tanımlanan «popülizm»in 1930'lardan 1960'lara, hatta 1970'lere kadar uzanan bir dönemin karakteristik özelliği olduğu ileri sürülmektedir.

Söz konusu kavramsal çerçevenin ayrıntılarına ve eleştirisine girmeden önce vurgulanması gereken nokta, «popülizm»e yepyeni bir «analitik araç» niteliği kazandırılmaya çalışıldığıdır. «Popülizm», toplumların tarihi gelişme süreçlerini kavramakta bir «dönemleme» aracı olarak kullanılmaya başlanmakta, bir siyasal biçimlenmenin olduğu kadar, belirli bir dönemde, bu biçimlenme ile ekonomik süreçler arasındaki ilişkiler bütününün de simgesel ifadesi olmaktadır. «Popülizm»in analitik bir araç olarak geçirdiği bu evrim son derece dikkat çekicidir. Modernleşme okulu tarafından kullanıldığı biçimiyle sınıfsal farklılıkların göz ardı edilmesine neden olduğu için, analitik değerini yitirdiği düşünülen kavram, aralarında çok sayıda, sınıfsal analizi benimsediğini belirtenlerinin de bulunduğu toplumsal bilimciler tarafından yepyeni bir içeriğe kavuşturulmaktadır. Bu yeni içeriği ile, kavramın ne denli yararlı bir analitik araç olduğunu tartışmak gerekmektedir.

Latin «Popülizm»inin Ekonomik ve Siyasal Boyutları

Popülist olarak nitelenen siyasal biçimlenmenin özgül nitelikleri şöyle özetlenebilir: a) Ekonomik bunalım sonucu iktidar bloku içindeki hegemonyası sarsılan oligarşinin siyasal ve

ekonomik etkisini tümden yitirmediği bir ortamda, yeni serpilmeye başlayan sanayi burjuvazisi, «orta sınıflar» ve özel olarak sanayi işçileri, genel olarak egemen olmayan tüm sınıf ve kesimler arasında oluşturulan üçlü bir siyasal ittifak. İstikrarsız olduğu vurgulanan bu ittifakın temeli, söz konusu sınıfların, oligarşinin iktidarının yıkılmasında ortak çıkarları olduğu varsayımıdır. b) Devletin, iktidar bloku içindeki hegemonya boşluğundan (bunalımından) kaynaklanan bir «görece özerklik» kazanması. c) Kitlelerin, özellikle sanayi kesimi çalışanlarının, devletin güdümünde örgütlenerek, siyasal katılımlarının ve karar alma süreçlerine etkilerinin artırılması. Bu olgu «kitlelerin devletle bütünleştirilmesi» olarak tanımlanmakta.

Bu niteliklerin atfedilmesi sonucu, «Bonapartizm» ve «korporatizm» gibi kavramlarla birlikte düşünülmeye başlanan «popülizm»in ekonomik boyutu ise şöyle özetlenebilir: a) Özellikle dayanıksız ve giderek dayanıklı tüketim mallarının üretimine ağırlık verilen, iç pazara yönelik İİS. b) Buna koşut olarak, ücretli kesimlerin gerçek ücret düzeylerinin düzenli olarak yükseltilmesini ve bu kesimlere yönelik sağlık, eğitim vb. kamu harcamalarının artırılmasını öngören bölüşüm politikaları. c) Devletin artan biçimde sermaye birikim sürecine katılımı ile birlikte, sanayi burjuvazisinin güçlenmesine yol açan iktisat ve maliye politikaları. d) Geleneksel ihracat ürünlerine dayanan oligarşiyi ekonomik açıdan görece zayıflatmakla birlikte topraktaki mülkiyet ilişkilerine dokunmayan bir yaklaşım.

Sınırları bu şekilde çizilen «popülizm», aşağıda inceleyeceğimiz «BOD» modelinin de çıkış noktası. Ekonomik ve siyasal boyutları arasında doğasından kaynaklanan bir çelişki olduğu varsayılan «popülizm», bu çelişki nedeniyle bunalıma sürüklenmekte ve «BOD»in oluşumuna da yol açmaktadır. Diğer bir deyişle, devletin temel bir rol oynadığı sermaye birikimi modelinin gereksinmeleri ile «kitlelerin devletle bütünleşmesi» süreci giderek bağdaşamaz hale gelmektedirler.[8] Bu, ekonomik bunalımla siyasal bunalımın çakışmasına neden olmakta, daha somut olarak, İİS'nin girdiği darboğazlar, «popülizm»in dayandığı siyasal ittifakları sarsmaya başlamaktadır. Sonuç İİS'nin bunalımının, «popülizm»in bunalımına dönüşmesidir.

Latin Amerika bağlamında böyle bir içerik kazandırılan «popülizm» somutu açıklamadaki katkısı ve kuramsal temelle-

(8) Malloy (1977a), Boron (1981).

ri açısından, ayrı ayrı irdelenmek zorundadır. «Popülizm»in kavramsal bir çerçeve ve «dönemleme» aracı olarak Latin Amerika genelini ve/veya tekil Latin Amerika ülkelerinin tarihsel deneyimlerini açıklamaktaki katkısı nedir? «Popülizm» - «BOD» ikilisi, Latin Amerika toplumlarının ekonomik ve siyasal gelişme süreçlerini bütünsel bir model çerçevesinde açıklamaya çalıştıkları ölçüde, Latin Amerika'ya, hatta giderek «benzer» süreçleri yaşayan başka AGÜ'lere özgü bir devlet kuramına dönüşmektedir. Bu, kuramsal açıdan ne denli anlamlı bir uğraştır? «Popülizm»in, Latin Amerika'dan soyutlandığı ölçüde, farklı tarihsel koşulları ve farklı olguları incelemede «analitik» değerini koruduğu söylenebilir mi? Ya da «popülizm»in analitik bir kavram olarak kullanılmasına devam edilmeli midir?

Bu tür soruların yanıtlanabilmesi için, «popülizm»in ekonomik ve siyasal boyutlarını, ayrı ayrı ele almak gerekecektir. Ekonomik ve siyasal boyutlarını tanımlayan hangi niteliklerin «popülizm»in belirleyicisi olarak vurgulanması gerektiği konusunda, Latin Amerika tartışmalarına katkıda bulunanlar arasında çeşitli görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Bu da kavram kargaşasını artırıcı bir faktör olarak göze çarpmaktadır.

Ekonomik boyutu ele aldığımızda, «popülizm»in en çok vurgulanan özellikleri İİS ve egemen olmayan kesimlere yönelik bölüşüm politikalarıdır. Ne var ki, salt Latin Amerika çerçevesinde soruna yaklaşıldığında bile, İİS ile «popülizm» arasında özellikle İİS'nin ilk aşamalarında var olduğu ileri sürülen birlikteliği gözleme olasılığı oldukça düşüktür. Birkaç örnek vermek açıklayıcı olabilir. 1930 Dünya Bunalımının ekonomik yapıda yol açtığı sarsıntılar, Arjantin'de de İİS'yi gündeme getirdi. Ama İİS'nin ilk aşamasının büyük ölçüde tamamlandığı 1930'lu yıllarda, Arjantin'de iktidar bloku içinde oligarşinin egemenliği (hegemonyası) kırılmadığı gibi, «üçlü ittifak» benzeri oluşumların hayata geçirilmesi de söz konusu değildir. Çalışan kesimlere yönelik bölüşüm politikalarının da bu dönemde Arjantin'de uygulanma şansı bulamadığı söylenebilir. Özetle, İİS'nin «kolay» aşaması Arjantin'de «popülizm» gündeme gelmeden gerçekleşmiştir.[9]

(9) Arjantin'in bir istisna olduğu düşünülse bile, İİS ile «popülizm» birlikteliğinin söz konusu olabildiği Latin Amerika ülkelerinde dahi, ikisi arasında *nedensel* bir ilişki kurmanın olanaklı olmadığı vurgulanmıştır. Bak. Kaufman (1979)

Öte yandan, «popülizm»in ideolojik bir söylem ve siyasal bir hareket olarak daha 1920'lerde ortaya çıktığını gördüğümüz Peru'da 1930 bunalımının «popülist» bir siyasi biçimlenmeye yol açmadığı gibi, İİS'yi de gündeme getirmemesi dikkat çekicidir. Peru'da İİS'nin ilk aşaması 1950'li yıllarda yaşanırken, «popülist» bir siyasal biçimlenmenin, günümüze kadar geçen sürenin herhangi bir evresinde oluştuğunu söylemek oldukça zordur. Paradoksal olarak, salt bölüşüm politikaları temel alındığında ise, Peru'nun oligarşik iktidar blokunun, daha 1920'lerde, «popülist» politikalar izlediğini iddia eden yorumlara bile rastlanabilmektedir.[10] Peru, Meksika, Venezüella gibi geleneksel ürünler ihracatına dayalı ekonomilerde, İİS'den çok önce oluşmaya başladığına Haya de la Torre'nin dikkat çektiği bir ücretli emek ordusunun giderek yükselen taleplerinin bu gibi politikaların uygulanmasını zorunlu kıldığı belirtilmiştir.[11] Bu gibi yorumların yararı, «popülizm»in İİS ile birlikte, tarihsel gelişme sürecini «dönemleme» aracı olarak işlevsel olamayacağına dikkat çekmesidir. Bir bakıma, «popülizm»e kazandırılmak istenen «yeni» içerik ve kuramsal statünün yeniden düşünülmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır.

«Popülist» siyasal ittifakların İİS ile birlikte gözlenebildiği örneklerde de, iktisat politikalarının modelin öngördüğü biçimde ve tutarlı olarak uygulandığı söylenemez. Örneğin, Meksika'da henüz İSS'nin ilk aşaması tamamlanmadan, gerçek ücretler düzenli olarak düşmeye başlamıştır. 1940'lı yılların başından itibaren gözlenen bu gelişme, özellikle savaş yıllarında hızlanan bir İİS uygulaması ile eşzamanlıdır.[12] «Popülizmin erken ölümü» olarak nitelenen bu gelişmenin, Meksika'nın özgül koşullarına bağlansa da, genel olarak Latin Amerika'da «popülizm - İİS» birlikteliğine dayanan bir modelin geçerliliğini ciddi biçimde zayıflattığına kuşku yoktur.[13] «İstisnalar»ın sayısının

(10) Palmer (1977)

(11) Cotler (1979), Collier (1979a)

(12) Bu durum, geleneksel ürün ihracatçıları ile yükselen sanayi burjuvazisinin farklı çıkarlarının özgül nedenlerle uyumlulaştırılması sonucu, çalışan kesimlerin yaşam düzeylerini yükseltecek iktisat politikalarına gerek kalmadığı biçiminde açıklanmaktadır. İİS'ye dayalı sermaye birikim modelinin gereksinmeleri açısından önemli olanın, işçilerin «hizaya getirilmesi» olduğu vurgulanmıştır. Bak. Kaufman (1977), Collier (1979a)

(13) Şili ve Arjantin'de de İİS'nin ilk aşamasının yaşandığı 1930'lu yıllarda gerçek ücretlerin düşme eğiliminde olduğu bilinmektedir.

artmasının «kaide»yi giderek geçersiz kılması karşısında, «popülizm»in İİS ile birlikte gerçekleşen bir olgu olarak düşünülmemesi gerektiği kabul edilmek zorunda kalınmıştır.[14] Önerilen çıkış yolu, «popülizm»in iktidar bloku dışında kalan kesimlerin siyasal hareketliliğinin fazlalaştığı dönemlere ilişkin tanımlayıcı bir işlevi olabileceğidir. Bu da bizi «popülizm»in siyasal boyutunun tartışılmasına getirmektedir.

«Popülizm»in bağımlı kapitalist ülkelerde dünya kapitalist sisteminin bunalımı sonucu ortaya çıktığı konusunda anlaşan toplumsal bilimciler arasında «siyasal biçimlenme»nin niteliğini belirlemede görüş birliği yoktur. Kimine göre siyasal bir sistem, kimine göre siyasal bir rejim, kimine göre bir devlet tipi, kimine göre de bir devlet biçimidir «popülizm». Bu durum, büyük ölçüde tartışmacıların kuramsal açıdan oldukça eklektik bir tutum benimsemelerinin sonucudur. Bu bakımdan, bir kısmının devlet tipi ile siyasal sistem, ya da devlet biçimi ve siyasal rejim arasında pek fark gözetmedikleri de söylenebilir.

Herhangi bir toplumsal formasyonda egemen üretim tarzının niteliğine bağlı olarak, devletin de temel niteliğinin belirleneceği, tartışmaya açık olmakla birlikte, oldukça yaygın kabul gören bir görüştür. Dolayısıyla devletin niteliğinin belirlenmesinde öncelikle o toplumsal formasyonda belirli bir üretim tarzının egemen olup olmadığının saptanması önem kazanmaktadır. Bu saptama, yöntemsel açıdan, birtakım görgül verilerin ölçümü ile değil, analitik olarak yapılmak durumundadır. Kapitalist devlet kuramına ilişkin olarak 1970'li yıllarda yoğunlaşan tartışmaların bu konuya açıklık kazandırdıklarına kuşku yoktur. Konumuz açısından önemli ikinci bir nokta ise, kapitalist üretim tarzının egemenlik kazanması ile devletin kapitalist nitelik kazanmasının eşzamanlı olgular olup olmadığıdır. Bu bağlamda iki farklı sorun alanına işaret edilebilir. Birinci sorun alanı da, kendi içinde ikiye ayrılabilir. 1a) Pre - kapitalist ilişkilerin çözülme sürecine girdiği, ancak kapitalist üretim tarzının egemenliğinin oluşmadığı «geçiş» dönemlerinde devletin neteliğinin belirlenmesi. 1b) Kapitalist üretim tarzı egemen olmakla birlikte, devletin niteliğinin henüz netleşmediği «geçiş» dönemleri.[15] 2) Kapitalist üretim tarzının egemenliğinin ve

---

(14) Latin Amerika bağlamındaki tartışmaları değerlendiren bir çalışmada bu açıkça ifade edilmektedir. Bak. Collier (1979a)

(15) Örneğin Poulantzas'a göre, mutlakıyetçi devlet birinci geçiş dönemine, Bismarck döneminin Prusya devleti ise ikinci türden bir geçiş dönemine özgü oluşumlardı. Bak. Poulanzas (1973)

devletin kapitalist niteliğinin tartışma konusu olmadığı koşullarda, kapitalizmin gelişme aşamalarına ve sınıf mücadelelerine bağlı olarak devletin niteliğinde olabilecek değişimleri kapsayan sorun alanı.

Dünya kapitalist sistemine «bağımlı» olarak nitelenen toplumsal formasyonların siyasal yapılarının kavramlaştırılmasında, yukarıdaki ayırımların önemi daha da artmaktdır. Birinci ve ikinci tür «geçiş» dönemlerinde devletin tipinde —örneğin pre - kapitalistten kapitaliste— bir değişiklik söz konusuyken, üçüncü durumda böyle bir değişiklik söz konusu değildir. Bu kez gözlenen değişimi ifade etmek için kullanılan kavram «devlet biçimi»dir. Bu kavramın yararı, gerek iktidar bloku içi, gerekse iktidar bloku ile blok dışı kesimler arasındaki ilişkilerde kapitalizmin gelişme aşamaları temelinde gözlenen niteliksel değişimleri ayırt etmeyi sağlamasıdır. Bu bağlamda, kapitalist devlete özgü biçimler genel olarak demokratik olan ve olmayan biçimler olarak ayrılabilir. Bu ayrım temelinde, faşizm, askeri diktatörlükler ve Bonapartizm demokratik olmayan farklı devlet biçimleridir.

Siyasal rejim ise, geleneksel pozitivist siyaset bilimi kuramında toplumları yönetim biçimlerine göre ayırmakta kullanılan bir kavramdır. Bu bağlamda, demokratik rejimler, otoriter rejimler ayırımı yapıldığı gibi, parlamenter demokratik rejimler de kendi içinde seçim sistemlerinin de etkisiyle iki partili - çok partili ya da yasama, yürütme, yargı erkleri arasındaki hukuksal düzenlemelerin niteliğine bağlı olarak ayrılmaktadır. Dolayısıyla, bir yandan iki partili bir siyasal yapının çok partiliye dönüşmesi, bir siyasal rejim değişikliği olarak görülürken, öte yandan, parlamenter - demokratik bir rejimin oluşması ya da son bulması da aynı şekilde siyasal rejim değişikliği olarak nitelenmektedir. Ne var ki, hukuksal - kurumsal düzenlemelerle sınırlı kaldığı ölçüde, bu ayırımların toplumsal yapıdaki gerek iktidar bloku içi, gerekse iktidar bloku ile çalışan sınıflar arasındaki güç ilişkilerini kavramada çok da yardımcı oldukları söylenemez.

Devlet biçimleri ile siyasal rejimlerin farklı soyutlama düzeylerinde tanımlanan kavramlar olarak ayırt edilmesinin yanı sıra, somutu incelerken birlikte ele alınmaları da zorunludur. Ancak bu temelde, devletin ve iktidar blokunu oluşturan sınıfların nasıl bir ilişkiler bütünü oluşturduklarının kavranması

mümkün olabilir.[16] Örneğin, siyasal rejim değişikliği söz konusu olmadan, devletin biçiminde değişiklik olabileceği gibi, her siyasal rejim değişikliğini mutlaka bir devlet biçimi değişikliği olarak algılamak da gerekmez. Devlet biçimi kavramının bir yararı da, sınıflar arası ilişkilerin önemini vurgulayarak, ekonomik ve siyasal düzeyler arasında indirgemeci yaklaşımın öngördüğü türden tek yönlü bir belirlenmeyi zorlaştırmasıdır.

Azgelişmiş Ülke Devleti

Tartışmanın bir başka boyutu ise, «bağımlı» ya da «azgelişmiş» olarak nitelenen kapitalist toplumsal formasyonların devletinin, gelişmiş kapitalist formasyonlardan hareketle geliştirilen, kapitalist devlete ilişkin kavramsal çerçeveler içinde incelenmesinin ne denli olanaklı olduğudur. Başka bir deyişle, azgelişmiş kapitalist toplumsal formasyonlara özgü bir devlet tipi ve ona bağlı olarak devlet biçimlerinden söz etmek mi daha anlamlıdır (ya da doğru kuramsal yaklaşımdır), yoksa gelişmiş ve bağımlı ayrımı yapmadan tek bir kapitalist devlet tipi olduğunu kabul edip, bu temelde çeşitli devlet biçimlerini ayırmak mı?

AGÜ'lere özgü bir devlet tipi olduğunu kabul etmek, kuramsal olarak, yine AGÜ'lere özgü bir üretim tarzı olduğunu varsaymak demektir. Oysa, 1960'lı ve 1970'li yıllarda gözlenen, «sömürge üretim tarzı» ya da coğrafi bölgelere, hatta ülkelere özgü üretim tarzları gibi kavramlaştırma çabalarının çok da olumlu sonuçlar vermediği bilinmektedir. Belki de bu nedenle, son dönemde, «bağımlı» toplumsal formasyonlara özgü bir üretim tarzından açıkça söz edilmemektedir. Genel eğilim, «bağımlılık» ve «üretim tarzlarının eklemleşmesi» gibi iki farklı sorunsaldan yeni bir kavramsal çerçeve türetme yönündedir.[17] Bu çerçevede, AGÜ'ler farklı üretim tarzlarının eklemleştiği, ama kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumsal formasyonlar olarak görülmektedir. Gelişmiş ve «bağımlı kapitalist» formasyonları birbirinden ayıran unsur ise kapitalist üretim tarzının yeniden üretiminin, iki ayrı formasyon bağlamın-

---

(16) Poulantzas (1973), s. 319. İktidar bloku ile devlet arasındaki ilişkilerin geçirdiği değişimlere bağlı olarak, devlet biçimi ile siyasal rejim birlikte ele alındığı takdirde, devletin görece özerkliği kavramının somutu açıklamadaki katkısı da belirginleşecektir.

(17) Alavi (1982a) ve Munck (1984) bu doğrultudaki çalışmalara biri Asya, diğeri Latin Amerika bağlamında iki örnektir.

da, farklılaşmasıdır. «Bağımlı» toplumsal formasyonlarda, kapitalist üretim tarzının yeniden üretiminin «dışsal» etkenlere dayandığı ileri sürülmektedir. Buna göre, gelişmiş kapitalizmden farklı olarak, «bağımlı» kapitalizmin yeniden üretimi uluslararası sermaye ile organik bağlarından soyutlanmış biçimde algılanamaz. Diğer bir deyişle, «bağımlı» yeniden üretimin gerçekleşmesinde, çevre ülkelerle merkez ülkeler arasındaki mal ve sermaye akımları belirleyici rol oynamaktadır. Özetle, farklı yeniden üretim koşulları, farklı üretim tarzlarını da beraberinde getirmektedir.[18] Adı konmamakla birlikte, söz konusu olan, «bağımlı üretim tarzı» kavramının inşasıdır.

«Bağımlı» kapitalizm ayrı bir üretim tarzı olarak düşünülmese bile, eklemleşme sorunsalı çerçevesinde kapitalist üretim tarzının egemen olduğunun varsayılması, «bağımlı» kapitalist toplumsal formasyonlarda devletin tipinin belirlenmesini tartışma dışında bırakmaktadır. Bir bakıma, kapitalist üretim tarzının egemen olması devletin niteliğinin netleşmesi için yeterli sayılmaktadır. Diğer bir deyişle, olay bir geçiş dönemi sorunsalı içinde düşünülmemekte, birinci ve ikinci tür olarak ayırdığımız «geçiş» dönemleri arasında bir fark da gözetilmemektedir. «Bağımlı» devletin «kapitalist» niteliği sorgulanmadığına göre, «bağımlılık» bu formasyonlardaki siyasal biçimlenmelerin belirlenmesinde başat etken durumuna gelmektedir Soruna böyle yaklaşılınca, çabalar «bağımlı» devlete özgü devlet biçimlerinin ayırt edilmesine yönelmektedir.

Latin Amerika'nın bütününü kapsayan bir soyutlama ile, birbirini kronolojik olarak izlediği varsayılan üç devlet biçiminden söz edilmektedir. «Bağımlı kapitalist» Latin Amerika toplumsal formasyonlarının tarihsel gelişme sürecinde üç farklı aşama, böylece, üç farklı devlet biçimi ile birbirinden ayrılmaktadır: oligarşik, popülist ve otoriter (ya da bürokratik - otoriter) devlet biçimleri.[19] Bu ayrım, daha önce tartıştığımız «popülizm»i bir «dönemleme» aracı ve buna bağlı olarak bir «siyasal biçimlenme» olarak görme eğiliminin, kapitalist devlet kuramı tartışmalarının da etkisiyle geldiği nokta olarak da görülebilir. Ne var ki, kapitalist devlet kuramı çerçevesinde esas olarak demokratik olan ve olmayan diye ikiye ayrıldığını belirttiğimiz devlet biçimleri kavramlaştırmasından oldukça fark-

---

(18) Bak. Alavi a.g.e.
(19) Bak. Boron (1981), Munck (1984)

lı bir niteliğe sahiptir Latin Amerika bağlamındaki devlet biçimleri ayrımı. Aşağıda örnekleri ile görüleceği gibi, oligarşik ve popülist devlet biçimleri hem «demokratik» hem de «otoriter» siyasal rejimleri kapsarken, «bürokratik - otoriter» devlet biçimi sadece «otoriter» rejimleri kapsamaktadır.[20] Ayrıca, devlet biçimlerini birbirini kronolojik olarak izleyen ve belirli ekonomik gelişme aşamalarına tekabül eden olgular olarak görmek de, hem ekonomik hem siyasal düzeylerde tek yönlü ve aşamalı bir gelişme öngören teleolojik bir anlayışı yansıtmaktadır. Buna göre «bağımlı» toplumsal formasyonlarda, kapitalist gelişme hızlandıkça, siyasal düzeyde de «otoriter» biçimlenmeler yaygınlaşmaktadır. Bu konunun ve «bürokratik - otoriter» devlet biçiminin tartışmasını bir sonraki bölüme bırakarak, kısaca «popülist» devlet biçimi üzerinde duralım.

«Popülizm»in siyasal boyutunu tanımlayıcı nitelikleri belirtirken, bu nitelikleri nedeniyle, «popülizm»in, «Bonapartizm» ve «korporatizm» kavramları ile özdeşleştirilmeye başladığına değinmiştik. Gerçekten de, «popülist» dönemi aynı zamanda «Bonapartist» olarak nitelemekte, Latin Amerika bağlamındaki tartışmalarda, bir görüş birliği olduğu söylenebilir.[21] Oligarşinin egemenliğini kırmak için oluşan siyasal ittifakın siyasal iktidarı ele geçirdiği durumlarda devletin görece bir özerklik kazandığı varsayılmakta, bu da «Bonapartizm» nitelemesinin gerekçesini oluşturmaktadır. Öte yandan, «korporatizm»in tanımlayıcı özelliği toplumdaki değişik sınıf ya da kesimlerin örgütlenme özgürlüklerini ve siyasal katılımını kısıtlamasıdır. Devlete bağımlı, asgari sayıda (çoğunlukla tekel konumunda) ve hiyerarşik bir anlayışla işleyen dikey kurumlaşmalar çerçevesinde örgütlenen toplumsal gruplar, ancak bu kurumsal yapı çerçevesinde, siyasal ve ekonomik düzeylerde temsil edilme ve katılma olanağına sahiptirler. Dolayısıyla, «korporatizm»in sendikal örgütlenme özgürlüğünü kısıtladığı gibi, siyasal düzeyde çoğulcu, demokratik bir biçimlenmeyi de büyük ölçüde engellediği söylenebilir. «Popülist» dönemde, devletin bu niteliklere sahip olarak algılanması, hele Latin Amerika'nın bütününde geçerli bir kav-

---

(20) Oligarşik diye nitelenen 1930 öncesi dönemde, Latin Amerika ülkelerinde kâğıt üzerinde de olsa burjuva demokratik niteliklere sahip rejimler görüldüğü gibi, sivil olsun asker olsun bu niteliklerden kâğıt üstünde de olsa yoksun rejimlere de tanık olunmuştur. «Popülist» devlet üzerinde aşağıda ayrıntılı biçimde durulacaktır.

(21) Boron (1981), Roxborough (1979), Munck (1984), Weffort (1970)

ramlaştırma olduğu savını da içerince, daha da sorunlu bir görünüm kazanmaktadır.

Anlamlı bir irdeleme için, Latin Amerika bağlamında somut örneklere dayanan bazı karşılaştırmalar yapmak yararlı olabilir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, «popülizm»in siyasal ve ekonomik boyutları ile birlikte bir «dönemleme» aracı olarak kullanılmasında temel alınan ülke Brezilya'dır. Brezilya örneğinden yola çıkarak genel olarak Latin Amerika için geçerli bir kuramsal model oluşturmanın ciddi engellerle karşılaşması kaçınılmazdır. Kaldı ki, modelin Brezilya için ne denli anlamlı ve geçerli olduğu da ayrıca tartışılmak durumundadır.

İrdelememize Brezilya örneğini ele alarak başlayalım. 1930'dan 1964 askeri darbesine kadar geçen dönem, genellikle, Brezilya'da «popülizm»in iktidar olduğu dönem olarak betimlenmektedir. Çeşitli siyasal rejim değişikliklerine tanık olunan bu dönemde tek bir devlet biçiminin geçerli olduğunu ileri sürmek ne denli olanaklıdır? 1930'da askeri bir darbe ile iktidara gelen Getulio Vargas'ın, 1945'te bir başka askeri darbe ile devrilmesine kadar geçen dönemde «otoriter» nitelikleri giderek ağır basan bir siyasal rejimin yürürlükte olduğu bilinmektedir. 1945 - 1964 dönemi ise, çeşitli bunalımlara karşın, «demokratik» olarak nitelenen bir siyasal rejime tanık olmuştur. Daha önce de değindiğimiz gibi, siyasal rejim değişiklikleri ile devlet biçiminde görülecek olası değişimleri, her zaman için özdeş saymamak gerekir. Ne var ki, 1930 - 1964 döneminde, «popülist» devlet biçiminin geçerli olduğu varsayıldığı takdirde, kendine özgü bir devlet biçimi tanımına gidilmiş olmaktadır. Açıklamaya çalışalım.

Oligarşinin iktidar bloku içindeki hegemonyasını yitirdiği ve hiçbir sınıfın hegemonyasını kuracak güçte olmadığı bir ortamda, Vargas iktidarının «Bonapartist» bir nitelik kazandığı söylenebilir. Ne var ki bu «Bonapartist» rejimin dayandığı siyasal ittifakın oluşma biçimi gözden kaçırılmamalıdır. 1930 - 1937 dönemi, Brezilya'da sınıf mücadelelerinin sertleştiği bir dönemdir. Vargas yönetiminin özgüllüklerinden biri ise, İİS çerçevesinde hızlanan proleterleşme sürecinin siyasal sonuçlarını denetim altında tutmak için geliştirdiği kurumsal yapıdır. Keskinleşen siyasal kutuplaşmanın toplumsal düzeni tehdit etmeye başladığı gerekçesiyle, «aşırı» sağ ve sol örgütlenmelerin üstüne gidilmiştir. Sonuçta, işçi sınıfının bağımsız sendikal ör-

gütlenmeleri dağıtılmış, işçi sınıfını temsil etme savını taşıyan siyasal partiler de kapatılmıştır. 1937'de kabul edilen anayasa ile devlet yeniden örgütleniyor ve sendikaların bağımsızlığı ortadan kaldırılarak bunlar devletin vesayeti altına sokuluyordu.[22] «Estado Novo» (Yeni Devlet) olarak adlandırılan bu düzenlemelerle, bir bakıma, sendikalar devlet kurumlarına dönüştürülmekteydiler. Dahası bu örgütlenmeler, siyasal iktidarın amaçları doğrultusunda, kitlelerin güdümlü mobilizasyonunda önemli işlevler yüklenmekteydiler. Bu nitelikleri nedeniyle «korporatist» sıfatına hak kazanan Vargas yönetiminin dayandığı siyasal ittifakın, iktidar bloku ile çalışan sınıflar arasındaki bir dengenin ürünü olmadığı açıktır. Aksine Vargas yönetiminin çalışan sınıfların siyasal düzeyde yenilgiye uğratılması ile durumunu güçlendirdiği söylenebilir. Bu nedenle, 1930 - 1945 dönemi, Brezilya'da bir «pasif devrim»in gerçekleştiği dönem olarak da değerlendirilmiştir.[23] Zaten, «Bonapartizm» kavramına temel olan tarihsel örneğin de, benzer bir biçimde işçi sınıfının yenilgiye uğratıldığı, ama burjuvazinin kendi öz siyasal temsilcileri (siyasal partileri) aracılığı ile iktidarını sürdüremediği, bu nedenle iktidarını sürdürebilmek için adeta sınıflar üstü bir konuma sahip görünen bir otoriteye rıza gösterdiği bir konjonktürü yansıttığı anımsanmalıdır.[24] Dolayısıyla, Vargas yönetiminin dayandığı söylenen siyasal ittifak, iki ayrı boyutta değerlendirilmelidir. Bir boyutu ile iktidar bloku içindeki hegemonya bunalımını yansıtan bu ittifak, diğer boyutu ile iktidar blokunun çalışan sınıflar üzerindeki egemenliğini sürdürme aracıdır. Toplumsal sınıflar arasında genel bir denge durumundan söz edilemeyecek bu koşullarda, ancak iktidar bloku ile çalışan sınıflar arasında, «Bonapartist» devletin örgütlediği bir ittifaktan söz etmek mümkündür.

1945 askeri darbesi ile, «Estado Novo» (Yeni Devlet) sona ermiş ve yeni bir anayasanın kabulü ile «demokrasi»ye geçildiği varsayılmıştır. Ne var ki, yeni anayasada da, rejimin «korporatist» nitelikleri korunmuş ve iktidar bloku içindeki hegemonya bunalımı aşılamadığı için, «Estado Novo»nun örgütlediği siyasal ittifak varlığını sürdürmüştür. İİS'nin girdiği darboğazlar görece demokratik bir ortamda, siyasal iktidarın bu ittifakın çeşitli kanatlarının taleplerini karşılamakta giderek zorlanması-

(22) Bu konuda daha kapsamlı bilgi için bak. Yalman (1985)
(23) Munck (1984), s. 214.
(24) Marx (1972)

na neden olmuştur. Bu kez seçimle iktidara gelen Vargas'ın trajik intiharı, yaşanılan siyasal bunalımların dramatik bir simgesi gibidir. Rejimin meşruiyeti, siyasal ittifakın çeşitli kanatlarını tatmin etmeye dayandığı için, bu sağlanamadığı ölçüde zayıflamaktadır. Zaten söz konusu olan, örgütlenme özgürlüğünü kısıtlaması ve sendikaları devletin vesayeti altında tutması nedeniyle demokratik niteliği ciddi olarak zedelenmiş bir siyasi rejimdir. Ama öte yandan da, iktidar blokundan gelen baskılar karşısında, siyasal iktidarların kitlelerin mobilizasyonunu hızlandırıcı girişimleri söz konusudur. Bir yandan da, «Estado Novo»dan beri örgütlenmemiş bulunan tarım kesimi çalışanları, örgütlenmeye başlanmıştır. Siyasal hareketliliğin artması, iktidar blokuna dahil kesimleri giderek tedirgin etmekle beraber, sendikal örgütlenmelerin ve güdümlü kitle mobilizasyonunun, devletin simgelediği kurulu düzene karşı bir nitelik kazandığını iddia etmek de güçtü. Konumuz açısından vurgulanması gereken, demokratik nitelikleri tartışma konusu da olsa, 1945 - 1964 döneminde siyasal rejimin, «Bonapartist» niteliklerini de önemli ölçüde kaybetmiş olduğudur. Bu nedenle, 1937 - 1964 dönemini tek bir devlet biçimi ile tanımlamak daha çok «korporatizm» temelinde yapılabilir. Ne var ki, aşağıda göreceğimiz gibi, «korporatizm» 1964 sonrasında da devam eden bir özelliğidir Brezilya'nın. Bu durumda iki seçenek arasında bir tercih yapmak gerekmektedir. Birincisi, «Bonapartizm» ve «korporatizm» temelinde tanımlandığı ölçüde, 1930 - 1945 dönemini «popülist» olarak nitelemek. İkincisi ise 1945 - 1964 dönemini, Brezilya'ya özgü görece demokratik (aynı zamanda korporatist) bir siyasal biçimlenmeyi ifade etmek için «popülist» olarak tanımlamak. Ama mümkün olmayan, 1930 - 1964 dönemini tek bir siyasal biçimlenmeyi nitelemek amacıyla «popülist» olarak tanımlamaktır. Söz konusu biçimlenme, devlet biçimi olarak da algılansa, siyasal rejim olarak da algılansa bu değişmemektedir.

Tercih, birinci seçenek yönünde olursa, o takdirde modelin Latin Amerika'nın bütününde Brezilya'dan başka hangi ülkelere uyarlanabileceği sorusu önem kazanmaktadır. Bu bağlamda düşünülebilecek ülke sayısı sınırlıdır. Meksika, Arjantin ve Şili, 1930'lardan başlayarak, Brezilya'dan sonra, öteki Latin Amerika ülkelerine kıyasla İİS sürecinde en çok gelişme gösteren ülkelerdir. Ne var ki, bu ülkelerin söz konusu seçenek çerçevesine uygun örnekler oluşturduklarını ileri sürmek zordur.

Örneğin Şili, 1930'lu yıllarda, ülkedeki siyasal mücadelenin

gelişmiş olması ve özellikle rejimin demokratik niteliğini koruması ile Brezilya'dan farklılaşmaktadır. 1930'larda, faşizme karşı mücadele stratejisi olarak benimsenen «Halk Cephesi»nin Latin Amerika'da hayata geçirilebildiği ve kısa süreli de olsa iktidara gelebildiği tek ülke Şili'dir.[25] Sendikal örgütlenmelerin bağımsızlığını koruyabildiği ve siyasal örgütlenmelerin yasaklanmadığı bir ortamda gündeme gelen «Halk Cephesi» iktidarını, salt izlediği iktisat politikalarının benzerliği nedeniyle Brezilya'daki «Estado Novo» ile aynı kefeye koymak anlamlı gözükmemektedir. Özetle, Şili'de 1930'lu yıllarda ya da daha sonra «korporatist» ve «Bonapartist» nitelikler taşıyan bir siyasal biçimlenme görülmemektedir. Üstelik, örneğin Brezilya ve Arjantin'den farklı olarak, iktidar blokuna dahil kesimlerin temsilcisi siyasal partilerin meşruiyetlerini yitirmeleri de söz konusu olmamıştır. Bu bir bakıma, tüm siyasal çalkalanmalara karşın, 1973'e gelinceye değin, Şili'de parlamenter demokratik rejimin kesintisiz sürmesini sağlayan bir etken olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, izlediği İİS'yi destekleyici politikaları temel alarak, «Halk Cephesi»nin aynı zamanda anti - oligarşik bir siyasal ittifak olduğunu varsaymak da çok anlamlı olmayacaktır. Böyle olduğu varsayılsa bile, «Bonapartizm»in demokratik olmayan bir devlet biçimini simgelediği anımsanınca, hiçbir sınıfın hegemonyasını kuramadığı her durumu, «Bonapartizm»in varlığı için yeterli neden saymamak gerekir. Aksi halde, devletin görece özerkliğini salt genel güçler dengesine bağlayan ve bunu «Bonapartizm»in varlığı için yeterli sayan araçsal bir devlet anlayışı benimsenmiş olacaktır. Özetle, «popülizm» demokratik olan ve olmayan biçimler arasındaki ayırımı en aza indirdiği ölçüde, kaba bir indirgemeci yaklaşımın ürünü olmaktadır. Tıpkı faşist ve demokratik devlet biçimleri/rejimler arasında fark gözetmeyen yaklaşımda olduğu gibi. Bu durum, bazı yazarları, «popülizm»i daha çok «demokratik» dönemle özdeşleştirmeye götürmektedir.[26] Ne var ki bu yapıldığı ölçüde, belki Şili'deki «Halk Cephesi»ni «popülist» olarak nitelemek fırsatı doğmaktadır ama, öte yandan da, İİS ile «popülizm» birlikteliği de bir darbe daha yemektedir. Çünkü bu durumda 1945 öncesi Brezilya «popülist» olmaktan çıkmaktadır. Paradoksal biçimde,

(25) Faşizme karşı bir mücadele aracı olarak önerilen «Halk Cephesi»ni daha önce değindiğimiz, Haya de la Torre'nin sözünü ettiği «Halk Cephesi» ile karıştırmamak gerekir.

(26) Bak. Munck (1984), s. 154. Aşağıda değinileceği gibi Türkiye'deki «popülizm» tartışmalarında da bu özellikle dikkat çekmektedir.

Şili'de «Halk Cephesi» dönemi ile Brezilya'daki 1945 sonrası «demokratik - korporatist» dönemi aynı nitelikte siyasal biçimlenmelerin görüldüğü dönemler olarak nitelemek mümkün olmadığına göre, her ikisini birden «popülist» olarak nitelemenin kıstası olarak İİS belirmektedir.

«Popülizm»in bir devlet biçimi olarak kavramlaştırılmasının sakıncaları, aynı kavramın siyasal rejimleri tanımlamak için kullanılması ile de ortadan kalkmamaktadır. Meksika örneği bu konuda oldukça aydınlatıcıdır. 1920'lerden günümüze kadar, tek partinin egemenliğini sürdürdüğü kendine özgü bir parlamenter sistemin yürürlükte olduğu bu ülkede, «popülizm - İİS» birlikteliğinin geçerliliğini çok erken yitirdiğini belirtmiştik. Paradoksal biçimde, Meksika belki de «popülizm»in, iktidar blokunun iç güç dengeleri ile iktidar bloku dışı kesimlerin siyasal ağırlıklarındaki değişimi yansıttığı ölçüde, bir devlet biçimine tekabül ettiği tek örnek olarak da düşünülebilir. Cardenas'ın Devlet Başkanı olduğu 1934 - 1940 dönemi «İİS - popülizm» birlikteliğinin en güzel örneklerinden biri olarak bilinir. Ne var ki, 1940 sonrasında İİS devam etmekle beraber, değişen iktidar bloku içi güç dengeleri, «popülist» olarak nitelenen iktisat politikalarını gereksiz kılmış, buna karşılık siyasal rejimde herhangi bir değişim gözlenmemiştir.

Brezilya ve Meksika'dan sonra İİS sürecinde en fazla mesafe almış Latin Amerika ülkesi olan Arjantin'de ise İİS'nin ilk aşamasının, büyük ölçüde «popülizm»in gündeme gelmesine gerek duyulmadan yaşandığını belirtmiştik. İlginç olan, Arjantin'de «popülizm»in «Peronizm» olarak ifade edilmesidir. Böyle olunca, 1943'te askeri bir darbe ile iktidara gelip, sonra iki kez seçim kazanarak iktidarını sürdüren Peron'un devrilmesi ile «popülizm»in sona erdiği düşünülebilir. Bu ise «popülizm»in gerek ekonomik gerek siyasal boyutları açısından bir «dönemleme» aracı olarak düşünülemeyeceğinin bir kanıtını oluşturmaktadır. Zira, Peron'un 1955'te devrilmesinden sonra Arjantin İİS sürecinde hızlı bir gelişme göstermiştir. Öte yandan, Peron'un iktidarının temelini oluşturduğu söylenen sanayi burjuvazisi - sanayi işçileri ittifakının, giderek şiddetlenen bir sınıf çatışmasına dönüşmesi için Peron'un devrilmesini beklemek bile gerekmemiştir. İktidar blokunun oligarşik kanadı ile sanayi burjuvazisi kanadı arasında uzun süreli bir çıkar birliği sağlanamadığı gibi, sanayicilerle örgütlü çalışan kesimler arasında da zaman zaman sağlanan uzlaşmalar fazla uzun ömürlü olmamıştır. Eko-

nomik düzeyde mücadelenin sertleşmesi, siyasal düzeyde de sık sık bunalımlar yaşanmasında etken olmuştur. Gerek iktidar bloku içinde, gerekse toplumsal formasyonun bütününde hegemonya bunalımı sürdükçe, siyasi rejim değişiklikleri kısa aralıklarla birbirini izlemiştir. Peronist dönemi hiçbir sınıfın hegemonya kuramaması sonucu oluşan «Bonapartist» bir devlet biçimi olarak görmekse, Brezilya'da «Estado Novo» dönemini tartışırken değindiğimize benzer sorunları gündeme getirmektedir. Belki de tartışılması gereken, ama bu yazının kapsamını aşan temel soru «Bonapartizm»i hem demokratik hem de demokratik olmayan biçimlenmeleri kapsayabilen bir kavram olarak düşünmenin mümkün olup olmadığıdır. Bunun mümkün olduğunun kabul edilmesi halinde, kavramın orijinal içeriğinden oldukça farklı bir içerik kazanacağına da pek kuşku yok gibidir.

Öte yandan, Peron'un «korporatist» bir kurumsal yapı kurma denemesi, sendikaların örgütsel bağımsızlıklarını tamamen yitirmemeleri nedeniyle, Brezilya'dakine kıyasla başarısız olmuştur. Buna karşın, belki de bu nedenle, «Peronizm» özellikle Peron devrildikten sonra sendikal hareketin giderek sahip çıktığı bir ideolojik söylem'dir artık. Devletin vesayet ve güdümünde olmayan bu hareket, her zaman için, Arjantin siyasal yaşamında ağırlıklı bir rol oynamak şansına, «Peronizm»in yasadışı sayıldığı dönemler de dahil, sahip olmuştur. Özetle, Arjantin'de, Brezilya'dan farklı olarak, devamlılık gösteren bir «korporatist» yapının varlığından söz etmek de mümkün değildir. Tüm bu etkenler göz önüne alındığında, «popülizm»in Arjantin için ister ekonomik boyutlu, ister siyasal boyutlu bir «dönemleme» aracı olarak işlevsel olmadığı, sanırız, açıklığa kavuşmaktadır. İİS temel alınsa bile, bu süreçte yaşanılan çeşitli evreleri tek bir devlet biçimi temelinde algılamak anlamlı olmayacaktır. Çünkü, Arjantin siyasal yaşamını biçimlendiren başlıca etken, sürekli değişime uğrayan sınıflar arası ittifakların bir ifadesi olan istikrarsızlıktır. «Popülizm»i, Peron'un iktidar dönemine, özellikle de sanayicilerle sendikaların çıkar birliğinin oluştuğu döneme indirgemek ise, «popülizm - İİS» birlikteliğinin bir kez daha inandırıcılığını yitirmesine neden olacaktır. Daha önce de vurguladığımız gibi, Arjantin'de İİS süreci, «Peronist» dönemin son bulması ile birlikte sona ermemiştir.

Genel Bir «Popülizm» Tanımı Olabilir mi?

Buraya kadarki tartışmanın ışığında, «popülizm» kavramını bir «dönemleme» aracı olarak kullanmanın anlamlı olmadı-

ğını saptamak, kavramın bir kenara bırakılmasını gerekli kılar mı? 19. yüzyıl Rusya'sından 20. yüzyıl Latin Amerika ve Afrika'sına kadar uzanan, farklı tarihsel koşullarda farklı sınıfsal temellere sahip toplumsal hareket ve ideolojilerin ortak bir paydası bulunabilir mi? Yöntemsel açıdan, üç farklı önerme çerçevesinde bu sorulara yanıt aranabilir. Bu önermelerden ikisi maddeci bakış çerçevesinde, alternatif sorunsallar tartışması olarak belirmekteyken, üçüncüsü bu bakış açısının dışında, onu yadsıma iddiasındadır. Sonuncudan başlayalım.

Modernleşme yaklaşımında, «popülizm»in belirleyici unsurunun «antielitizm» olduğuna değinmiştik. Toplumsal yapının temel analiz birimi olarak sınıflar yerine, «elit - halk» ayrımının konulması ile bir bakıma çok farklı sınıfsal oluşumların, ortak bir temelde incelenmesi sağlanmış gözükmektedir. Örneğin, Latin Amerika'daki oligarşik sınıflar «elit» olarak nitelenince, «popülist» olarak nitelenen siyasal ittifak da «anti - elitist» bir görünüm kazanmaktadır. Böylece, Latin Amerika'daki «popülist» oluşumlarla Üçüncü Dünya'daki ulusal kuruluş mücadelelerinin ortak paydası olarak «anti - elitist» nitelikleri vurgulanmış olmaktadır. Modernleşme perspektifinde, «popülist» hareketlerin bir başka özelliği olarak «karizmatik» önderlerin hareketleri yönlendirmedeki önemine dikkat çekildiğine değinmiştik. İlginç olan, önder kadroların belirleyici rol oynamaları nedeniyle bir başka «elit» kategorisi hüviyetine bürünmeleridir. Bu perspektiften bakınca, toplumdaki siyasal mücadeleler de çeşitli «elitler»in iktidar mücadelesine indirgemiş olmaktadır. Dahası, toplumsal/siyasal hareketler de «elitler»in «ilerici» ya da «tutucu» olmalarına bağlı olarak belirlenmektedir. Bu temelde, «narodizm»den «Afrika sosyalizm»ine dek «popülist» ideoloji ve/veya hareketler kır kökenli ya da kıra yönelik olmalarına, Latin «popülizm»i ise daha çok kentli çalışan sınıflara yönelik olmasına karşın, ortak bir paydaya indirgenebilmektedir. Söz konusu fark ise, Latin «popülizm»ini diğerlerinden ayıran unsur olarak öne çıkmaktadır. «Anti - elitizm»in belirleyici unsur olarak vurgulanması, «popülizm»in geleneksel diyebileceğimiz belirleyici unsurunun adeta unutulmasına yol açmaktadır. Aksi halde, küçük üreticiliğin ya da genel olarak köylülüğün savunusunun, Latin Amerika bağlamında sanayileşmeyi hedefleyen birtakım oluşumlarla ortak bir paydada buluşmasına olanak yoktur.

Maddeci yaklaşım çerçevesindeki tartışma ise özünde şu te-

mel sorudan kaynaklanmaktadır: Toplumsal hareketlerin ve özellikle ideolojilerin analizi için sınıfsal temellerinin kavranması yeterli midir? Daha doğrusu, her ideolojinin tanım gereği, bir sınıf ideolojisi olarak mı algılanması gerekir? Bu bağlamda, «sınıf indirgemeciliği» maddeci yaklaşımın olmazsa olmaz koşulu mudur?

Her ideolojinin mutlaka bir sınıf ideolojisi olarak görülmesi gerektiği görüşü, aslında, tarihsel maddeci bakış açısının tarihinde köklü bir geleneğe sahiptir. Bu bağlamda, «narodizm»den Latin «popülizm»ine dek çeşitli «popülizm»leri «küçük burjuva» ideolojisi olarak nitelemek bilindiği gibi çok yaygındır. Ne var ki çok farklı tarihsel koşullarda ortaya çıkan bu oluşumları böyle bir ortak paydaya indirgemenin tarihsel özgüllüklerinin kavranmasına ne denli yardımcı olduğu sorusu da ister istemez akla gelmektedir. Böyle bir yaklaşım, toplumsal olguların karmaşıklığını gereğinden fazla basite indirgeyerek çözümleme eğilimini de içinde barındırmaktadır.

Ayrıca, farklı sınıfsal temeller üstünde yükselen oluşumlar böyle değerlendirilince, yöntemsel açıdan bir seçim yapmak kaçınılmaz olmaktadır. Ya «popülist» nitelemesi sadece belirli hareketler ve/veya ideolojilere özgü, diğer birtakım hareket ve ideolojileri kapsamayan bir kategori haline dönüşecek, ya da «popülizm» anlamlı bir kategori olmaktan tümüyle çıkacaktır. Örneğin, eğer «narodizm», popülist bir ideoloji olarak görülüyorsa, «Peronizm»in popülist olarak görülmesine olanak kalmayacaktır. Öte yandan, çok farklı sınıfsal temellere sahip ideolojiler «popülist» olarak nitelendiğinde bunlar arasında ortak noktalar bulma çabası genellikle sonuçsuz kalmakta ve «popülizm» kavramı değerini yitirmektedir. Bu da, bir bakıma, kavramın modernleşme okuluna bırakılması anlamına gelmektedir. «Popülizm», «elitizm»in zıddı ve çalışan sınıfların ekonomik ve siyasal mücadelelerini sınırlayan, bağımsız örgütlenme özgürlüklerini kısıtlayan her tür «olumsuzluğun» simgesi olmaktadır.[27] «Elitizm»e ya da «elit» kavramına karşı çıkmak, «popülizm»in de reddi için yeterli olmaktadır.

«Narodizm»den «Peronizm»e çok farklı sınıfsal nitelikleri bulunan oluşumların tümünün ortak bir paydası olduğunu, «anti - elitizm» yaklaşımını benimsemeden düşünmek olanaklı

(27) «Popülist» sıfatı bir «olumsuz» değerler toplamını ifade etmekte ve giderek aşağılama amacı ile kullanılmaya başlanmaktadır.

mıdır? Bu soruya olumlu bir yanıtın, maddeci yaklaşım çerçevesinde de verilebileceği ileri sürülmüştür.[28] Buna göre, toplumsal yapıdaki temel çelişkinin, emek - sermaye çelişkisi olduğu kabul edilmekle birlikte, toplumsal yapıda üretim ilişkilerinden kaynaklanmayan başka çelişkiler olabileceğinin de kabul edilmesi gerekir. Üretim ilişkilerinin salt ekonomik düzeyle özdeşleştirilmesi ile, siyasal ve ideolojik düzeylerin de toplumsal formasyon çerçevesindeki, sınıfsal temeli olmayan birtakım çelişkilerin belirleyicisi oldukları varsayılmaktadır. Böylece, üretim tarzı ve toplumsal formasyon gibi iki farklı soyutlama düzeyinde iki ayrı çelişki türü belirlenmektedir. «İktidar bloku - halk» çelişkisi olarak ifade edilen, toplumsal formasyon düzeyindeki çelişki, sınıfsal çelişkiden bağımsız değil, onunla «eklemleşen» bir niteliğe sahiptir. Ama sınıf temelinde tanımlanması mümkün olmayan birtakım öğeleri de içermesi nedeniyle, bu çelişkinin sınıf çelişkisinden ayırt edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Özünde, her ideolojinin mutlaka bir sınıf temelinin saptanmasının gerekmediği savından yola çıkılarak, toplumsal formasyon düzeyinde, iktidar blokunun ideolojisine karşı oluşan tüm karşıt ideolojik unsurların, «popülizm»in ortak paydasını oluşturduğu ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, bir ideolojik söylem olarak «popülizm», çok farklı sınıfsal temelleri olan ideolojilerle eklemleşebilmekte ve bu ideolojilerin niteliklerine bağlı olarak farklı görünümler alabilmektedir. Bunun sonucunda, «sağ» ve «sol» «popylizmler»den söz edilebilmektedir. Hitler' den Reagan'a dek bir dizi faşist ya da radikal sağ ideolojik söylem «sağ» popülizm örneklerini oluştururken, Mao ve Tito önderliğindeki sosyalizm mücadelelerinden Üçüncü Dünya'daki ulusal kurtuluş mücadelelerine kadar bir dizi oluşum da «sol» popülizm örnekleri arasında sayılmaktadır.

Toplumsal formasyonlar arasında, kapitalist üretim tarzının gelişmişlik düzeyleri açısından bir ayırım yapmaksızın, «popülizm»in gündeme gelebileceği öngörülmektedir. Bu bağlamda, belirleyici etken, iktidar bloku içindeki bir hegemonya bunalımı olabileceği gibi, iktidar bloku dışındaki kesimlerin siyasal hareketlerini denetim altında tutmakta karşılaşılan zorluklar da olabilmektedir. «İktidar bloku - halk» çelişkisi temelinde oluşan siyasal mücadelenin sonucunda, teorik olarak, toplumsal formasyonda egemen üretim tarzı değişebileceği gibi, tam ter-

(28) Laclau (1977b). Bu yaklaşımı olumlu bulan bir eleştiri için bak. Mouzelis (1978)

sine iktidar bloku içindeki hegemonya savaşımı da «popülist» bir siyasal biçimlenmeye yol açabilecektir. Vurgulanmak istenen, «popülist» ideolojik söyleme ve bu söylemin biçimlenmesine katkıda bulunduğu siyasal oluşumlara, iktidar blokuna mensup egemen sınıfların da, iktidar bloku dışında kalan kesimlerin de sahip çıkabilecekleridir. Burada amaç, «popülizm»in bir analitik kategori olarak geçerliliğini kanıtlamaktan çok, sınıf temeline indirgenemeyecek ideolojik unsurların, sosyalizm mücadelesi açısından, kazanılmasının önemini belirtmektir.

Brezilya ve Arjantin gibi Latin deneyimlerinin oluşumuna katkıda bulunduğu bu bakış açısının olumlu yönü, «popülizm»in bir «dönemleme» aracı olarak önerilmesine karşı çıktığı gibi, bu kavramın gelişmiş ya da azgelişmiş kapitalist toplumsal formasyonlardan herhangi biri ile özdeşleştirilmesine de karşı çıkmasıdır. Dolayısıyla, «popülizm»in özellikle AGÜ'lere özgü, belirli bir sermaye-birikimi modeli ile birlikte gündeme gelen siyasal bir biçimlenme olarak algılanmasına karşı çıkılmaktadır.

Öte yandan, sınıfsal çelişkinin esas alınması, bu çelişkinin farklı «popülizmler»i birbirinden ayıran unsur olduğunun varsayılması anlamına gelmektedir. Bu durumda, somut oluşumları incelerken, «popülist» olarak nitelenen ideolojik söylemin egemen sınıfların mı, yoksa egemen olmayan sınıfların mı çıkarlarına hizmet ettiğini saptamak önem kazanmaktadır. Örneğin, Peronizmin iktidar bloku içindeki bir hegemonya mücadelesini yansıttığı gibi, çalışan sınıfların iktidar blokuna yönelik husumetlerini de yansıttığı söylenebilir. Ne var ki, belirli bir dönemde, çalışan sınıflara belirli kazanımlar sağladığı gözlenebilirse de, bir başka dönemde, üstelik daha çok sendikal harekete özgü bir söyleme dönüştüğü halde, kitlelerin iktidar blokuna yönelik taleplerinin mevcut toplumsal düzen çerçevesinde karşılanabilmesine yaradığı da gözden kaçırılamaz.

Ayrıca, kitlelerin «popülist» bir söylem aracılığı ile örgütlenmesinin, sınıf kavramının birincil önemini yitirmesine neden olacağı şeklindeki eleştiride de bir doğruluk payı vardır. «İktidar bloku - halk» çelişkisinin, emek - sermaye çelişkisi ile aynı anlamda —zıtların birliği anlamında— bir çelişki olup olmadığı da sorgulanabilir.[29] Sonuç olarak, «iktidar bloku - halk» çelişkisi temelinde tanımlanan «popülizm» kavramının, farklı sınıfsal temellere sahip toplumsal hareket ve/veya ideolojilerin

(29) Bak. LARU (1980)

ortak bir paydasının olduğu yargısına ulaşmaktaki katkısı, tartışmaya yeni boyutlar kazandırmanın ötesine geçmiş değildir.

II. «BÜROKRATİK - OTORİTER DEVLET»

BOD modeli, İİS sürecinin girdiği darboğazların, «popülist» olarak nitelenen siyasal biçimlenme çerçevesinde aşılamayacağı varsayımına dayanır. İİS'ye dayalı sermaye birikim modelinin girdiği bunalımın aşılması, ancak yeni bir sermaye birikim modelinin benimsenmesi ile mümkün olacaktır. Bu ise, «popülist» siyasal biçimlenmenin tarihe karışması ile oluşacak yeni bir siyasal biçimlenmeyi gerekli kılmaktadır. Yeni sermaye birikim modeli, aynı zamanda, dünya kapitalist sisteminin 1970'li yılların ortalarından itibaren tırmanan bunalımının aşılmasını sağlayacak yeni bir uluslararası işbölümünün tekil ekonomilere dayattığı bir zorunluluk olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle, yeni sermaye birikim modeli, sistemin bunalımının aşılması açısından da önem kazanmaktadır. Böylelikle, «popülist» dönemin sona ermesi hem iç hem de dış etkenlere bağlı olarak açıklanmaya çalışılmaktadır.

«Popülizm» kavramını bir «dönemleme» aracı olarak kullanma çabalarının bir ürünü olan BOD modelinin ekonomik ve siyasal boyutlarının irdelenmesine geçmeden önce, modelin oluşma sürecine kısaca göz atmakta yarar vardır. Öncelikle belirtilmesi gereken, modelin ilk kez oluşturulduğu tarihin, dünya kapitalist sisteminin bunalıma girmesinin öncesine rastladığıdır. Bunun önemi, modelin ilk biçiminin tekil ülkenin ekonomik ve siyasal bunalımı ile sistemin bunalımı arasında bir ilişkilendirmeyi içermemesidir. Modelin ilk ortaya çıktığı 1970'lerin başlarında, böyle bir ilişkilendirmenin maddi temellerinin henüz oluşmadığı açıktır. Modelin, kuramsal açıdan, birincil amacı «modernleşme» yaklaşımının AGÜ'ler için öngördüğü gelişme modelinin geçerliliğini yadsımaktadır. Bilindiği gibi, modernleşme sürecine giren AGÜ'lerin, bu süreçte ilerledikçe —yani kapitalist gelişme hızlandıkça— sanayileşecekleri, buna bağlı olarak da siyasal düzeyde giderek daha demokratik yönetimlere kavuşacakları, modernleşme yaklaşımının temel hipotezidir. Böylece, kapitalist yoldan kalkınma, batı tipi demokrasinin önkoşulu olmaktadır.

AGÜ'lerin, kapitalist dünya sistemine bağımlı kaldıkları sürece kalkınamayacakları görüşü ise, yine bilindiği gibi öncelik-

le Latin Amerika çerçevesinde ve «modernleşme» yaklaşımının bir eleştirisi olarak geliştirilmiştir. Az sayıda da olsa, belirli AGÜ'lerde görülen hızlı sanayileşme ise, «bağımlı gelişme» kavramının güncellik kazanmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, modernleşme yaklaşımının eleştirisinin, sanayileşme ile özdeşleştirilen bir gelişmenin «bağımlı» kapitalist ülkeler için söz konusu olamayacağı temelinde yapılması güçleşmiştir. Sanayileşme sürecinde ilerlemiş AGÜ'lerde genellikle demokratik rejimlerin süreklilik kazanamaması ise, modernleşme yaklaşımına yönelik eleştirilerin odak noktasının «sanayileşme»den «demokrasi»ye kaymasına yol açmıştır. İşte BOD modelinin kökenleri de burada yatmaktadır. Amaç, öncelikle, «modernleşme» sürecinden mesafe almanın — diğer bir deyişle, «bağımlı» kapitalist gelişmenin — siyasal demokrasiyi de beraberinde getirmediğini göstermektedir. 1464 ve 1966'da sırasıyla Brezilya ve Arjantin'de meydana gelen askeri darbeleri izleyen ekonomik ve siyasal gelişmeler, böyle bir eleştiri için gerekli verileri sağlayan somut örnekler olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle, BOD modeli ile adı en çok özdeşleştirilen Arjantinli Guillermo O'Donnell'ın, çalışmasına temel aldığı örnekler de, bu iki ülkenin söz konusu dönemleridir.[30]

O'Donnell'ın görüşlerine ilişkin olarak ilk söylenmesi gereken, «modernleşme» sorunsalının çerçevesinde kalarak, söz konusu yaklaşımı eleştirme çabasında olduğudur. Toplumların ekonomik gelişme süreçleri ile siyasal gelişmeler arasında kurulan bağ, son aşaması hariç, «modernleşme» perspektifine uygundur. Buna göre, ekonomik gelişme düzeyleri en düşük ülkeler genellikle demokratik olmayan yönetimlere sahne olurken, ekonomik gelişme düzeyleri görece daha yüksek ülkelerde siyasal demokrasiye tanık olunmakta; modernleşme sürecinde en ileri gitmiş ülkelerde ise demokrasiler yeniden demokratik olmayan rejimlerle yer değiştirmektedirler.[31] Böylece, birbirini izleyen her ekonomik gelişme aşamasına, farklı bir siyasal biçim-

---

(30) Bak. O'Donnell (1973), O'Donnell (1978). Sadece Brezilya'yı temel alan bir çalışma için bak. Cardoso (1973). Arjantin ve Brezilya'da söz konusu dönemlerdeki ekonomik ve siyasal gelişmeler için bak. Yalman (1984)

(31) 1960'ların sonunda, Güney Amerika kıtasındaki siyasal görünüm de bu yargıya ilk bakışta hak verdirir gibidir. Brezilya ve Arjantin gibi sanayileşme düzeyi ileri ülkeler askeri rejimle yönetilirken, Şili, Uruguay, Venezüella gibi sanayileşme düzeyleri görece düşük ülkelerde siyasal demokrasi vardır. Paraguay, Bolivya, Peru gibi ekonomik gelişme düzeyi en düşük ülkelerde ise yine askeri rejimler iktidardadır.

lenme tekabül etmektedir. Fark edileceği gibi, «oligarşik - popülist - otoriter» devlet biçimleri temelinde Latin Amerika ülkelerinin tarihsel gelişme sürecini açıklama biçimi ile, terminoloji farkları hariç, dikkati çeken bir koşutluk söz konusudur. Daha önceki bölümde tartıştığımız, devlet biçimleri temelindeki açıklama biçiminin O'Donnell'ın modelinden esinlendiği de söylenebilir. İlginç olan O'Donnell'ın terminolojisinin zaman içinde uğradığı değişimdir. Başlangıçta birbirini izlediği varsayılan aşamalar farklı «siyasal sistemler»le tanımlanırken, daha sonra «siyasal sistem» teriminin yerini «devlet tipi» almaktadır.[32] Tartışmasız biçimde açık olan nokta, «devlet tipi» teriminin, tarihsel maddeci yaklaşıma özgü bir kavramı ifade etmek için kullanılmadığıdır. Diğer bir deyişle, bu bağlamda kullanıldığı biçimiyle, farklı «devlet tipleri», farklı üretim tarzlarının egemen olduğunu belirtmezler.

BOD modelinin altında yatan devlet anlayışının irdelenmesine geçmeden önce, modelin ekonomik ve siyasal boyutlarını kısaca özetleyelim. Söz konusu boyutların, modelin dayandığı Brezilya ve Arjantin örneklerinin dönemsel özelliklerini yansıttığı açıktır. Askeri darbe öncesi dönemler, İİS'nin yol açtığı ekonomik bunalım koşullarında, «popülist» ittifaklara dayanan siyasal iktidarların giderek meşruiyetini yitirdiği, farklı toplumsal kesimler arasındaki çıkar çatışmalarının siyasal kutuplaşmayı artırdığı dönemler olarak tanımlanmaktadır. 1960'ların başlarından itibaren, Latin Amerika bağlamında, İİS'ye yöneltilen eleştiriler temel alınarak, BOD'in oluşmasına yol açtığı varsayılan bunalım açıklanmaya çalışılmaktadır. Buna göre, «popülist» dönemde izlenen İİS'yi destekleyici politikalar daha çok dayanıklı tüketim mallarının üretiminin çeşitlenmesine, ara mallar ile yatırım mallarına yönelik yatırımların ise görece düşük düzeyde kalmasına neden olmuştur. Eşitsiz bir gelir dağılımının biçimlendirdiği iç pazarda, dayanıklı tüketim mallarına yönelik talebin yüksekliği, sanayiin dış pazarlara yönelme gereksinimi duymasını önlemiştir. Sanayi yapısının yatay genişlemesi olarak da nitelenen bu olgu, ithal ikameci sanayilerin ithalata olan bağımlılığını da artırdığı için, ekonomik bunalımın başlıca nedeni olarak gösterilmiştir. Bunalımı aşmak içinse bir yandan enflasyonu ve ödemeler dengesi açıklarını denetim altına alma amacını güden istikrar politikaları gündeme

(32) Bu noktaya ilişkin olarak O'Donnell (1973) ve O'Donnell (1977) karşılaştırılabilir.

gelirken, öte yandan, sanayiin ithalata bağımlılığını azaltmak için ara mal ve yatırım malları üretimini artıracak yatırımlara ağırlık verilmesi gerekecektir. Sanayiin dikey gelişmesi ya da sanayi yapısının derinleşmesi (deepening) olarak nitelenen ve sanayiin ihracata yöneltilmesi için de gerekli sayılan bu gelişmenin gerçekleşmesi için, BOD modeline göre, siyasal ve ekonomik «istikrar»ın sağlanması zorunludur. Gerekli yatırımların yapılabilmesi için gereksinim duyulan yabancı sermayenin gelmesi ancak «istikrar ve güven ortamı»nın sağlanmasına bağlıdır. Bu ortamın «popülist» siyasal biçimlenme çerçevesinde sağlanması ise olanaklı görülmemektedir.[33] Sanayi yapısının derinlik kazanmasına dayanan yeni sermaye birikim modelinin işlerlik kazanması açısından, çalışan sınıfların «popülist» dönemde elde ettikleri kazanımların törpülenmesi zorunlu sayılmaktadır. Öte yandan, «popülist» döneme özgü siyasal ittifakların sarsıntıya uğraması ile, çalışan sınıfların siyasal hareketlerinin artmasının iktidar blokuna dahil kesimleri tedirgin ettiğini, Brezilya'ya ilişkin olarak, daha önce belirtmiştik. İşte bu tedirginliğe yol açan nedenlerin ortadan kaldırılması, darbe sonrası kurulan askeri yönetimlerin başlıca amaçları arasındadır.[34] Kısacası, sermaye birikiminin gerekleri «istikrar»ın sağlanmasını, bu ise, çalışan sınıfların ekonomik ve siyasal karar alma süreçlerini etkileme yollarının kapatılmasını gerekli kılmaktadır. Vurgulanması gereken, yeni sermaye birikim modelinin ihracatın artırılmasını öngörmekle birlikte, İİS'den vazgeçilmesini öngörmemesidir. Aksine sanayi yapısının derinleşmesi, İİS sürecindeki tıkanma eğiliminin aşılmasında da işlevsel olacaktır. Böylece, sanayi yapısının «derinleşme»si ile BOD arasında karşılıklı bir sebep - sonuç ilişkisi kurulmaktadır. Yeni dönemde devletten beklenen, baskı yöntemleri ile demokratik hak ve özgürlükleri ortadan kaldırmakla sınırlı değildir. Özellikle Brezilya örneğine bakılarak, yeni sermaye birikim modelinin öngörüldüğü biçimde işleyebilmesi için devletin sermaye birikim sürecine doğrudan katılımının önemine işaret edilmektedir.

BOD'e Yönelik Eleştiriler

Brezilya ve Arjantin'in 1960'ların ikinci yarısındaki deneyimlerine dayanarak oluşturulan BOD modelinin ekonomik boyutuna ilişkin iki farklı eleştiri getirilebilir. Birincisi ve üzerin-

(33) Bak. O'Donnell (1977), O'Donnell (1978)
(34) O'Donnell (1978)

de en çok durulan nokta, BOD'in oluşumuna yol açan nedenler arasında, «sanayi yapısının derinleşmesi» olgusunun bulunmadığıdır. Daha doğrusu, darbe sonrası kurulan askeri rejimlerin birincil amacının, BOD modelinin öngördüğü biçimde sanayi yapısının değişime uğramasını sağlamak olmadığı ileri sürülmüştür.[35] İİS'nin ilk aşamaları ile «popülizm» arasında kurulmak istenen ilişkide olduğu gibi, BOD ile sanayi yapısının derinleşmesi arasındaki ilişki de somut örnekler çerçevesinde kanıtlanamamaktadır. En azından, bunun belirleyici neden olduğunu kanıtlamak kolay değildir. Örneğin, Brezilya'nın «sanayileşmede derinleşme» evresine askeri darbeden önce 1950'lerde girdiği, askeri darbe sonrasında ise birincil önemin «istikrar»ın sağlanması için getirilen iktisat politikalarının uygulanmasına verildiği belirtilmiştir. O'Donnell'a göre ise istikrar politikaları kendi başına bir amaç değil, sanayileşmede derinleşmeyi sağlayacak yabancı sermayeyi çekmek için gerekli bir araç niteliğindedir. Buna karşılık, Brezilya'da sanayi burjuvazisinin darbe öncesindeki temel sorununun, «derinleşme» olmadığı ya da bunun bunalımın aşılması açısından mutlaka gerçekleştirilmesi zorunlu bir aşama olarak görülmediği ileri sürülmüştür.[36] Brezilya ve Arjantin örneklerine ilişkin olarak bile yapılan bu eleştiri, BOD modelinin salt bu ülkelere özgü olmadığı yolundaki iddia karşısında daha da güç kazanmaktadır.[37] Gerçekten de, BOD modelinin eleştiriye en açık yönü, söz konusu modelin, Latin Amerika ile de sınırlı kalmayarak, sanayileşme sürecinde ilerleme gösteren bağımlı kapitalist ülkelerin tümü için geçerli olabileceğinin iddia edilmesidir.[38] Bu, aslında, «modernleşme» yaklaşımına karşı geliştirilmek istenen, yukarıda değindiğimiz savın gereği olarak yapılıyor gibidir.

BOD modelinin ekonomik boyutuna yönelik ikinci eleştiri daha farklı bir nedenden kaynaklanmaktadır. Model, 1970'lerde ortaya çıkan ve sanayi yapısının derinleştirilmesi gibi bir amaçları bulunmadığı kesinlikle bilinen Şili, Uruguay ve Arjantin'deki askeri rejimleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu

---

(35) Kaufman (1979), Serra (1979)

(36) O'Donnell (1978), Serra (1979)

(37) BOD modelini, Latin Amerika dışında sınayan bir çalışmada da, Filipinler örneğine dayanılarak, İİS'nin «tıkanma» eğiliminin, «derinleşme»yi gündeme getirmediği, ayrıca ülkede oluşan dikta yönetimi ile sermaye birikim modelinin bunalımı arasında doğrudan bir ilişki kurulmasının da mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bak. Adriano (1984)

(38) O'Donnell (1977)

yeni önerme aslında modelin inandırıcılığını güçlendirmekten çok azaltmaktadır. Örneğin, Arjantin'de 1966 - 1970 dönemindeki askeri rejimin uyguladığı, ihracata yönelik sanayileşmeye ağırlık veren politikalarla 1976 - 1982 dönemindeki askeri rejimin, ithal ikameci sanayileri iç pazarda rekabete maruz bırakan, «dışa açılmacı» politikaları arasındaki nitel farklılık gözden kaçırılamaz.[39] Paradoksal biçimde, genişletilmiş kapsamıyla model, yukarıda belirtilen birinci eleştiriyi yapanlara hak verdirir niteliktedir. Bu durumda, BOD'in oluşmasını gerekli kılan neden, sanayiin derinleşmesi değil, ekonominin dışa açılmasını sağlayacak monetarist iktisat politikaları olarak belirmektedir. Üstelik, 1970'lerin dünya bunalımı koşullarında değerlendirilince, söz konusu değişimin sistemin tekil ekonomilere dayattığı bir olgu olarak görülmesi de kolaylaşmaktadır.[40] Değişmeyen özellik ise, modernleşme yaklaşımının kapitalist gelişme ile demokrasi arasında öngördüğü nedensel ilişkinin çürütülmesi amacıdır. Sistemin de bunalıma girdiği koşullarda, AGÜ'lerde demokratik rejimlerin yaşama şansının kalmıdığı iddia edilmektedir. Monetarist istikrar politikalarının, siyasi rejim değişikliklerine yol açmadan da uygulanacağını gösteren örneklerin ise sistemsel bunalım koşullarında tekrar yaşanmasının olası olmadığı ileri sürülebilmektedir.[41] Gözden kaçırılan husus, Şili, Uruguay gibi ülkelerde oluşan askeri yönetimlerin, sermaye birikim modelinin karşılaştığı bunalımdan çok, ülkenin özgül siyasal gelişmelerine bir tepki olarak gündeme gelmeleridir. Diğer bir deyişle, bu ülkelerde BOD olarak nitelenen rejimlerin oluşmasını salt ekonomik nedenlere bağlı olarak açıklamak olanaksızdır. Yanıtlanması gereken önemli bir soru da günümüzde başta Brezilya ve Arjantin olmak üzere çeşitli Latin Amerika ülkelerinde, dikta yönetimlerinden demokratikleşmeye doğru başlayan sürecin, söz konusu model çerçevesinde nasıl açıklanacağıdır.

Oluşumunun belirli bir ekonomik nedene bağlanarak açıklanmasında karşılaşılan zorluklara karşın, özellikle 1970'li yıllarda çok sayıda Latin Amerika ülkesinde uzun süreli askeri

---

(39) O'Donnell (1978)

(40) Kaufman (1979), Boron (1981), Munck (1984)

(41) 1960'larda Şili, Kolumbiya gibi ülkelerde katı istikrar programı uygulamalarının demokratik rejimler tarafından yürürlüğe konduğu, istikrar politikaları ile BOD arasında anlamlı bir ilişkinin kurulamayacağı belirtilmiştir. Bak. Hirschman (1979)

yönetimlerin iktidarı ele geçirdiği de göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Bu nedenle, söz konusu yönetimlerin oluşumuna yol açan nedenler kadar, niteliklerinin de açıklığa kavuşturulması önem kazanmaktadır. Özellikle bu yönetimlerin hem Latin Amerika bağlamında görülen demokratik olmayan diğer yönetimlerden hem de faşizm, Bonapartizm gibi devlet biçimlerinden farklılıklarının ve ortak yönlerinin saptanması tartışmaların odak noktalarından birini oluşturmaktadır. Tartışmaya katılanların kullandıkları kavramsal kategoriler aynı olmasa da, bu konuda ortak bir çaba söz konusudur. BOD kavramının bir tür siyasal rejimi mi, yoksa devlet biçimini mi tanımlayan bir kavram olduğu tartışmasının yanı sıra, salt askeri rejimlerle özdeşleştirilmesinin doğru olup olmadığı da tartışma konusudur. Öte yandan, 1960'lardan bu yana Latin Amerika bağlamında görülen tüm askeri rejimlerin, BOD olarak tanımlanmasının çok da anlamlı olmadığı konusunda tartışmacılar arasında bir görüş birliği oluşmuş gibidir. Tartışılmasına pek gerek duyulmayan bir nokta da, BOD'in bağımlı kapitalist toplumlara özgü bir kategori olduğudur.

BOD'in özgüllüğü şu gerekçelere dayandırılmaktadır.[42] Siyasal faaliyetlerin yasaklandığı, siyasal partilerin, kapatılmasalar bile, işlevlerini yitirdiği, sendikal faaliyetlerin büyük ölçüde kısıtlandığı, tüm demokratik hak ve özgürlüklerin ortadan kaldırıldığı bir yönetim biçimini simgelemektedir BOD. Daha da önemlisi, gerek iktidar bloku içinde, gerekse toplumsal formasyonun genelinde yaşanan bir hegemonya bunalımının sonucunda gündeme geldiği için, iktidar blokuna dahil kesimlerin devlet aygıtı üzerindeki denetim olanaklarını büyük ölçüde yitirdiği bir durum söz konusudur. Hatta, burjuvazinin hegemonya bunalımının aşılabilmesi için siyasal ve ideolojik egemenliğini kendi partileri aracılığı ile sürdürmekten adeta gönüllü olarak vazgeçtiği ifade edilmektedir. Kısacası, BOD, «Bonapartist» özellikler taşımaktadır. Öte yandan, BOD'i Latin Amerika bağlamındaki geleneksel otoriter yönetimlerden ve askeri rejimlerden ayıran iki unsur olduğu belirtilmektedir. Birincisi, ordunun iktidara, toplumu ve devleti yeniden düzenlemek amacıyla, kendi hiyerarşik yapısını bozmadan, bir kurum olarak el koyması-

(42) Tarihsel maddeci yaklaşıma özgü sorunsalından soyutlayarak «devlet tipi» kavramını kullandığını belirttiğimiz O'Donnell ile BOD'i daha çok bir siyasal rejim türü olarak görme eğilimindeki F. H. Cardoso'nun analizleri ana hatları itibariyle çok farklı değildir. Bak. Cardoso (1973)

dır. İkincisi, temel kararların alınışında teknokrat kadroların ağırlık kazanmalarının da etkisiyle, gerek devlet bürokrasisinin, gerekse büyük sermaye gruplarının, bürokratik değerlerin hakim olduğu bir kurumsal yapı kazanmasıdır. Daha da önemlisi, bürokratik kurumlaşmanın, sermaye birikim sürecinin gerekleri açısından çok daha rasyonel (akılcı) bir politika oluşturma ve uygulama sürecince olanak sağladığının ileri sürülmesidir. Bunun bir sonucu da, toplumsal ve siyasal sorunların «idari - teknik» sorunlar olarak görülmesi eğiliminin güçlenmesidir. BOD'in Latin Amerika'da sık görülen askeri darbeler sonucu oluşan diğer dikta yönetimlerinden farklılığının belirtilmesi gerekli olsa da, BOD'e atfedilen «akılcı» bir ekonomi yönetimi tanımlamasının, çeşitli Latin deneyimleri ışığında pek geçerli olmadığına kuşku yoktur. Şili, Arjantin, Uruguay deneyimleri, «dışa açılmacı» politikaların yol açtığı ekonomik çöküntülerin olduğu kadar, «başarısız» ekonomi yönetimlerinin de öğretici örnekleridir. Brezilya gibi, «sanayi yapısının derinleştirilmesi» yönünde önemli yol almış ülkelerde de 1980'lerde yoğunlaşan ekonomik bunalım ortamında, ne denli «akılcı» bir politika oluşturma ve uygulama sürecinin yaşandığı, askeri yönetimin son iki yılında toplam yedi kez IMF'ye niyet mektubu verilmesinden anlaşılabilir.

BOD'i, kendinden önceki siyasal biçimlenmeden farklılaştırmak çabası da belirli sorunlar yaratmaktadır. Brezilya bağlamında ele alındığında, «korporatizm»in 1930'lardan bu yana süreklilik kazandığını, 1964 darbesi sonrasında da durumun değişmediğini daha önce belirtmiştik. Özellikle 1937 - 1945 döneminin hem Bonapartist hem de korporatist nitelikleri ağır basan, otoriter bir yönetime tanık olduğu vurgulanmıştı.[43] Bu nedenle, «popülist» olarak nitelenen bu dönemin, 1964 sonrası oluşturulan siyasal biçimlenmeden hangi temelde ayrılacağı sorusu belirmektedir. Sorunun yanıtı, «popülist» döneme ait «korporatizm»le BOD'e özgü «korporatizm» arasında bir ayırım yapılarak verilmeye çalışılmaktadır.[44] Anımsanacağı gibi, «popülist» devletin özelliklerinden biri olarak «çalışan sınıfların devletle bütünleştirilmesi» diye betimlenen bir olgudan söz edilmekteydi. Bu çerçevede, korporatist örgütlenmeler, çalışan sınıfların, sınırlı ve hiyerarşik bir biçimde de olsa, karar alma süreçlerine katılımını sağlamaktaydı. Hatta, özellikle Brezilya'da görül-

(43) İlginç biçimde, O'Donnell bu dönemi «popülist - otoriter» olarak tanımlamaktadır. Bak. O'Donnell (1977)

(44) Bak. O'Donnell (1973), O'Donnell (1977), Stepan (1978)

düğü gibi, bu örgütlenmeler aracılığı ile kitlelerin güdümlü mobilizasyonu söz konusuydu. BOD'in özgüllüğü ise, çalışan sınıfların karar alma süreçlerine katılımını ya da bu süreçleri etkileme olanağını tamamen ortadan kaldırmasıydı. Diğer bir deyişle, çalışan sınıfların «korporatist» yapılar aracılığı ile bu kez «dışlanmaları» söz konusuydu. Öte yandan, iktidar blokuna dahil kesimler de ekonomik konularda karar alma süreçlerine ancak «korporatist» kurumlar çerçevesinde katılmaktaydılar.[45] Bu durumun, genelde iktidar blokunun çıkarları doğrultusunda kararların alınmasını kolaylaştıracağı belirtilmekle beraber, uygulanan ekonomik istikrar politikalarından olumsuz yönde etkilenen, iktidar blokuna dahil bazı kesimlerin tepkilerini etkili biçimde duyurmalarını engelleyeceği de belirtilmiştir. Çıkarılan sonuç, BOD'in, çeşitli kesimlerin tepkilerinden etkilenmeyecek bir karar alma ve uygulama sürecini kurumlaştırdığıdır. Bu aynı zamanda, devletin iktidar blokundan «özerk» bir konuma kavuşması olarak yorumlanmış ve «Bonapartist» nitelemesini güçlendiren bir etken olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan, IMF reçetelerinin uygulanması ve yabancı sermayeye güvence verme çabaları BOD'in uluslararası sermayenin denetiminde sayılmasına neden olmuştur. Tüm bu değerlendirmelerin ışığında, BOD modelinin altında yatan devlet kavramlaştırması kendini belli etmektedir.

Devlet, yerli sanayi burjuvazisi ve uluslararası sermaye, birbirleriyle ittifaka girebilen unsurlar olarak görülmektedir. Özellikle Brezilya'da, kamu sektörü, özel sektör ve yabancı sermaye arasında ortak yatırımlara gidilmesi böyle bir değerlendirmenin yapılma nedenidir. Doğrudan sermaye birikim sürecine katılan devlet, adeta ayrı bir sermaye kesimi gibi değerlendirilmektedir. Öte yandan, izlenen iktisat politikalarında zaman içinde gözlenen değişiklikler de devletin niteliğinde meydana gelen değişimlerin göstergesi olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla, BOD değişik dönemlerde, değişik nitelikler gösterebilmektedir. Bir dönemde, hem iktidar blokundan özerk, hem de uluslararası sermayenin etkisinde olan devlet, bir başka dönemde, hem uluslararası sermaye hem de yerli sermaye ile ittifak halinde, hatta birinciye karşı ikinciyi koruma eğiliminde olabilmektedir.[46] Tüm bu etkenler göz önüne alındığında, BOD mo-

(45) Daha çok Brezilya örneğine dayanılarak yapılan bu genelleme, diğer Latin Amerika örnekleri için aynı ölçüde geçerli olmayabilir.

(46) O'Donnell (1978)

deli araçsal bir devlet anlayışının ürünü olarak eleştirilebilir. Ne var ki bu, BOD modelini, indirgemeci de olsa maddeci bir yaklaşımın ürünü olarak görmek demektir. Halbuki, söz konusu model, araçsal bir devlet anlayışını çağrıştıran analizler içerse de, daha çok sınıflar üstü bir devlet anlayışını yansıtan, eklektik bir yaklaşımın ürünüdür.

BOD'in tanımlayıcı özelliklerinden biri olarak altı çizilen unsur, çalışan sınıfları «dışlayıcı» niteliği dolayısıyla, hem kitle tabanı olmaması hem de böyle bir taban yaratmak için gerekli girişimlerin yapılmamasıdır. Mevcut siyasal partiler ya kapatılmakta, ya da bu partilerle rejimin ilişkileri tümden kopartılmakta, küçük burjuvazinin rejimi destekleyici bir güç olarak örgütlenmesi bir yana, izlenen iktisat politikaları nedeniyle ekonomik durumu iyice zayıflatılmaktadır. Öte yandan, Brezilya örneğinde görüldüğü gibi izlenen ekonomik model, iç pazarın canlı tutulmasını sağlayacak alım gücü yüksek bir kentli orta sınıfın gelişmesine yol açmakla beraber, bu kesimin de siyasal bir örgütlenme çerçevesinde «mobilize» edilmesi söz konusu değildir. Askeri rejimin belirgin ideolojik söylemi ise, ulusal güvenliğin korunması için devletin güçlendirilmesinin esas olduğudur. Tüm bu unsurlar, BOD'i faşist rejimlerden farklılaştıran etkenler olarak görülmektedir.[47]

Bu da bizi, BOD'in bir devlet biçimi veya siyasal rejim türü olarak görülmesine ilişkin tartışmaya getirmektedir. BOD'in bir siyasal rejim olarak tanımlanması, iki yönlü bir sorun yaratmaktadır. BOD'in salt Latin Amerika bağlamında ya da tüm «bağımlı kapitalist» toplumsal formasyonlarda ortaya çıkan askeri rejimlerle özdeşleştirilmesinin çok da anlamlı olmadığı ortadadır. Nitekim, salt Latin Amerika bağlamında ve 1960'larda oluşan üç askeri rejim bile aynı kefeye konulamamaktadır. Brezilya ve Arjantin askeri rejimleri «bürokratik - otoriter» olarak nitelenirken, 1968'de Peru'da iktidara gelen askeri rejim, «popülist - otoriter» olarak nitelenmektedir.[48] Diğer bir deyişle, Peru'daki askeri rejimi doğuran koşullarla Brezilya ve Arjantin'deki askeri rejimleri doğuran koşulların farklı olduğu belirtilmiş olmaktadır. Öte yandan, ulaştığı sanayileşme düzeyi açısından Brezilya ile kıyaslanabilecek tek Latin Amerika ülkesi olan Meksika'da devletin örgütleniş ve işleyiş biçiminin BOD'e özgü

(47) O'Donnell (1977), Cardoso (1979), Munck (1984)
(48) O'Donnell (1973), s. 111.

özellikler taşıdığına dikkat çekilmektedir.[49] Ne var ki, Meksika'nın kendine özgü siyasal biçimlenmesinin, eğer BOD bir siyasal rejim olarak tanımlanacaksa, askeri rejimleri de kapsayan bir rejim kategorisine dahil edilmesi pek anlamlı gözükmemektedir. Sivil, askeri yönetim farkı bir yana, Meksika'nın tek parti yönetiminin ve korporatist kurumlaşmasının, ekonomik gelişme sürecinin farklı evrelerinde, sürekliliğini korumuş olması, BOD'in ekonomik gelişme sürecinin belirli bir evresinde karşılaşılan bunalımın yol açtığı özgün bir rejim olarak algılanmasına ters düşmektedir.[50] Öte yandan, izlenen monetarist iktisat politikalarının, otoriter rejimleri zorunlu kıldığı şeklindeki bir görüş de, yine başta Meksika, Venezüella, Kolumbiya gibi ülkekelerin 1970'lerdeki deneyimleriyle geçerliliğini yitirmektedir. Bu durumda BOD'in kavramlaştırılmasına ilişkin seçenekler azalmaktadır. BOD'i bağımlı kapitalist toplumsal formasyonlara özgü bir devlet biçimi olarak algılamak anlamlı mıdır? «Oligarşik - popülist - bürokratik otoriter» devlet biçimlerini, ekonomik gelişme sürecinin farklı evrelerine tekabül eden oluşumlar olarak gören indirgemeci ve teleolojik bakış açısı benimsenmeden, bu pek olanaklı gözükmemektedir. BOD'in faşizm, Bonapartizm, askeri diktatörlük gibi demokratik olmayan devlet biçimlerinden ayrı, hem sivil hem de askeri rejimleri kapsayan bir yeni kategori olarak görülmesi için yeterli neden pek yok gibidir. Demokratik olmayan devlet biçimlerinin gözlendiği somut örneklerde, oluşan rejimlerin faşist ve Bonapartist biçimlere özgü bazı özellikler taşıdığı, yadsınamaz bir gerçektir. Her somut örnek, bu tür özelliklerin özgül bir alaşımı gibidir.[51] Ne var ki bu durum, demokratik olmayan devlet biçimlerinin birbirinden ayırt edilmesinin önemini azaltmaz. Bu ayırımların yapılması bazı demokratik olmayan devlet biçimlerinin «bağımlı kapitalist», bazılarının da «gelişmiş kapitalist» formasyonlara özgü olduğu şeklinde bir başka ayırım yapılması sonucunu doğurmaz. Örneğin, faşizm ile askeri diktatörlük arasındaki ayırımın korunması, «bağımlı kapitalist» toplumsal formasyonlarda faşist devlet biçiminin gündeme gelemeyeceği, sadece askeri diktatörlüklerin gelebileceği yolunda anlamsız bir yargıya temel oluşturamaz. Faşizmi, kapitalist gelişme sürecinin belirli

(49) O'Donnell (1977)

(50) Cardoso (1979), bu nedenle BOD'i sol siyasal hareketleri bastırmayı birincil amaç edinen askeri rejimlerle sınırlamak eğilimindedir.

(51) Bak. Poulantzas (1976), s. 79.

bir aşaması ile özdeşleştirmek anlamlı olmadığı gibi, «bağımlı» ve «gelişmiş» kapitalist devlet tipleri gibi bir ayırım yapıp, «gelişmiş» kapitalist devlete özgü bir devlet biçimi ve/veya rejim türü olarak algılamak da çok anlamlı gözükmemektedir.

Bu değerlendirmeler, doğaldır ki, azgelişmiş ya da «bağımlı» diye tanımlanan kapitalist toplumsal formasyonlardaki sınıf mücadelelerinin özgüllüğünü yadsımaz. Ama bu özgüllük temelinde, «bağımlı» ve «gelişmiş» diye iki ayrı «kapitalist devlet tipi»nin birbirinden ayrılması da, devlet kuramı tartışmaları çerçevesinde yanıtlanması kolay olmayan yöntemsel sorunlar yaratmaktadır.[52]

III. TÜRKİYE'DE «POPÜLİZM» TARTIŞMALARI

Türkiye'de, «popülizm» tartışmalarının son dönemde güncellik kazanması dikkat çekicidir. Bu konuda belirtilen görüşlerde, çalışmanın birinci bölümünde gözden geçirdiğimiz çeşitli «popülizm» tanımlamalarının yansımalarını görmek mümkündür. Bazı çalışmalar, belirli bir «popülizm» tanımı çerçevesind kalırken, bazıları da farklı sorunsallardan tek bir senteze gitmeyi denemektedirler. Dolayısıyla, çeşitli yazarlar arasında «popülizm»in tanımına ilişkin bir görüş birliğinin oluştuğu söylenemez. Türkiye'nin son otuz beş - kırk yıllık tarihinin «popülizm» kavramının aracılığı ile açıklanışı ya da tersine bu tür açıklamaların reddedilişi, farklı tanımlamalar temelinde olmaktadır. Bu durumda, «popülizm»in Türkiye'nin gelişme sürecini anlamak ve açıklamakta anlamlı bir kavram olduğunu savunanlar arasında bile sorunsal farklılıkları nedeniyle, önemli bağdaşmazlıklar gözlenmektedir. Öte yandan, «popülizm» kavramının, salt akademik bir tartışma konusu olmakla kalmadığı, güncel kullanımının yaygınlaştığı da bir gerçektir. Bu kullanımlar da, yine, farklı tanımlamaları yansıtmaktadırlar. Özetle, «popülizm» kavramının Türkiye'de gözlenen değişik kullanım biçimleri, kaynaklandıkları sorunsallar açıkça belirtilmediği ölçüde, kavram kargaşası yaratma eğilimindedir.

Son yıllarda başlayan «popülizm» tartışmaları çerçevesinde, kavramı bir «dönemleme» aracı olarak kullanma eğilimi ağır basmaktadır. Ne var ki, temel alınan kriterler arasında bir tutarlılık olduğunu söylemek kolay değildir. Kavramın ekono-

(52) Bu temelde bir ayırım için bak. Poulantzas (1976), s. 131.

mik ve siyasal boyutlarına atfedilen nitelikler değiştiği gibi, kavramın bir ideoloji ya da siyasal hareketi mi, yoksa bir siyasal biçimlenmeyi mi veya bunların ötesinde belirli iktisat politikalarını mı tanımlamakta kullanılması gerektiği konusunda da görüş birliği yoktur. Bununla birlikte, konuya ilişkin olarak belirtilen görüşleri gruplaştırmak ve ortak noktalarla farklılıklarını belirlemek, Latin Amerika bağlamındaki tartışmalarla karşılaştırma yapma olanağı da vereceği için yararlı olacaktır.

En belirgin örnekleri Boratav ve Keyder'in çalışmalarında bulunabilecek ve son dönemdeki tartışmaların odağını oluşturan bir eğilimin «popülizm» tanımından başlayalım.[53] Bu eğilime göre, İİS ve «parlamenter bir sistem/rejim» birlikteliği temelinde, çalışan sınıfların karar alma süreçlerini, kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda «etkileyebilecekleri», ancak siyasal örgütlenme özgürlüklerinin kısıtlı olduğu bir siyasal biçimlenmedir «popülizm». Bu tanıma temel oluşturan ekonomik ve siyasal boyutlar ise şöyle özetlenebilir. İç pazara dayanan ithal ikameci bir sanayileşme stratejisi, yüksek büyüme hızları gerçekleştiği sürece, gerek reel ücretlerin, gerekse reel köylü gelirlerinin sürekli artmasını sağlayan bölüşüm politikalarının uygulanmasına olanak sağlar. Böyle bir sanayileşme stratejisinin ve bölüşüm politikalarının gündeme gelmesi ise ancak bir boyutu ile sanayi burjuvazisi ve işçi sınıfının, diğer boyutu ile sanayi ve tarım kesimlerinin çıkarlarının buluşması temelinde gerçekleşebilir. Bu aslında gerekli koşuldur, ama yeterli koşul değildir. «Popülizm»in bu temelde işlerlik kazanması ise çalışan sınıfların karar alma süreçlerini etkileyebilecekleri yasal ve siyasal düzenlemelerin gerçekleştirilmesine bağlıdır. Türkiye'de çok partili dönemle başlayan bu süreç, 1961 anayasası ve bu çerçevede çalışma haklarını düzenleyen yeni yasalarla, «popülizm»e geçerlilik kazandıran «siyasal çerçeve»yi oluşturmuştur. Türkiye'nin tarihsel gelişme sürecinde «popülizm» 1950 ya da 1960'lardan 1970'lerin sonuna kadar devam eden dönemle sınırlanmaktadır. Bu dönemleme birkaç açıdan ilginçtir. Bir yandan, Latin Amerika bağlamındaki tartışmalarda ağırlıklı bir yeri olan, İİS'nin ilk aşaması ile «popülizm» arasındaki bağ, Türkiye bağlamında kopartılmaktadır. Öte yandan, popülizm» AGÜ'lere özgü sınırlı bir demokrasi ile özdeşleştirilmekte, böylece Latin Amerika bağlamında özellikle Brezilya'ya ilişkin olarak tartıştığımız, «popülizm»in hem demokratik olan hem de olmayan

(53) Boratav (1983), Keyder (1984)

rejimleri kapsayan bir kavram olarak tanımlanmasının yarattığı sorunlar bir bakıma bertaraf edilmektedir. Ama, bu kez de, örneğin Brezilya'nın 1945 - 1964 dönemine özgü siyasal biçimlenme ile Türkiye'nin sözü edilen döneminin siyasal biçimlenmesi arasındaki bazı nitel farklar gözden kaçmaktadır. Örneğin, «popülizm»i tanımlayıcı unsurlardan biri olarak tanımlansın veya tanımlanmasın, «korporatist» yapıların varlığı ya da yokluğu, Brezilya ve Türkiye örneklerinin söz konusu dönemlerini birbirinden ayıran etkenler arasındadır. Latin Amerika bağlamındaki tartışmalardan etkilenen Türkiye'deki «popülizm» tartışmalarında ise bu gibi ayırımlara fazla dikkat edildiği söylenemez.

Türkiye «popülizm»inin özgüllüğü, Latin Amerika örneklerinden farklı olarak, «popülist» ittifakların hemen hiçbir toplumsal kesimi dışarıda bırakmayacak biçimde oluşmasıdır. Anımsanacağı gibi, Latin Amerika bağlamında, oluştuğu varsayılan «popülist» ittifakların belirleyici özelliklerinden biri oligarşi olarak nitelenen büyük toprak sahibi - tüccar ikilisine karşı oluşan bir çıkar birliğine dayanmasıdır. Özetlenmeye çalışılan modele göre ise Türkiye'ye «popülist» ittifakın kime karşı oluştuğu pek belli değildir. Kırsal kesimde egemen üretim ilişkisinin küçük üreticilik olduğu varsayımı ile Türkiye'nin Latin Amerika'dan farklılaştırılması söz konusu ise de, «popülist» ittifakın karşısındaki bu «boşluk» dikkat çekicidir.

Bu bakış açısının dikkate değer bir başka yönü ise «popülizm»in tanımladığı siyasal biçimlenmenin adının konmamasıdır. Bu belirsizlik, parlamenter sistemin, «popülizm»in geçerlilik kazanması için ne denli önemli olduğuna ilişkin tartışmalara yol açmıştır.[54] Bununla birlikte, «popülizm»in belirli bir siyasi rejim ya da devlet biçimini tanımlayıp tanımlamadığı konusunda açıklık yoktur. Örneğin, Boratav'a göre, «popülizm siyasi rejim ile özellikle bölüşüm ilişkilerine dönük iktisat politikaları arasındaki bağlantıları aydınlatabilecek bir kavram»dır.[55] Çalışan sınıfların, parlamenter rejim çerçevesinde, karar alma süreçlerini etkileyebilecek bir konumda bulunmalarına karşın siyasal örgütlenme özgürlüklerinin kısıtlı olması nedeniyle, Batı Avrupa türü parlamenter rejimlerden farklılaşmaktadır «popülist» siyasal biçimlenme. Öte yandan, parlamenter rejimin

---

(54) Bak. Gülalp (1984), Boratav (1984)

(55) Boratav (1983), s. 7.

varlığı ise, «popülist» siyasal biçimlenmeyi, AGÜ'lere özgü ol duğu belirtilen «reformist - paternalist otoriter rejimler» ve «tutucu askeri diktalar» gibi diğer siyasal biçimlenmelerden ayırmaktadır.[56] Bu terimlerin Latin Amerika bağlamında kullanılan «popülist - otoriter» ve «bürokratik - otoriter» terimlerini çağrıştırdıkları da düşünülebilir. Bu tanımlama çerçevesinde «popülizm» ancak belirli (yani parlamenter demokratik) bir siyasi rejimle birlikte söz konusu olabilen, AGÜ'lere özgü bir devlet biçimi olarak belirmektedir. Boratav'ın, siyasal rejim ile devlet biçimini birbirinden ayırmamakla birlikte, «siyasi çerçeve» terimi ile kastettiği bundan başka bir şey değil gibidir. Boratav'ın «popülizm»i bir siyasi rejimle özdeşleştirmediğinin en iyi göstergesi, Türkiye'de «popülist» dönemin bitiş tarihi olarak 1976'yı vermesidir. Bunun belirgin nedeni, iktidar bloku ile çalışan sınıflar arasındaki ilişkilerin değişmesidir. Bu değişimin nedeni olarak gösterilen, reel ücretlerin iktidar bloku açısından «hazmedilebilir» sınırları geçtiği varsayımı tartışmaya açık olmakla birlikte, önemli olan, siyasi rejim değişikliğinden bağımsız olarak «popülizm»in sona erdiğinin ileri sürülmesidir. Diğer bir deyişle, siyasi rejim değişmeden de, «popülist» siyasal biçimlenmenin sona ermesi söz konusudur. Daha önceki tartışmalarımızın ışığında, bu bizi «popülizm»in bir devlet biçimi olarak algılandığı sonucuna götürmektedir.

Keyder ise, modele, O'Donnell'ın analizini anımsatan bir biçimde, iktisat politikalarındaki dönemsel değişikliklere bağlı olarak devletin niteliklerinin değiştiğini varsayan bir devlet anlayışı çerçevesinde katkıda bulunmaktadır. Buna göre, «...birikim modelinin düzenli işlemesi için burjuvazinin kısa dönemli ve tekil çıkarlarından bağımsız bir devlet mekanizmasına ihtiyaç vardır.» Devletin, sermaye birikim modelinin gereksinmeleri açısından, üzerine düşen «rolü başarıyla oynaması burjuvazi nin tekil isteklerine karşı koyabilecek bir özerklik gerektiriyordu...Bu özerklik...bürokrasinin İİS'yi yöneten ittifakın bir ortağı» olarak görülmesinin de nedenidir.[57] İİS'nin girdiği darboğazlar sonucu sanayicilerin döviz gereksinimlerini devletin karşılayamaz oluşu da, döviz dağıtımının bürokratik kararlarla yapılması dolayısıyla sanayicilerle bürokrasi arasındaki ittifakın bozulmasının nedeni olarak görülmektedir. Bu durumda, «sanayi burjuvazisinin devlet yönetiminde nisbeten özerk bir

(56) a.g.e., s. 8.
(57) Keyder (1984), s. 23 - 24.

bürokrasi yerine sadece hizmet getiren ve 'akılcı' bir teknokrasi istediği ortaya çıktı.»[58] Bu saptamalardan da görüldüğü gibi, bir dönemde, sanayi burjuvazisinden özerk olan devlet, bir başka dönemde söz konusu sınıfın aracı olarak görülebilmektedir. «Popülist» ittifakın, sanayi burjuvazisi ile örgütlü işçi sınıfı arasındaki diğer kanadı da, ücret artışlarının, Boratav'ın varsayımı uyarınca «hazmedilebilir» sınırları aşması ile bozulmuş olduğuna göre, «popülizm»e can veren ittifak, bunalım süresince bir daha toparlanmamak üzere çökmekte, buna bağlı olarak da siyasal biçimlenmenin niteliği değişmektedir. Ama Keyder de, Boratav gibi devlet biçimi ya da başka bir tanımlamayı kullanmaktan kaçınır gözükmektedir.

Gerek Boratav, gerekse Keyder'in analizlerinin bir başka buluşma noktası, sanayi kesimi çalışanlarına yönelik bölüşüm politikalarını temel alarak 1960 sonrasını «popülizm»in «olgunluk» dönemi, 1950'leri ise «çıraklık» dönemi olarak nitelemeleridir. Tarım ürünlerine yönelik destekleme politikalarının 1950' lerden başlayarak yaygınlaşması bunun başlıca nedenidir. Türkiye «popülizm»inin 1960 sonrasında da değişmeyen özgüllüklerinden biri olarak görülen bu durumun, Latin Amerika bağlamında, örneğin Brezilya'da değişik mekanizmalarla tarım ürünleri ihracatçıları ile «popülist» ittifakın çıkarlarının uyumlulaştırılmasını sağlayan politikalar anımsanınca, bir bakıma çok da Türkiye «popülizm»ine özgü olmadığı düşünülebilir. Ayrıca gerek tarıma, gerekse sanayi kesimi çalışanlarına yönelik bölüşüm politikaları, «popülizm» tanımlamasının ağırlık merkezini oluşturunca, benzer politikaların uygulandığı gelişmiş kapitalist toplumları da «popülist» olarak nitelemenin gerekli olup olmadığı sorusu gündeme gelmekte, bu ise kavramı AGÜ' lere özgü saymayı zorlaştıran bir etken olarak belirmektedir.[59] Öte yandan, «popülizm» bölüşüm politikaları temelinde tanımlandığı ölçüde, siyasal boyutu önemini yitirmekte, tartışma popülizmin başlangıcının ve sona erişinin saptanmasında ücret düzeylerinin alt ve üst sınırlarının belirlenmesine dönüşmektedir.[60] Buna karşılık, Latin Amerika bağlamındaki tartışmalarda daha çok reel ücretlerin düzenli olarak artma ya da düşme eğilimi göstermeleri temel alınmakta, Türkiye'deki tartışmaların aksine bir alt ya da üst sınır saptama çabası gözlenmemektedir

(58) a.g.e., s. 35.
(59) Karacan (1984a), (1984b)
(60) Karacan (1984a), Küçük (1984), Boratav (1983)

Ücret düzeylerinin yükselme ya da düşme eğiliminin tek başına «popülizm» tanımlamasına yeterli olmayacağını savunan Gülalp ise, İİS'nin «popülizm»in belirleyici öğesi olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle, Türkiye'de «popülist» dönemin, Boratav'ın önermesinin aksine, 1980'e dek sürdüğünü ve reel ücretlerde zaman içinde görülebilecek düşme eğiliminin «popülizm»e aykırı olmayacağını ileri sürmektedir. Bu sav kabul edilse bile, İİS'nin belirleyici öğe olması halinde, neden Türkiye'de «popülizm»in 1960 - 1980 dönemiyle sınırlı olduğu açıklığa kavuşmamaktadır. Boratav'ın da haklı olarak işaret ettiği gibi, 1930'lardaki İİS deneyiminin neden «popülizm»e yol açmadığı sorusu yanıtsız kalmaktadır.[61] «Popülizm» kavramı aracılığı ile Türkiye ve Latin Amerika'nın tarihsel gelişme süreçlerinin belirli bir döneminin karşılaştırmalı bir biçimde incelenebileceğini ileri süren Gülalp, kavramın çok boyutlu — «siyasal, ekonomik, ideolojik» — bir olguyu ifade etmek için kullanıldığını söylese de, analizinin siyasal boyuta ilişkin olarak aydınlatıcı olduğu söylenemez. Latin Amerika bağlamında «popülist» ittifakların «popülist» rejimlere yol açtığını savunan Gülalp, Türkiye'nin de «ithal ikamesinin ikinci aşamasını popülist bir rejim altında geçirdiğini» belirtmektedir.[62] Latin Amerika bağlamındaki tartışmalarda gördüğümüz gibi, «popülizm»i siyasi rejimi tanımlamak için kullanmak çok da anlamlı değildir. Nitekim Gülalp da, parlamenter rejimin, «popülizm»in belirleyici unsuru olmadığını söyleyerek, bu noktayı kabul etme yönünde bir adım atmış gibidir. İster siyasi rejim ister devlet biçimi olsun, Gülalp için önemli olan, sermaye birikim modeli ile siyasal biçimlenme arasında bir sebep - sonuç ilişkisi kurmaktır. Bu konuda Latin Amerika bağlamındaki tartışmalar ışığında gerekli değerlendirmeyi yaptığımız için, bir ekleme yapmak gereğini duymamaktayız.

Türkiye'nin yakın tarihini «popülizm» kavramı aracılığı ile açıklamaya yönelik çalışmalar, özelliklerini saptamaya çalıştığımız eğilimle sınırlı değildir. Daha önce gözden geçirdiğimiz çeşitli sorunsallardan tek bir «popülizm» tanımı türetme çabaları olduğu gibi, belirli bir tanımı temel alarak Türkiye'nin gelişme sürecinin incelenmesinde «popülizm» kavramından yararlanma çabaları da gözlenmektedir. Bir de bunların tam tersine, belirli bir tanım esas alınarak, Türkiye'de «popülizm»

(61) Boratav (1984)
(62) Gülalp (1983), s. 79.

kavramının hiçbir işlevselliğinin olamayacağı şeklinde iddialar da mevcuttur.

Farklı sorunsallardan «sentez» niteliğinde bir «popülizm» tanımı türetme çabasını, esas itibariyle modernleşme perspektifini benimseyen eklektik bir yaklaşım olarak nitelemek gerekir. Bir yandan, «popülizm» bir dönemleme aracı olarak kullanılırken, öte yandan, esas olarak ideolojileri ve akımları tanımlamakta kullanılan bir kavram olduğu ileri sürülmektedir. Anti-elitizm «popülizm»i belirleyen temel kriter olarak kabul edilmekte, ama bu yaklaşım, «iktidar bloku» - «halk» çelişkisi temelinde yapılan tanımlama ile bütünleştirilmeye çalışılmaktadır. Belirli noktalarda ise, birinci eğilimin modeline koşut gözükmekle birlikte, gerekçelendirme farklılıkları söz konusudur. Böylelikle, yukarıda tartıştığımız birinci eğilimin yanıtlamakta güçlük çektiği bazı noktaları da kapsayan bir tanımlama yapılmış gözükmektedir. İlkay Sunar'ın çalışması bu çabanın iyi bir örneğidir.[63]

Söz konusu çalışma, 1950'li yıllarda DP iktidarının simgelediği siyasal biçimlenmeyi «popülist» olarak nitelemekte ve «popülizm»in ortaya çıkışını birinci eğilimden farklı nedenlere bağlamaktadır. Bu analizde de, ilginç biçimde, «popülist» dönemin 1950'de başladığı ve 1970'lerin sonuna kadar devam ettiği ileri sürülmektedir. Dolayısıyla, 1930'lu yıllar bu sıfata layık görülmemektedir. Sunar'a göre, CHP «halkçılığı gerçek anlamda popülizm değildir... Tek partili rejim...otoriterdir ama popülist olmamıştır.»[64] Çünkü halkın siyasal katılımına dayanmamaktadır. DP'yi «popülist» yapan unsur ise, izlediği iktisat politikalarından çok, «farklı toplumsal grupları...popüler bir ittifak içinde toparlayıp bürokratik merkeze karşı seferber etmesi»dir. Bunu sağlayan belirleyici öğe ise «sivil toplum kurumlarının ve çoğulcu örgütlenmenin güçsüzlüğüdür.» AGÜ'lerin genel bir özelliği olarak da belirtilen bu son nokta böylece popülizmin AGÜ'lere özgü bir kavram olmasının da gerekçesini oluşturmaktadır.

Burada dikkati çeken iki nokta vardır. Birincisi, «popülizm»i AGÜ'lere özgü bir kavram olarak nitelendirmenin gerekçesidir. Birinci eğilimden farklı olarak, «modernleşme» perspektifi doğrultusunda, geleneksel yapıların çözüldüğü azgelişmiş toplumların, «popülist» hareketlerin gelişmesi için uygun bir ortam

---

(63) Sunar (1985)

(64) a.g.e., s. 2077 - 78.

oluşturdukları belirtilmektedir. Bir bakıma, «sivil toplum kurumlarının» gelişmemiş olması, azgelişmişliğin bir göstergesi olarak görülmekte, böylece kapitalist gelişme ile siyasal demokrasi arasında modernleşme okulunun varsaydığı karşılıklı sebep - sonuç ilişkisi benimsenmiş olmaktadır. Dikkati çeken ikinci nokta, birinci eğilimde olduğu gibi, İİS'nin ilk aşaması ile «popülizm» arasındaki bağın kopartılmasıdır. Bunun yanı sıra, bir adım daha atılarak kavramın hem İİS ile hem de ihracata dönük stratejilerle birlikteliğinin mümkün olduğu belirtilmektedir. Bunun bir kanıtı olarak, DP döneminde 1950 - 1958 yıllarında izlenen stratejilerin farklılığına karşın, «popülizm»in her iki alt dönemi de tanımlayan unsur olduğu ileri sürülmektedir.[65] Öte yandan, Latin Amerika bağlamındaki popülizm - BOD ilişkilendirmesi geçerli görülmekte, «popülist - demokratik» siyasal biçimlenmenin çöküşü ise yine sivil toplum kurumlarının ve çoğulcu örgütlenmenin güçsüzlüğüne bağlanmaktadır. Ne var ki başta Şili, BOD'in oluştuğu varsayılan Latin Amerika toplumlarının BOD öncesi dönemlerinin bu çerçeveye uygun örnekler olduğunu söylemek, önceki bölümlerdeki değerlendirmelerimizin ışığında, kolay değildir.

Sunar'ın modelinin en çarpıcı yanı, «sınıf» kavramını, «elit» kavramı ile eşanlamlı gibi kullanmasına bağlı olarak, egemen sınıfların bütününü ifade eden bir kavram olan «iktidar bloku»nu çeşitli «elitler»den oluşmuş bir bütün olarak görmesidir. Böylece, Türkiye'de oluştuğu varsayılan «popülist ittifak»ın kime karşı oluştuğu sorusu da kolayca yanıtlanmış görünmektedir. DP'nin temsil ettiği bu ittifak, CHP'nin temsil ettiği «bürokratik elit»e ve söz konusu «elit»in egemen kılmak istediği ideolojiye karşı sınıfsal temele indirgenemeyecek dini inançlar vb. ideolojik öğeleri de kullanarak iktidar mücadelesi vermektedir. Dolayısıyla, Türkiyede «popülizm», iktidar blokunun egemen kesimi olarak görülen «bürokratik elit» ile, aynı blokun diğer kesimlerini oluşturan büyük toprak sahipleri - ticaret sermayesi ikilisi (ki Sunar bunları da «ekonomik elit» olarak tanımlamaktadır) arasındaki iktidar mücadelesinin sonucunda doğmuş olmaktadır. Böyle olunca, Latin Amerika bağlamında oligarşiye karşı oluştuğu varsayılan «popülist» ittifak ile Türkiye'deki «bü-

(65) a.g.e., s. 2082-83. «Popülizm»i anti-elitizm olarak tanımlayan bir başka yazar 1950'lerdeki iktisat politikalarını da «popülist» olarak nitelemekte bir sakınca görmemektedir. Bak. Akat (1983), s. 27. Bu tür kullanımların kavram kargaşasını artırdığına kuşku yoktur.

rokratik elit»e karşı oluşan «popülist» ittifak arasında bir koşutluk kurulmuş gibidir. Ne var ki, «elit» ve «sınıf» kavramlarının farklı kavramsal çerçevelere ait olduğu anımsanınca bu tür karşılaştırmaların geçerliliğini yitirdiği de açıktır. Sınıfsal çelişkinin önemini yadsımadan, bu çelişki ile eklemleştiği varsayılan iktidar bloku - halk çelişkisinin elit - halk çelişkisine indirgenmesi, hatta iktidar bloku içi hegemonya mücadelelerinin, rakip «elitler» mücadelesi şeklinde görülmesi, kanımızca, kavram kargaşasını artıracağı için doğru değildir.

Anti - elitizm temelinde, iktidarı elinde tutan «elitler»e karşı kitleleri harekete geçiren ideolojiler ve akımlar olarak tanımlanan «popülizm»in, Sunar'ın modeli çerçevesinde 1950'ler için geçerli olduğu bir an için varsayılsa bile, 1970'lerin sonuna kadar Türkiye'de geçerli olduğu savının hangi temelde ileri sürüldüğü belli değildir.

«Popülizm»in ideolojik işlevi de, Sunar'a göre, örneğin Boratav'dakinden oldukça farklıdır. Boratav'a göre «popülizm emekçi sınıflarda, sürekli gelir artışlarından kaynaklanan bir sistemle uyum ideolojisinin ve egemen sınıflarla çıkar birliği yanılgısının yerleşmesini kolaylaştırırken»,[66] Sunar'a göre «DP popülizmini salt bir ideolojik egemenlik ve dar bir sınıfsal belirlemenin ötesine geçerek değerlendirmek gerekir.»[67] Diğer bir deyişle, iktidar bloku dışı kesimler açısından «popülizm»in ideolojik işlevi, Boratav'a göre olumsuzken, Sunar'a göre hiç de öyle değildir. Gerek Boratav, gerekse Sunar'ın ortak yanı ise, farklı tanımlamalar yapmalarına karşın, Türkiye'de «popülizm»i 1950'lerden başlayıp, 1970'lerin sonlarına kadar devam eden bir olgu olarak görmeleridir. Görünürde, her iki analizde de, Türkiye'nin yakın tarihinin belirli bir dönemi, «popülist» olarak nitelenmekle beraber, tanım ve kriter farklılıkları, iki analizin birbirini destekleyen çalışmalar olarak görülmesine elvermemektedir.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz çalışmaların ortak özelliklerinden birisi «popülizm» kavramını Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişme sürecinin özgüllüklerini belirtmek amacıyla kullanmalarıdır. Buna karşılık, «popülizm»in Türkiye'de Cumhuriyet'in kurulmasından bu yana geçerli olduğunu

---

(66) Boratav (1983), s. 15.
(67) Sunar (1985), s. 2081.

öne süren çalışmaların yanı sıra kavramın, Türkiye için hiçbir dönemde geçerli olamayacağını savunan çalışmalara da son yıllarda tanık olunmaktadır. Örneğin, «popülizm»i, sadece ve sadece «narodizm» olarak kabul eden Y. Küçük, Türkiye'de hiçbir dönemde «popülizm»in etkili olmadığını söylerken, bambaşka bir sorunsal çerçevesinde «popülizm» kavramını kullandığına değindiğimiz K. Boratav'ı eleştirmek amacını gütmektedir. Y. Küçük'e göre bu nedenle «popülizm» kavramı sanayileşme politikası güden iktidarlar için kullanılamaz.[68] Öte yandan, G. Şaylan, bir düşünce biçimi olarak Çarlık Rusya'sından Türkiye'ye gelen «popülizm»in, «toplumsal yapının küçük mülkiyetçi özelliği nedeni ile güçlü ve kalıcı bir etki yarattığını» ileri sürmektedir. Yine Şaylan'a göre, Türkiye'de Cumhuriyet döneminde «uygulanan popülist politikalar sonucu küçük mülkiyetçi ve küçük üretici kesimler tasfiye olmamış, aksine bu politikalarla varlıklarını sürdürebilmeleri sağlanmıştır.»[69]

İlginç bir biçimde, Şaylan 1980'lere kadarki tüm Cumhuriyet tarihi için «popülizm»in temel ideolojik boyutlarından birini oluşturduğu «Bonapartist» bir devletten söz etmektedir. Bu varsayım, yazara göre 1950 öncesi için olduğu kadar, 1950 sonrası için de geçerlidir. «Popülist» devlet konusunda Latin Amerika bağlamındaki yorumlar anımsandığında, ilginç bir çağrışım söz konusudur. «Bonapartizm» hem demokratik hem de demokratik olmayan siyasi rejimleri kapsayan bir biçimde kullanılmış olmaktadır. Bu yaklaşımın yol açtığı kuramsal sorunlara daha önce değindiğimizi anımsatmakla yetineceğiz.

Küçük ve Şaylan, Sunar'ın aksine, «halkçılık»ı «popülizm»le özdeşleştirmekle birlikte farklı yargılara ulaşmaktadırlar. Şaylan, 1950 sonrasını «popülizm»in yeniden yorumlanması olarak değerlendirirken, Küçük «popülist» ya da «halkçı» kavramının «halktan yana» olmak gibi bir anlam taşıdığını, bu nedenle, DP ve AP hükümetlerinin «popülist» olarak nitelenmesinin mümkün olmadığını söylemektedir.

Küçük'ün «popülizm» kavramının, Türkiye ya da genelde AGÜ'ler bağlamında kullanılmasına karşı çıkmasının bir başka nedeni daha olduğu anlaşılmaktadır. Küçük'e göre, «popülizm» aslında birçok AGÜ'de izlenen İİS politikalarına karşı çıkmak için IMF ve benzeri kuruluşların dünya kapitalist sisteminin bu-

(68) Küçük (1985), s. 75-77.
(69) Şaylan (1984), s. 99-100.

nalıma girdiği son on yılda buldukları «günah keçisi»dir.[70] Böyle bir yorumun sonucunda BOD türü modeller, IMF'nin AGÜ'lere dayattığı ve İİS'den vazgeçmeyi önerdikleri varsayılan istikrar politikalarının gerekli kıldığı demokratik olmayan siyasal biçimlenmeleri «kaçınılmaz» gösterdikleri gerekçesi ile eleştirilmektedir. Küçük, «popülist» olarak nitelenen iktisat politikalarını ve bunları izleyen hükümetleri, AGÜ'lerin karşılaştıkları bunalımların sorumlusu olarak gösteren, batı dünyasının saygın yayın organları ve kuruluşlarınca da benimsenen bir yaklaşımı eleştirmekte kuşkusuz haklıdır. Ekonomik ve siyasal düzeylerdeki sınıf mücadelelerinin politika oluşturma sürecindeki etkilerini yadsıyan ve sınıflar üstü bir devlet anlayışını yansıtan bu yaklaşımın eleştirilmesi mutlaka gereklidir. Öte yandan, «popülizm»i bir «dönemleme» aracı olarak kullanma eğilimindeki modellerin kuramsal temelleri ve somutu açıklamadaki yetersizlikleri nedeni ile eleştirilmeleri de mümkündür ve gereklidir. Ne var ki, demokratik olmayan siyasal biçimlenmelerin oluşum nedenlerini belirli ekonomik temellerden hareketle açıklamaya çalışan söz konusu modelleri, bu biçimlenmeler için kılıf hazırlamaya çalışmakla suçlamanın haksız olduğunu belirtmek gerekir. Üstelik siyasal biçimlenmedeki olası değişiklikleri ekonomik yapıda karşılaşılan bunalımlara bağlayarak açıklamak eğilimini benimsediğini belirten bir yazarın böyle bir suçlamada bulunması gariptir.[71]

Görüldüğü gibi, Türkiye'deki «popülizm» tartışmalarında, çok farklı sorunsallar çerçevesinde yapılan farklı tanımlamalar temel alınarak, kavrama özgül kuramsal işlevler yüklenmektedir. Bu kadar farklı biçimlerde tanımlanan bir kavramın analitik değerini giderek yitirdiğine kuşku yoktur.

SONUÇ

Bu çalışmada gözden geçirilen çeşitli «popülizm» tanımlamaları üzerindeki tartışmalardan, kanımızca, şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

---

(70) Küçük (1985), s. 61.

(71) Y. Küçük, «12 Mart öncesi ekonomik bunalımı ...O'Donnell'den çok zaman önce, *benzer* bir çerçeve içinde çözümlediğini (a.g.e., s. 322) belirtmektedir. Eğer, belirli çalışmaların yazılış ve yayınlanış tarihleri önemli ise O'Donnell'ın ilk çalışmasının, doktora tezi olarak tamamlanma tarihi 1971, yayınlanış tarihi ise 1973'tür. Dolayısıyla, eğer O'Donnell'ın modelinin, IMF'nin İİS'ye karşı çıkması ile birleştiği düşünülüyorsa, ay-

— Anti-elitizm temelinde tanımlandığı biçimiyle «popülizm»in toplumsal bütünlüğün karmaşıklığının kavranması için gerekli sınıfsal analizi yadsıdığı ve bu nedenle reddedilmesi gerektiği belirtilmelidir.

— Farklı sorunsallardan, eklektik bir yaklaşımla «sentez» niteliğinde bir «popülizm» tanımı yapmaya çalışmak da, elit ve iktidar bloku gibi birbiri ile bağdaşması zor birtakım kavramları bir araya getirmesi bir yana, «popülizm»i hem bir dönemleme aracı olarak kullanarak, hem de ideoloji ve akım olarak tanımlayarak kavramı daha da sorunlu bir duruma getirmektedir. Belirtmeye çalıştığımız gibi, «iktidar bloku - halk» çelişkisi temelinde yapılan «popülizm» tanımlamasının amaçlarından biri de, «popülizm»in bir dönemleme aracı olarak kullanılmasına karşı çıkmaktır.

— «Popülizm»i, egemen sınıfların olduğu kadar, egemen olmayan sınıfların da kullanabilecekleri, sınıf ideolojileri ile sınıfsat temele indirgenemeyecek bazı ideolojik öğelerin eklemleşmesi ile oluşan bir ideolojik silah olarak tanımlayan yaklaşımın da, kavrama ilişkin tüm sorunları çözümlediği söylenemez. Özellikle, «Peronizm» vb. örneklerde, söz konusu ideoloji ve akımın hangi sınıfların çıkarlarına daha çok hizmet ettiği tartışmalıdır.

— «Popülizm»i küçük üreticiliği korumayı amaçlayan bir ideoloji olarak görmek de kavrama ilişkin tüm sorunları çözümlemeye yetmemektedir. Küçük üreticiliğin korunması amacı ile sanayileşmeye karşı çıkmanın, «popülizm»in geleneksel olarak tanımlayıcı öğelerinden biri olduğu söylenebilirse de, 19. yüzyıldan başlayarak sanayileşme ile küçük üreticiliğin korunması amaçlarının bağdaştırılması çabalarının «popülist» düşünce içinde yer aldığı da bir gerçektir. Dolayısıyla sanayileşme ile «popülizm»in bağdaşamayacağı düşüncesi de tartışmaya açık bir niteliktedir.

— «Popülizm»e, özellikle Latin Amerika bağlamında yapılmaya çalışıldığı gibi, «bağımlı kapitalist» toplumsal formasyonların gelişme süreçlerinin kavranmasında, bir «dönemleme» aracı olarak kullanılmasını sağlayacak bir içerik kazandırma

---

nı durum teorik olarak, Küçük'ün çalışması için de, sanırız, söz konusudur. Bu gibi yorumların çok da anlamlı olmadığını tartışmak bile gereksizdir.

çabalarının da kavramın analitik değerini yükselten bir sonuç vermediği bu çalışmada gösterilmeye çalışılmıştır. Tekrar özetleyecek olursak, «popülizm»in İİS ile özdeşleştirilmesi, somut örnekler çerçevesinde doğrulanmamaktadır. «Popülizm»i daha adil bir gelir bölüşümünü hedefleyen iktisat politikalarının uygulanmasını olanaklı kılan, AGÜ'lere özgü bir siyasal biçimlenme olarak düşünmenin de çeşitli sakıncaları vardır. Bu durumda iki seçenek söz konusudur. Birincisinde «popülizm» «Bonapartizm»le birlikte oluşan demokratik olmayan bir devlet biçimi olarak, ikincisinde ise, AGÜ'lere özgü, siyasal örgütlenme özgürlüklerinin kısıtlı olduğu, parlamenter bir rejimle birlikte var olan bir devlet biçimi olarak algılanacaktır. İkinci durumda, «popülizm» AGÜ'lere özgü bir «demokrasi» ile özdeşleşmiş olmaktadır. Kuramsal açıdan, kanımızca, doğru olmayan, hem demokratik, hem de demokratik olmayan rejimleri kapsayabilen «popülist - Bonapartist» bir devletten söz etmektir. «Popülizm»in, demokratik olmayan bir devlet biçimi ya da rejim olarak görülmesi de, kavramı çok sınırlı sayıda örnek için geçerli hale getirmekte, dolayısıyla genellemelere gitme olanağını ortadan kaldırmaktadır.

Aksine, kavramı, AGÜ'lere özgü bir demokrasi ile özdeşleştirmek de iki açıdan doğru değildir. Bölüşüm politikalarına öncelik verilmesini, seçim yolu ile iktidarın el değiştirdiği bir rejimin zorunlu kıldığı düşünülüyorsa, bu durumda özellikle Keynes'gil iktisat politikalarının uygulandığı dönemlerde gelişmiş kapitalist toplumları da «popülist» olarak nitelemek gerekecektir. Buna karşılık, AGÜ'leri söz konusu toplumlardan ayıran özellik, çalışan sınıfların örgütlenme özgürlüklerinin kısıtlanması ise, bu kez de 1973 öncesi Şili'den günümüzde Hindistan, Portekiz ve Yunanistan'a kadar uzanan birçok «bağımlı» kapitalist ülkeyi nasıl değerlendirmek gerekeceği sorusu yanıtsız kalmaktadır. Söz konusu örneklerin belirtilen bağlamda, «popülist» tanımlamasına uygun düşmeyen, demokratik rejim ile yönetilen AGÜ'ler olduklarına kuşku yoktur.

Bürokratik - otoriter devlet kavramına gelince, «popülist» siyasal biçimlenmeye ilişkin olarak belirtildiği gibi, AGÜ'lere özgü devlet biçimleri ya da siyasal rejimler ayırımının anlamlı olmadığı saptandığında, bu kavramın da geçerli bir kategori olmaktan çıktığı söylenebilir. Esasen, Latin Amerika bağlamında «popülizm» ve «bürokratik - otoriter devlet» aynı sorunsalın birbirine bağlı kategorileri olarak düşünüldüğüne göre, «popü-

lizm»in bir dönemleme aracı ve/veya AGÜ'lere özgü bir siyasal biçimlenme olarak geçersizliğinin ortaya konması ile birlikte, bürokratik - otoriter devlet kategorisi de analitik değerini yitirmiş olmaktadır.

KAYNAKÇA

Adriano, F. (1984): «A Critique of the 'Bureaucratic Authoritarian State' Thesis: The Case of the Philippines» *Journal of Contemporary Asia* Vol. 14 No. 4.

Akat, A. S. (1983): *Alternatif Büyüme Stratejisi*, İletişim Yayınları.

Alavi, H. (1982a): «The Structure of Peripheral Capitalism» H. Alavi - T. Shanin (der.): *Introduction to the Sociology of «Developing Countries»*, MacMillan içinde.

Alavi, H. (1982b): «State and Class under Peripheral Capitalism» a.g.e. içinde.

Boratav, K. (1983): «Türkiye'de Popülizm: 1962 - 1976 Dönemi Üzerine Bazı Notlar» *Yapıt* 1.

Boratav, K. (1984): «Popülizm Üzerine Bazı Ek Notlar» *Yapıt* 4.

Boron, A. (1981): «Latin America: Between Hobbes and Friedman» *New Left Review* 130.

Canovan, M. (1981): *Populism*, Harcourt, Brace and Jovanovich.

Cardoso, F. H. Faletto E. (1979: *Dependency and 'Development in Latin America*, University of California Press.

Cardoso, F. H. (1973): «Associated Dependent Development: Theoretical and Practical Implications» A. Stepan(der.), *Authoritarian Brazil*, Yale University Press içinde.

Cardoso, F. H. (1979): «On the Characterization of Authoritarian Regimes Priorities for Future Research», D. Collier (1979a) içinde.

Collier, D. (der.) (1979a): *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press.

Collier, D. (1979b): «The Bureaucratic - Authoritarian Model: Synthesis and Priorities for Future Research», D. Collier (1979) içinde.

Cotler, J. (1979): «State and Regime: Comparative Notes on the Southern Cone and the Enclave Societies», D. Collier (1979a) içinde.

Gülalp, H. (1983): *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları.

Gülalp, H. (1984): «Popülizm Kavramı Üzerine» *Yapıt* 3

Henfrey, C. (1981): «Dependency, Modes of Production and the Class Analysis of Latin America» *Latin American Perspectives* 30 - 31.

Hirschman, A. O. (1979): «The Turn to Authoritarianism in Latin America and the Search for Its Economic Determinants» D. Collier (1979a) içinde.

Ionesco, G. and Gellner, E. (der.) (1969): *Populism*.

Karacan, N. (1984a): «Türkiye'de Popülizm: 1962 - 1976 Üstüne Bir Not» *Yapıt* 2

Karacan, N. (1984b): «Yine Popülizm Üzerine» *Yapıt* 4

Kaufman, R. (1977): «Mexico and Latin American Authoritarianism» Reyna, J. - Weinert, S. (der.) *Authoritarianism in Mexico* içinde

Kaufman, R. (1979): «Industrial Change and Authoritarian Rule in Latin America: A Concrete Review of Bureaucratic Authoritarian Model» D. Collier (1979a) içinde.

Keyder, Ç. (1984): «İthal İkameci Sanayileşme Stratejisi ve Çelişkileri» K. Boratav, Ç. Keyder, Ş. Pamuk: *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*, Kaynak Yayınları içinde

Kitching, G. (1982): *Development and Underdevelopment in Historical Pers-*

Kitching, G. (1982): *Development and Industrialization*, Methuen.

Kurth, J. (1979): «Industrial Change and Political Change: A European Perspective» D. Collier (1979a) içinde.

Küçük, Y. (1985): *Quo Vadimus: Nereye Gidiyoruz*, Tekin Yayınevi.

Laclau, E. (1977a): «Fascism and Ideology», E. Laclau: *Politics and Ideology in Marxist Theory*, New Left Books, içinde.

Laclau, E. (1977b): «Towards a Theory of Populism», a.g.e. içinde.

Latin American Research Unit (LARU) Studies (1980): *Pupulism and Popular Ideologies*.

Malloy, J. (der.) (1977): *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*, University of Pittsburgh Press.

Malloy, J. (1977a): «Authoritarianism and Corporatism in Latin America: The Modal Pattern», J. Malloy (1977) içinde.

Marx, K. (1972): *The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*, Progress, Publishers.

Mouzelis, N. (1978): «Ideology and Class Politics: A Critique of Laclau» *New Left Review* 112.

Munck, R. (1984): *Politics and Dependency in the Third Word: The Case of Latin America*, Zed Books.

O'Donnell, G. (1973): *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*, University of California, Berkeley.

O'Donnell, G. (1977): «Corporatism and the Question of the State», J. Malloy (1977) içinde.

O'Donnell, G. (1978): «Reflections on the Patterns of Change in the Bureaucratic - Authoritarian State» *Latin American Research Beview*, Vol 13 No 1.

Palmer, D. S. (1977): «The Politics of Authoritarianism in Spanish America», J. Malloy (1977) içinde.

Poulantzas, N. (1973): *Political Power and Social Classes* New Left Books.

Poulantzas, N. (1974): *Fascism and Dictatorship*, New Left Books.

Poulantzas, N. (1976): *The Crisis of the Dictatorships*, New Left Books.

Quijano, A. (1971): *Nationalism and Capitalism in Peru*, Monthly Review Press.

Roxborough, I. (1979): *The Theories of Underdevelopment*, MacMillan.

Saul, J. (1969): «On African Populism», Ioenosco ve Gellner (1969) içinde.

Savran, S. (1984): «Brezilya Mucizesi Üzerine», *Yapıt* 3.

Serra, J. (1979): «Three Mistaken Theses Regarding the Connection between Industrialization and Authoritarian Regimes», D. Collier (1979a) içinde.

Sigmund, J. (der.) (1967): *The Ideologies of Developing Nations*, Praeger.

Skidmore, T. (1973): «Politics and Economic Policy Making in Authoritarian Brazil 1937 - 1964», A. Stepan (der.), *Authoritarian Brazil*, Yale University Press içinde.

Stepan, A. (1978) *State and Society: Peru in Comparative Perspective*, Princeton University Press.

Sunar, İ. (1985): «Demokrat Parti ve Popülizm», *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* Cilt 8, ss. 2076 - 2086.

Şaylan, G. (1984): «Asaf Savaş Akat'ın 'İktisat İdeolojisi Üstüne Deneme'si Üzerine Bazı Gözlemler» *Toplum ve Bilim* 25 - 26.

Weffort, F. C. (1970): «State and Mass in Brazil», I. Horowitz (der.) *Masses in Latin America*, Oxford University Press içinde.

Worsley, P. (1965): *The Third World.*

Worsley, P. (1983): *Three Worlds.*

Yalman, G. (1984): «Gelişme Stratejileri ve Stabilizasyon Politikaları: Bazı Latin Amerika Ülkelerinin Deneyimleri Üzerine Gözlemler», İ. Tekeli ve diğerleri *Türkiye'de ve Dünyada Yaşanan Ekonomik Bunalım*, Yurt Yayınları içinde.

Yalman, G. (1985): «Askeri Yönetim ve Sendikal Mücadele: Brezilya Örneği.» *Bilim ve Sanat* 50.

Üçüncü Dünya'da Devlet ve Demokrasi

Haldun GÜLALP

Giriş

Son yirmi otuz yılda otoriter askeri rejimlerin kapitalist dünyanın azgelişmiş bölümünde hızla yaygınlaşmasına tanık olundu.* Bu durum, kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişki konusunda geleneksel —bu ikisi arasında yakın bir bağlantı bulunduğunu savunan— yaklaşımların çizdiği imgenin tam tersidir. Genel olarak liberal teori ile (bunun 'gelişmekte olan' ülkeler örneğindeki izdüşümü olarak) modernleşme teorisi, 'serbest piyasa sistemi'nin (yani kapitalizmin) ayrılmaz bir parçası olan 'iktisadi özgürlükler'in siyasal özgürlükleri de güvence altına aldığını öne sürerler. Hatta birinci özgürlükler dizisi, ikincisine erişmenin gerekli koşulu olarak görülür. Dahası, modernleşme teorisine göre üçüncü dünyanın, siyasal sistem dahil çeşitli etkenlerle tanımlanan bir sürey (continuum) boyunca izlediği yörüngenin varış noktası, batı toplumudur (yani ileri kapitalist toplumdur). O halde kalkınma/modernleşme, demokratikleşmenin arttığı bir süreci de içermek zorundadır. Bu çerçeve, ne denli bayağı olsa da, Marksist düşünce içerisindeki belli okullarca da yeniden üretildi.

Üçüncü dünyanın güncel deneyimi, bu çerçeve içinde çizilen imgeyi açıkça yanlışlıyor. Üçüncü dünya ülkeleri, kalkınmayla birlikte artan bir demokratikleşmeyi yaşamaktan çok sanayileşmenin görece ileri aşamalarında demokrasilerinin çöküşüne tanık olmuşa benziyorlar.

(*) Uluslararası Gençlik Yılı dolayısıyla Birleşmiş Milletler tarafından ABD'de düzenlenen «Issues for the Next Generation» (Gelecek Kuşak İçin Sorunlar) konulu sempozyuma sunulan bildirinin Türkçe metni.

Gene de daha yakın zamanlarda yeni bir eğilim su yüzüne çıkmış gibi görünüyor. Demokrasiye dönüş biçimindeki bu eğilim, askeri rejimlerin bunalım ve yenilgilerinin sonucu olarak kendini ortaya koyuyor. Bununla birlikte bu eğilimin sürüp sürmeyeceği, demokrasiye dönüşün geçici nitelikte kalıp kalmayacağı henüz açık değildir.

Bu yazıda, üçüncü dünyada demokrasinin olanaklarını değerlendirmek üzere, konuyu çevreleyen sorunları genel düzeyde irdelemeye çalışacağım. Bunun için ilkin kapitalizm ile demokrasi arasındaki ilişki sorununu ele alarak bu soruna azgelişmiş ülkeler (AGÜ'ler) açısından bakmaya çalışacağım. Sonra da askeri rejimlerin karakteristik özelliklerinin bazılarını tanımlamaya çalışacağım. Bu özellikler, bu rejimlerin çözülme doğrultusunda barındırdıkları belli eğilimlerin değerlendirilmesi için bir temel oluşturacaktır.

Kapitalizm ve Demokrasi

Demokrasiyi kısaca serbest, genel ve eşit oy hakkı mekanizması aracılığıyla halkın temsilini mümkün kılan bu siyasal sistem olarak tanımlayacak olursak, demokrasinin çok yeni bir görüngü olduğu, burjuva devrimlerinin sonunda otomatik olarak kurulmadığı açıklığa kavuşur. Demokrasi, tarihi olarak, ezilen sınıfların mücadeleleriyle —ancak kapitalist üretim tarzına özgü özsel hâkimiyet ilişkilerini değişikliğe uğratmaksızın— kazanıldı. Bundan çıkan iki sonuç vardır: Birincisi, demokrasi mücadelesinin kazanımlarının pekâlâ tersyüz edilebileceğedir: ikincisi de, kapitalizm otomatik olarak demokrasiyi içermese de, demokrasinin tarihte yalnız kapitalizm içinde var olmuş olmasının, kapitalizmin demokrasiye elverişli kimi özelliklerinin irdelenmesini gerektireceğidir. Böyle bir irdeleme, sözü edilen 'tersyüz oluş'u duğurabilecek durumların değerlendirilmesi için de temel oluşturacaktır.

Kapitalist devlet, kökeninde, 'liberal' bir devlettir. Ne var ki liberal kuramcıların ağzındaki anlamının dışında 'liberal özgürlükler' (yani bir kimsenin malını —ister üretim aracı ister meta biçimindeki emek gücü olsun— elden çıkarma özgürlüğü), 'demokratik özgürlükler'den tamamıyla farklıdır. Gene de kapitalist devletin liberal kökenlerini açıkladığımızda, kapitalizm içinde demokrasiye ulaşmanın olanaklılığını da açıklamış oluruz. Kapitalist devlet, kamu alanının özel alandan ayrılma-

sına, devletin kamu alanında kaldığı bu ayrılmanın ise devletin sivil toplumdan ayrılmasına yol açmasına dayanır. Böylelikle ortaya çıkan devlet tipinde burjuvazi, hâkim sınıf olduğu halde, devleti doğrudan doğruya yönetmez. Bunun yerine devlet, var olan toplumsal düzenin sürdürülüp yeniden üretilmesinin genel koşullarını sağlayarak hâkim sınıfın çıkarlarına nesnel olarak hizmet eder. Toplumun görünüşte dışında ve üstünde duran böyle bir devletin varlığı, bir dizi sonuca yol açar.

Birinci olarak, devletin 'göreli özerkliği' diye bilinen olgu ortaya çıkar. Bu ise, devletin, hâkim sınıf adına siyasal mücadeleyi ikili bir biçimde yürütmesi demektir: Burjuvazinin fraksiyonları arasındaki ilişkileri örgütleyerek, bir de bir bütün olarak burjuvazinin ezilen sınıflarla ilişkilerini örgütleyerek. Devletin 'göreli özerkliği' denen özellik, 'özel' bir edim olan sermaye birikimi ile 'kamusal' bir edim olan, sermaye birikimi koşullarının sürdürülmesi ve yeniden üretilmesi arasındaki ayrım çerçevesinde, devletin bu kamusal işlevi, burjuvazinin dolaysız, kısa dönemli, çoğu kez de çatışan çıkarlarına hizmet etmek zorunda kalmadan yerine getirmesini mümkün kılar. Devletin görünürdeki 'birliği', böylece ezilen sınıfların çıkarlarının sistemin sınırları içerisinde temsiline izin verir.

İkinci olarak, bu potansiyel, belli koşullar altında edimselleştirilebilir. Devletin sınıf hâkimiyetini desteklerken şu iki mekanizmadan yararlandığı söylenebilir: baskı ve ideolojik meşrulaştırma. 'Hegemonya' kavramı, hâkim sınıfın siyasal ve ideolojik önderliği altında ezilen sınıfların rızasının üretilmesi ve yeniden üretilmesi yoluyla ideolojik meşrulaştırmanın başarıyla gerçekleştirildiği durumu gösterir. Öyleyse hegemonya sağlama mücadelesi, demokrasinin gelişmenin can alıcı etkenidir. Daha önce belirtildiği gibi kapitalizmde siyasal mücadelenin iki yüzü vardır: burjuvazi içerisindeki yüzü ve bir bütün olarak burjuvazi ile ezilen sınıflar arasındaki yüzü. Demokratik devlet biçimlerinin gelişimine yol açan da, ezilen sınıfların, burjuvazi içi çatışmayla birleşerek ve bu çatışmadan destek alarak, devlet düzeyinde temsil edilme uğruna verdikleri mücadeledir. Gel gelelim bu da, burjuvazinin hegemonyasını ayakta tutmanın aracı haline gelmiştir. Yani demokrasi, bir kez yerleşince, yalnız ezilen sınıfların mücadelesini yansızlaştırması açısından değil, burjuvazinin fraksiyonlarına ezilen sınıflar üzerindeki hegemonyalarını tehlikeye düşürmeden koz-

larını paylaşacakları bir sahne sağlaması açısından da burjuva hâkimiyetine uygun düşer. Bununla birlikte otoriter devlet, toplumdaki güç kümelenmesini dondurma eğilimi gösterir.

Böylece üçüncü noktamıza geliyoruz. Devletin baskıcı işlevi, meşrulaştırıcı işlevi başarısızlığa uğradığı zaman önem kazanır. Böyle bir başarısızlık, hem iktidar blokunun hem de bu blokun ezilen sınıflarla ilişkilerinin kökten yeniden yapılaştırılması ihtiyacı karşısında bir hegemonya bunalımı patlak verdiği zaman söz konusu olur. Demokratik yollarla gerçekleştirilemeyecek böylesine köklü bir yeniden yapılaşma, demokratik devlette bir temsil bunalımı doğurur. Bir başka deyişle hâkim sınıfın, fraksiyonlarından birinin çevresinde yapılaşmış hegemonyası istikrarlı ve güvenli değilken bunalım, temsil sorununun çözüme bağlanmadığı, baskı yoluyla üstesinden gelindiği bir otoriter rejime yol açar. Böyle bir durumda, yeniden yapılaşma hangi sınıf fraksiyonu lehine gerçekleştirilmişse, devlet katında temsil de o fraksiyonla sınırlanır.

Azgelişmiş Kapitalizm ve Demokrasi

Baskıcı rejimler ileri kapitalist toplumlarda genellikle 'kuraldışı' örnekler sayılırlarsa da, azgelişmiş toplumlarda daha çok bir kural olarak ortaya çıkarlar. Bu, iki anlamda böyledir. Birinci olarak, baskıcı rejimlerin ortaya çıkma potansiyeli, hâkim sınıfların istikrarlı bir hegemonya kuramamalarından ötürü AGÜ'lerin ayrılmaz bir özelliği gibidir. İkinci olarak, iktidar blokunda sık sık meydana gelen köklü yeniden yapılaşmalar yüzünden temsil bunalımlarının 'köklü' çözümlerle sonuçlanması, neredeyse bir eğilim olmuştur. Bu sorunların her ikisinin köklerinin ortak olduğu söylenebilir.

Yukardaki irdeleme, kapitalist üretim tarzı ile kapitalist devletin demokratik biçimi arasındaki ilişki gibi görece soyut bir düzlemde yürütülmüştü. Oysa devletler, farklı tarzlardan ve bunlara uygun düşen farklı sınıfsal yapılardan oluşan bir karmaşıklığı sergileyen somut toplumsal kuruluşlar içinde var olurlar. Bu tür bir karmaşıklık, azgelişmiş kapitalizmde daha da geçerlidir; AGÜ'lerde siyasal istikrar eksikliğinin başlıca sebebi de budur. Çünkü bu toplumsal kuruluşların kapitalizmin hâkimiyeti altında bulunmasına karşın, kapitalist üretim tarzının hâkimiyeti gene de sınırlıdır. AGÜ'lerin dünya ekonomisiyle tabi bir konumda bütünleşmiş olmaları, işleri daha da

karıştırır. Bu etken, tek tek fraksiyonların dünya ekonomisi karşısındaki durumlarına bağlı olarak burjuvazinin kendisi içerisinde derin bölünmeler yaratır. Bundan dolayı AGÜ'lerde yerel burjuvaziler, ne siyasal ne de ideolojik hegemonya kurabilmişlerdir. Böyle bir hegemonyanın yokluğunda yalnız burjuvazi için çatışma ve mücadeleler daha şiddetli bir hale gelmez; ezilen sınıfların mücadelesi de, sistemin bütünü için ileri kapitalist toplumlarda olduğundan daha ciddi bir tehdit oluşturur.

Ne var ki bütün bunlar, AGÜ'lerde demokrasiye ulaşmanın olanaksız olduğu anlamına gelmez. Demokrasi, tıpkı tarihte olduğu gibi, sınıf güçleri arasındaki özgül konjonktüre bağlı olarak kavramsal düzeyde mümkündür. Aslında bu ülkelerin, siyasal rejimleri açısından geniş ve köklü bir dalgalanmalara tanık olduklarını gözlemleyebiliriz. AGÜ'lerin sınıfsal yapılarının karmaşıklığının 'organik' bir istikrarsızlıkla sonuçlandığını, bunun ise bu tür dalgalanmaların açıklanmasına yardımcı olduğunu yukarda ileri sürmüştük. Bunun nedeni, AGÜ'lerdeki değişik gelişme evrelerinin, birbirinden köklü farklılıklar gösteren sınıf kümelenmelerini içermesidir. Bu nedenle aşağıda değişik gelişme evreleri ile siyasal rejimler arasındaki bağlantıların irdelenmesine geçiyoruz.

Böyle bir tahlilin, devlet ile toplumdaki sınıf çatışmaları ve ittifakları kümesi arasındaki bağı kurmayı amaçlayan 'sermaye birikimi kalıbı' kavramından yararlanılarak yürütülebileceğini önereceğim. Buna göre her gelişme evresi özgül bir 'sermaye birikimi kalıbı' ile tanımlanabilir; her birikim kalıbı da, iç sınıf yapısı ve dünya işbölümüyle bütünleşme biçimiyle belirlenir. Dolayısıyla her bir evrede hâkim birikim kalıbının gereklerini yansıtan politikalar uygulayan devlet, nesnel olarak sınıf hâkimiyetinin yeniden üretimine hizmet eder. Bir başka deyişle, devlet ile hâkim sınıf(lar) arasındaki ilişki, hâkim birikim kalıbı ve onun gereklerince dolayımlanan (mediated) nesnel bir ilişkidir.

Bu önermeler, devletin oynadığı rolün, var olan toplumsal düzenin sürdürülmesi ve yeniden üretilmesi için gerekli koşulların sağlanması —ki kapitalizmde bizzat sermaye birikiminin koşullarının sağlanması demektir— olduğu yolundaki genel önermeden çıkan birer sonuçtur. Bu koşulların, siyasal rejimin niteliğini de içine alabileceği açıktır. Bununla birlikte ser-

maye birikimi kalıpları ile siyasal rejimler arasındaki ilişkileri görmek için, gelişme evreleri arasındaki geçişe bakmamız gerekiyor.

Özgül bir birikim kalıbıyla tanımlanan bir evre, sermaye birikimi sürecinin sürekliliğini tehdit eden bir bunalımla sona erer. Ne var ki bunalım, yeni bir birikim kalıbına geçişi belirleyen öğeleri de barındırır. Nitekim bunalım, sermaye birikimi sürecinin yeniden yapılaşmasını içerir; bu ise, birikim kalıbını tanımlayan sınıf ilişkilerinin yeniden yapılaşması demektir. Bu yüzdendir ki iktisadi bunalımlar, aynı zamanda birer siyasal bunalım —yani tam da birer temsil bunalımı— niteliğindedirler. Çünkü sermaye birikimi sürecinin yeniden yapılaşması, iktidar blokunun yeniden yapılaşmasını ister istemez işin içine katar. Temsili hükümetlerin bu tür bir yeniden yapılaşmayı gerçekleştirememesi, çoğu durumlarda siyasal rejimin değişmesi biçimini alan köklü bir kopuşla sonuçlanır.

Birikim kalıplarının siyasal rejim açısından da uzantıları bulunduğunu yukarda ileri sürmüştük. Gene de bunun iki dolayıma tabi olduğunu açıklığa kavuşturmak gerekir. Birincisi, söz konusu birikim kalıbına özgü sınıf çatışmaları ve ittifakları kümesidir ki olası sonucu belirler. İkincisi, sınıf mücadelesinin kendisidir (ya da onun görünüşteki biçimi – siyasal mücadele) ki fiili sonucu belirler. Demek ki yeni doğan siyasal rejimi belirleyen, kopuş noktasındaki iktisadi ve siyasal bunalımın niteliğidir.

Bu çerçeve içerisinde, (bir siyasal biçim olarak) 'popülizm'in, onunla birlikte özgül bir birikim kalıbının —yani içe yönelik sanayileşmenin— bunalımının sonucu olarak askeri rejimlerin kurulmasına yol açan 'kopuş'u tartışabiliriz.

Çeşitli biçimleriyle 'popülizm'i 'ulusal kalkınma' tasarısı çevresinde geniş bir ittifaklar kümesi yaratan söz konusu birikim kalıbının mümkün kıldığı öne sürülebilir. Bunun temelinde yatan, söz konusu birikim kalıbının maddi yararlarını toplumdaki çeşitli sınıflara sunmasının yanı sıra tasarının kendisinin ideolojik çekiciliği olmuştu. Bunlar da, halkın seferberliğini ve siyasal sürece katılmasını sağlıyordu. Böylece ezilen sınıflar, herhangi bir tikel sınıfın ya da sınıf fraksiyonun açık seçik iktisadi, siyasal ya da ideolojik hegemonyası kurulmadan da temsil edilme olanaklarından yararlanıyorlardı. Gene de bu gelişme evresinden en çok yararlanan, bir bütün olarak sanayi sermayesi olmuştu.

Bu birikim kalıbının —iç çelişkilerinin bir sonucu olan— bunalımı, 'ulusal kalkınma' tasarısının da, içerdiği popülist ittifakların çöküşüyle birlikte bunalıma girmesi anlamına geliyordu. İktisadi bunalımın 'çözüm'ü, yerli ekonominin piyasa ilkeleri uyarınca 'uluslararasılaşma'sı oldu. Ne var ki böyle bir 'kapitalist rasyonalizasyon', sanayi sermayesinin 'rekabet gücü' en yüksek bölümlerinin —yani büyük tekelci burjuvazinin— iktisadi hegemonyasını gerektirmekteydi. Öte yandan o aşamaya tekabül eden siyasal bunalım, ezilen sınıfların hareketliliğinin artması biçimini alıyordu. Popülizm bağlamında yükselen talepler, talepler karşılanamaz olunca çatışmalara dönüşüyordu. Böyle bir konjonktürde tekelci burjuvazinin ideolojik hegemonyasının kurulmamış, hatta kurulmasının olanaksız oluşu karşısında otoriter bir rejim, tekelci burjuvazinin siyasal hegemonyasını kurmanın aracı haline gelmişti. Bu hegemonya, baskıcı bir çözümle, yalnız halk kitlelerini değil, burjuvazinin geniş bölümlerini de iktisadi ve siyasal katılmanın dışında bıraktı.

Askeri Rejimler

Dolayısıyla popülizmin çöküşünün bir sonucu olarak AGÜ'lerde otoriter rejimlerin yerleştirilmesi, tekelci burjuvazinin ordu eliyle kurulmuş iktisadi ve siyasal hegemonyası anlamına gelir. Ne var ki bu, hiç değilse yerleştirilme noktasında, açık bir ideolojik hegemonyayı içermez — baskıcı bir çözümü gerekli kılan, tam da budur.

Öte yandan bununla yeni iktisadi ve siyasal rejimin, kendini meşrulaştırmaya hiç kalkışmadığını söylemek istemiyoruz. Aslında devletin baskıcı ve ideolojik işlevleri kavramsal olarak birbirinden ayrılabilirse de, biri ancak öbürünün sayesinde varlık kazanır. En soyut düzeyde, 'güç' kullanma tekeli devletin elindeyse bu, devlet, toplumda güç kullanma 'meşruluğuna' sahip tek organ sayıldığı içindir. Aynı şekille, devlet hâkim bir ideolojiye arka veriyor ya da dayanıyorsa, o ideolojinin hâkimiyeti, yalnız —çoğu durumlarda pek zayıf ruluğuna' sahip tek organ sayıldığı içindir. Aynı şekilde, devletin baskıcı gücünün kullanılmasına varan çeşitli mekanizmalarla alternatif ideolojilerin gelişmelerine engel olan devlet eyleminden kaynaklanır. Bu söylenenler, özellikle otoriter rejimlerde geçerli gibi görünüyor.

Ordu ile tekelci burjuvaziyi birleştiren başlıca ideolojik öğe, ortak bir tasarıdır: 'istikrar'ın kurulması. Bu rejim bir bunalım (gerek iktisadi, gerekse siyasal) konjonktüründe yerleştirilmiş olduğu için, ivedi tasarı, bunalımın aşılmasıdır. Ama bu yalnız kısa dönemli bir tasarı değildir. Uzun dönemde 'istikrar'ın korunması, hem 'iktisadi' hem de 'siyasal' cephelerde derinlemesine bir yeniden yapılaşma tasarısını gerektirir.

İktisadi açıdan, yerli ekonominin uluslararasılaşmanın eşliğindeki kapitalist rasyonalizasyon, ikili bir 'gerekçeleme'ye dayanır: Kısa dönemde ekonominin daha önceki birikim kalıbınca yaratılmış dengesizliklerden 'kurtarılması'; uzun dönemde ise yeniden büyümeye geçilmesi. Bir başka deyişle iktisadi tasarı, uzun dönemde görüleceği iddia edilen yararlar karşılığında toplumun geniş kesimlerinden 'özveriler' ister. Oysa bunlardan yararlanan, yalnızca burjuvazinin belli bir bölümüdür; 'özveriler' ise yalnız işçi sınıfı ile öteki halk sınıflarına değil, aynı zamanda burjuvazinin geri kalan bölümüne de düşer.

Bütün bunları siyasal istikrar tasarısı tamamlar. Bu, kısmen, halka 'özveriler' dayatma dolaysız mantığının doğrudan sonucudur. Kısmen de var olan düzene yönelik bir 'tehdit' olarak algılanan daha önceki siyasal bunalımın ürünüdür. Bu nedenle ordu, önceki evre için karakteristik olan kurumların bütünüyle sökülmesi yoluyla siyasal sistemin baştan aşağı yeniden yapılaştırılması işine girişir. Ordu açısından temel ideolojik öğe, 'ulusal güvenlik'tir. Böylece hem iktisadi hem de siyasal tasarılar, baskının, bu rejimin yerleştirilişinin başlangıç aşamasıyla sınırlı gelip geçici bir uygulama değil, onun kalıcı özelliği olmasını gerektirir.

Nihayet, 'piyasa liberalizmi' ideolojisinin hâkimiyetini sağlama amacı güden ideolojik bir yeniden yapılaştırma çabası da söz konusudur. Bu, gene, kısmen iktisadi tasarının, kısmen de siyasal tasarının mantığının sonucudur. İktisadi yeniden yapılaşmanın, dünya pazarında rekabet gücü kazanma iddiasıyla, piyasa ilkeleri uyarınca yürütülüyor olması, onun iktisadi yönünü açıklar. Siyasal cephede söz konusu olan, popülizm ilkelerine ve bunlara gerektirdiği 'kerim devlet' anlayışına dönük ideolojik bir saldırı ve örtük ya da belirtik olarak bu anlayışın yerini 'liberal' özgürlükleri —yani mülkiyetle bağlantılı özgürlükleri— koruyup kollayan bir devlet anlayışının almasıdır.

Dahası, tekelci burjuvazinin bunu, burjuvazinin diğer fraksiyonları arasında ideolojik birlik sağlamanın bir aracı olarak gördüğü de ileri sürülebilir.

Buradan hareketle AGÜ'lerde karşılaşılan görünürdeki paradoksu açıklayabiliriz: Yani 'liberalizm'in 'otoritarizm' ile, 'müdahaleciliğin' ise 'demokrasi' ile bağlantılı oluşundan doğan paradoksu. Liberal özgürlüklerin yalnızca liberallerin ağzında demokrasiyle bağlantılı sayıldığını daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla bu kavramsal çiftleri açıklığa kavuşturmamızda yarar var. Çeşitli ayrımları şöyle kategorileyebiliriz: Liberal/müdahaleci; demokratik/otoriter; ideolojik işlevin ağır basması/baskıcı işlevin ağır basması. Bu ayrımlardan hareketle de farklı öğelerin, sözünü ettiğimiz iki gelişme evresinde nasıl bir araya geldiğini görebiliriz.

Popülizmle bağlantılı içe yönelik kalkınma evresinde demokratik olan ve ideolojik işlevi ağır basan müdahaleci bir devlet vardır. Bunu mümkün kılan, ulusal kalkınma tasarısı çevresindeki geniş bir ittifaklar kümesidir. Bu anlamda 'müdahalecilik' —yeniden bölüşümcü politikalar vb.—, kapitalizme özgü 'liberal' özgürlükleri kısıtlayan bir mekanizmadır.

Buna karşılık dışa yönelik gelişme evresinde otoriter olan ve baskıcı işlevi ağır basan liberal bir devlet vardır. Çünkü bu tikel rejim, çözümü, sermayenin belli bir fraksiyonun, gerek ezilen sınıflar, gerekse hâkim sınıf(lar)ın öteki fraksiyonları üstünde iktisadi ve siyasal hegemonyasını hiyerarşik bir biçimde kurmasına dayalı olan bir bunalımın sonucu olarak ortaya çıkar. Temel söylem tam da 'ulusal güvenlik uğruna özveri' olunca toplumun geri kalan bölümü üstünde ideolojik bir hegemonya kurmak olanaksızlaşır. Bu söylem, zaten ordunun tekelci burjuvaziyle birliğini dile getirir. Öte yandan 'liberalizm' ideolojisi ve pratiğinin burjuvazinin tümünün birliğini sağlamada yardımcı olmak anlamına geldiği düşünülürse, mülk sahibi sınıfların 'özgürlükleri'nin, mülk sahibi olmayan sınıfların 'demokratik özgürlükler'iyle çelişki içinde olduğu anlaşılır. Öyle olunca halk kitlelerinin siyasal sürecin dışında bırakılması, burjuvazinin 'özgürlükler'ini koruyup kollamanın aracı haline gelir.

Demokrasiye Dönüş

Askeri rejimlerin çözülme eğilimlerini değerlendirmek için daha önce sözü edilen iki noktanın vurgulanması zorunlu gö-

rünüyor. Birincisi, otoriter rejimlerin, yerleştirilme anındaki güç kümelenmesini dondurmalarıdır; öbürü ise, demokrasinin, burjuvazi için çatışmalarıdır; öbürü ise, demokrasinin, burjuvazi içi çatışmalardan destek bulan halk güçlerinin mücadelesiyle kazanıldığıdır. Güç kümelenmesinin dondurulması, açıklanmış tasarının başarılı olmasını gerektirir. Çünkü rejim, bir bunalımla karşılaştığında alternatif bir tasarı geliştiremez. Başarısızlık durumunda burjuvazi içi çatışmanın yanı sıra halk kitlelerinin muhalefeti, rejimin parçalanmasının önemli birer aracı haline gelir. Ama, bu, 'başarı' durumunda da geçerlidir. Çünkü böyle bir başarının öncülü, burjuvazinin tikel bir fraksiyonunun toplumun geri kalan bölümü üzerinde hâkimiyet kurmasıdır — sürekli baskı tam da bu yüzden gereklidir. Baskının muhalefeti beslediği açıktır. Muhalefet, önce sessiz kalsa da zamanla şiddetlenme eğilimi gösterir. Öte yandan muhalefetin taleplerini dile getirebileceği yolların yaratılması, rejimin parçalanmasından başka bir şey değildir.

Bu zemin üzerinde, bu rejimlerin tasarılarının ayrılmaz bir parçası olan çeşitli çelişkileri, bunların ortaya çıkardığı ve bu rejimlerin çözülüşüne götüren alternatif yolları tartışabiliriz. Yukarda belirttiğimiz gibi siyasal istikrar tasarısı uzun dönemli, iktisadi istikrar tasarısı ise, uzun dönemde büyümeye geçişle gerekçelenen görece kısa dönemli bir tasarıdır. Siyasal 'istikrar'ın, baskı yoluyla gerçekleştirilmesi daha kolaymış gibi görünür. Ama iktisadi bunalımın ve amaçlanan yeniden yapılaşmanın derinliği karşısında (büyümeye geçiş şöyle dursun) iktisadi istikrarı sağlamanın daha zor olduğu ortaya çıkabilir. Bu biçimleşmenin barındırdığı ilk çelişki, siyasal istikrara ulaşmanın, iktisadi istikrar sorununu öne çıkarmasıdır.

Dolayısıyla siyasal istikrarın sağlanamaması, iktisadi sorunu geriye ittiği gibi askeri yönetimin 'gerekçelenme'sini de baltalayabilir. İktisadi istikrarın gerçekleştirilmesi, her halükârda, siyasal 'istikrar'ın gerçekleştirilmesine bağlı görünür. Çünkü işgücünün 'yola getirilmesi' vb., daha önceki bunalıma bulunan çözümün mantığının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu yüzden siyasal istikrarın sağlanamaması, iktisadi tasarının da başarısızlığa uğraması demektir. Bunun sonuçları belirsiz olmakla birlikte her durumda en büyük olasılık, toplumdaki gerilimlerin artması, cepheleşmelerin giderek keskinleşmesidir.

Öte yandan iktisadi istikrar ve/ya da büyümeye geçişin değil de yalnız siyasal istikrarın gerçekleştirilmesi, tekelci burju-

vazinin, kendine uygun gördüğü görevi başaramaması anlamına gelir. Bu durum, ordu eliyle kurulmuş siyasal hegemonya üstündeki iddiasını zedeleyebilir. Ordu burjuvazinin söz konusu tikel fraksiyonunun tasarısına kendini bağlamış olduğundan, böyle bir başarısızlık, rejimin de başarısızlığı demektir. Bu durumda eski siyasal eğilimler ve eskiden anlamlı olan tasarılara dayanan muhalefet, çok büyük olasılıkla yeniden su yüzüne çıkacaktır.

Nihayet, 'başarı'nın da kendi çelişkileri vardır. İstikrarın her iki türüyle birlikte büyümeye geçişin sağlanması, tasarının tümünün başarısına yol açabilir. Böyle bir durumda tasarının uzun dönemde yapılabilirliği de gündeme gelebilir; yeter ki, iktidardayken, iktidarda kalma amacına elverişli alternatif bir ideolojik çerçeve geliştirilsin. Ne var ki bunun için hâkimiyetin yürütülmesinin dolayım mekanizmalarının geliştirilmiş olması zorunludur. Bu ise, demokratik biçimlerin gelişmesinden başka bir şey değildir.

Bugüne kadarki deneyimler, bu rejimlerin kuruluş aşamasında fazla güçlük çekmediklerini gösteriyor. Bu, çözülüşe giden alternatif yollardan birincisini geçersiz kılıyor. İkinci alternatif, yenilgi yoluyla çözülme biçiminde nitelenebilir. Görünen o ki ağır basan kalıp da budur. Bu tür çözülmenin pürüzlü yönü, bunalımın ortasında siyasal iktidar ya da rejimde meydana gelecek herhangi bir değişikliğin, orta dönemde demokratik güçlerin yeni bir yenilgisine yol açabilmesidir. İşleri karıştıran ek bir etken de, bugünkü dünya iktisadi konjonktürü karşısında yeni bir birikim kalıbı geliştirilmesinin zorluğudur. Aslında bu sorun, yukarda başarı yoluyla çözülme diye tanımladığımız ve demokrasiye en yumuşak geçişi sağlar görünen üçüncü alternatif için de geçerlidir. Günümüz dünya iktisadi konjonktürünün sunduğu sınırlı alternatiflerin bağlayıcılığı altında askeri rejimin tasarısına benzer iktisadi önlemlerin dayatılması, her şeyden önce arkadan gelen demokratik rejimin destek temeliyle doğrudan çelişki içindedir.

Dolayısıyla demokratik güçlerin başarısı önünde duran önemli bir engel, alternatif ve kapsamlı bir birikim kalıbının geliştirilmesi olanağının sınırlı oluşudur. Bu sorunun cevabı, dünya iktisadi bunalımına bulunacak çözümün özgül biçimine bağlı olacağa benzer. Buna karşılık ikinci engel, bizatihi otoriter rejimin doğasıyla ilgilidir. Demokrasiye geçiş ister şiddete

dayalı ister yumuşak bir biçim alsın demokratik güçleri birleştiren şey, onların ortak muhalefetidir. Ama bu kadarı, otoriter rejimin çöküşünün ardından neyin geleceğini açıklığa kavuşturmaz. Bir başka deyişle, baskıcı rejimler, muhalefetten kaçınamasalar da, var olan sistemin çerçevesi içerisinden ya da dışarısından alternatif tasarılar geliştirebilecek örgütlenmeleri dağıtmakta başarı kazanırlar. Bunun çalışan kitlelere verdiği uzun dönemli zararlar, otoriter - askeri rejimlerin en yıkıcı yönüdür.

Günümüz Dünya İktisadî Bunalımı : Nedenleri ve Anlamı

Anwar SHAIKH*

Giriş

Gelişmiş kapitalist dünya on yılı aşkın bir süre önce bir bunalım evresine girdi. Bu durum, İngiltere gibi sermayesi görece azgelişmiş olan ülkelerde biraz daha erken ortaya çıktı; Batı Almanya gibi görece gelişkin sermayeye sahip ülkelerde ise biraz daha geç. ABD tam orta yerdeydi. Ve tabii Japonya bunalımın etkilerini hemen hemen en son duyan ülke olacaktı.

Neden doğmuştu bu durum? Neden sistem dönemsel olarak bu sarsıntılı evrelere girmektedir hep? Ve neden şimdi, gelişmiş kapitalist dünyada kırk yıl süren bir refah döneminden sonra? Herşeyin ötesinde, önümüzdeki yılların ekonomisi ve politikası açısından anlamı nedir bunun? Bu yazının üzerinde duracağı sorular işte bunlardır. Göreceğimiz gibi, bu soruların cevabı kâr güdüsünün doğasında yatmaktadır. Dünya çapındaki bunalım temel olarak bir kârlılık bunalımıdır. Kapitalist büyümeye içkin bir mekanizmanın sonucundan başka birşey değildir.

Dünya için geçerli olan, bu durumda ABD için de geçerlidir. ABD kapitalizminin bunalımı öncelikle kârlılıktaki bu düşüşe bağlıdır; ABD'deki üretkenliğin, ülkenin Japonya ve Batı Almanya gibi en gelişkin rakiplerine göre gerilemiş olmasının etkisi ancak ikincildir.

(*) Anwar Shaikh Pakistan asıllı olup halen ABD'de yaşamakta olan bir marksist iktisatçıdır. New York'da New School for Social Research'de öğretim üyesidir. Bu yazı daha önce yayınlanmamış olup ilk kez *Onbirinci Tez*'de yayınlanmaktadır.

Aşağıda göstereceğim gibi, ampirik bulgular bu görüşü güçlü biçimde desteklemektedir. Daha da önemlisi, önümüzdeki yılların çeşitli mücadelelerinde benimsenecek strateji ve taktikler açısından bu tahlilden çıkarılabilecek önemli sonuçlar vardır. En pürüzsüz dönemlerde bile, kapitalizmin reformlar aracılığıyla değiştirilebilmesinin ve hükümet politikalarının olayların seyrini gerçekten yönlendirebilmesinin önünde kesin sınırlar mevcuttur. Ama bir kârlılık bunalımı bu sınırları bile keskin biçimde daraltırken, aynı zamanda, emekçilere karşı saldırıların yoğunlaşmasına yol açar. Bundan dolayı, en iyi müdafaanın hücum olduğunu, devletin koşulların baskısı altında kârları arttırabilmek için işçi sınıfına saldırmaksızın bunalımı «yönetemeyeceğini», bireysel savunma mücadelelerinin birbirlerine bağlanmadıkça ve oyunun kurallarının değiştirilmesi görevini üstlenmedikçe başarısız kalacağını kavramak gerekir. Bütün bunların anlamını sindirebilmek için günümüz bunalımının gelişimini gözden geçirmemiz gerekiyor.

Aşağıda sorunu üç aşamada ele alacağım. Önce, kâr güdüsünün nasıl ve niçin, dönemsel olarak, sarsıntılı genel bunalımlara yol açtığını göstermeye çalışacağım. İkinci olarak, varolan ampirik bulguları sergileyerek tahlil edeceğim. Burada asıl odak noktası ABD olacak ama belli başlı öteki kapitalist ülkeler için de benzer eğilimleri gözden geçireceğiz. Nihayet üçüncü olarak, bütün bunların ABD'de süregiden mücadeleler açısından bazı sonuçlarını ortaya koymaya çalışacağım.

Kâr ve Büyüme

Kâr kapitalist sistemin kalbidir, ruhudur. Kapitalistler düşlerinde kârı görür, gerçek yaşamda kârın yasalarına göre yargılanırlar. Tüm sistemin soğukkanlı, hesapçı temeli kârda yatar.

Mümkün olduğu kadar çok kâr etmek için, tekil kapitalistler sürekli olarak iki cephede birden savaş vermek zorundadır: emek sürecinde işçilere karşı; pazar savaşında öteki kapitalistlere karşı.

Emek sürecinde potansiyel üretkenlik kullanılan teknoloji tarafından belirlenirken, fiili üretkenlik işçilerin ne kadar çok ve hızlı çalıştırtılabildiğine bağlıdır. Kullanılmakta olan özgül üretim yöntemi temelinde, kapitalistler işçileri, mümkün olduğu kadar çok ve uzun çalıştırabilmek için, onlar üzerinde, ikna,

«rüşvet» ve/veya zorlama biçimlerini alan sürekli bir basınç uygulamaya çalışırlar. Verimlilik planları, parça başına ücret, tehdit - hepsi bu çabanın araçlarıdır. Ama fiili üretkenliği potansiyel üretkenliğe mümkün olduğu kadar yaklaştırmaktan daha da önemli olan, bu potansiyelin kendisini yükseltmektir. Çalışma yoğunluğunun arttırılmasının sınırları vardır ama teknik değişme aracılığıyla potansiyel üretkenliğin yükseltilmesinin hemen hemen hiç sınırı yoktur. Dolayısıyla da, giderek daha «ileri» üretim yöntemlerine geçiş yoluyla emeğin üretkenliğinin sürekli biçimde arttırılması gittikçe daha önemli hale gelir.

Öteki cepheye gelince: pazar mücadelesinde de kapitalistler her türlü yöntem ve hileye başvurmak zorundadır. İster gerçeğe dayansın, isterse yalana, reklâmcılık çok işe yarar. İşe yarayan başka şeyler de vardır: rüşvet, sanayi casusluğu, hatta zaman zaman küçük sınaî sabotajlar. Ne var ki, bütün bunların ötesinde, canalıcı etken, satılan ürünün kendisidir, daha da önemlisi, bu ürünün maliyetidir. Bir ürünün kalitesi veri iken, fiyat ne kadar düşük olursa, başarı şansı o kadar yüksektir. (Belirli bir fiyattan daha yüksek kalitede mal satmak, belirli bir kalitede malı daha düşük fiyattan satmakla aynı şeydir.) Dolayısıyla, maliyetleri düşürme düşüncesinin kapitalistler için bir saplantı haline gelmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Emek sürecinden mümkün olduğu kadar nasiplenebilmek için emek üretkenliğini arttırmak; pazardan mümkün olduğu kadar nasiplenebilmek için birim maliyetleri düşürmek: kâr güdüsünün uygulamada aldığı biçim işte budur.

Üretkenliğin arttırılması çabası, herşeyin ötesinde, üretimin makinalaşmasına yol açar. İşçilerin yerini makinalar alır, canlı emeğin yerini ölü emek. İşçi başına düşen sabit sermaye miktarı yükselir.

Ama makinalaşmanın öteki kapitalistlere karşı bir silah olarak kullanılabilmesi için, birim maliyetleri de düşürmesi gerekir. Burada da can simidi yine sabit sermayedir. Daha büyük ölçekte fabrika ve teçhizat, başlangıç yatırımı açısından birim ürün başına daha büyük miktarda sabit sermayenin bağlanması anlamına gelir. Ama birim ürün başına daha düşük işletme maliyetini olanaklı kılan tam da budur. Yüksek sabit maliyetin ödülü düşük değişken maliyettir - tabii birim ürün ba-

şına toplam maliyetin düşmesi koşuluyla. Bu, üretimin sermayeleşmesi sürecidir.

Şöyle bir örneğe bakalım. Diyelim ki, bir video oyun gerecinin tanesi 300 dolara malolmakta ve 500 dolara satılmaktadır. Bu gereçleri imal etmek için 10 milyon dolarlık bir sabit sermaye yatırımı yapılmıştır. Fabrika yılda ortalama onbin birim üretmektedir. Yani video oyunu başına düşen yıllık yatırım maliyeti 1000 dolardır. (10 milyon dolarlık toplam yatırım bölü yılda onbin oyun). Öte yandan, belirtildiği gibi, oyun başına yıllık üretim maliyeti (aşınma, malzeme ve ücret maliyeti) 300 dolardır.

Şimdi farzedelim ki, 40 milyon dolarlık bir başlangıç yatırımı gerektiren daha büyük ve modern bir fabrika, yılda yirmibeşbin gereç imal edebilmektedir; yeni üretim maliyeti de birim başına 200 dolar olsun. Bu durumda, yıllık yatırım maliyeti 1600 dolardır (40 milyon dolarlık bir yatırım bölü yılda yirmibeşbin birim). Yani daha büyük ölçekli fabrikanın birim yatırım maliyeti daha yüksektir (1000 dolar yerine 1600 dolar), ama bu birim başına üretim maliyetinin daha düşük olmasını olanaklı kılmaktadır (300 dolar yerine 200 dolar). Başlangıç yatırımına birim başına daha yüksek sermaye bağlanmıştır. Ama amaç tam da daha büyük ölçekli üretim yoluyla daha düşük üretim maliyeti sağlamaktır.

Daha büyük ölçekli daha çok makinalaşmış fabrika ve teçhizatı kullanan kapitalistler, birim maliyetleri daha düşük olacağından, cari fiyat üzerinden daha yüksek bir kâr marjı elde edeceklerdir. Dolayısıyla bunlar, bir yandan fiyat kırarak rakiplerini alteder ve piyasa paylarını arttırırken, öte yandan, yine de ürün başına daha yüksek kâr marjları elde etme olanağına sahip olacaklardır. Yukarıdaki örneğe dönecek olursak, daha modern fabrikaya sahip olan firma video oyun gereçlerini 200 dolarlık bir birim maliyetiyle üretirken, rakiplerinin birim maliyeti 300 dolardır. Cari fiyat 500 dolar olduğuna göre, rakipleri gereç başına 200 dolarlık (500 eski 300) bir kâr marjından, yılda onbin gereç satarak toplam 2 milyon dolar kâr elde etmektedir. Yeni firma, satış fiyatını sözgelişi 400 dolara düşürerek malını rakiplerinden daha ucuza satıp yine de gereç başına 200 dolarlık (400 eksi 200) bir kâr marjı elde etme olanağına sahiptir. Üstelik, büyük ölçeği sayesinde yılda yirmibeşbin gereç imal edip satabilir ve böylece toplam 5 milyon

dolarlık bir kârı gerçekleştirebilir. Bu arada, yeni firma ürününü daha düşük fiyattan (400 dolar) sattığı için, eski firma malının büyük bölümünü eski fiyat üzerinden (500 dolar) elden çıkaramayacak ve rekabet gücünü koruyabilmek için fiyat düşürmek zorunda kalacaktır. Bu yüzden kâr marjı gereç başına 100 dolara düşecek (400 eksi 300) yani yeni ve daha ileri üretim yöntemleri ortaya çıkmadan önce elde ettiğinin yarısıyla yetinecektir. Toplam kârlar da buna bağlı olarak yarı yarıya azalarak 1 milyon dolara gerileyecektir. Sonuçta, yeni firma toplam 5 milyon dolar kâr elde ederken, eski firmanın kârı 1 milyon dolara düşecektir.

Bu arada belirtmeliyim ki, yeni firma daha da çok fiyat kırarsa, eski firmanın durumu yukarıdaki senaryodan da daha kötü olacaktır. Sözgelişi fiyat birim başına 295 dolar olursa, eski firma oyun başına 5 dolar kayba uğrar (295 eksi 300), toplam kaybı da onbin oyun için ellibin doları bulur. Oysa yeni firma hâlâ kâr etmektedir; birim başına kârı 95 dolardır (295 eksi 200), yıllık yirmibeşbin satış üzerinden toplam kârı ise 2 milyon 375 bin dolar. Bu örnekler rekabet savaşında düşük maliyetlerin kapitaliste sağladığı büyük gücü açıkça ortaya koymaktadır.

Ama burada bir tuzak yatmaktadır. Daha ileri, sermaye-yoğun üretim yöntemleri daha yüksek kâr marjları sağlar ama, eğilim olarak, bu yöntemlerle elde edilen kâr oranları daha düşüktür. Kâr marjı, birim ürün başına kârdır; oysa, kâr oranı, yatırılmış birim sermaye başına düşen kârla belirlenir. İkisinin birbirine oranlanması, bize birim ürün başına yatırılmış sermaye miktarını verir. Yeni, daha sermayeleşmiş yöntemler benimsendikçe yükselen ise tam da bu miktardır. Üretimin artan sermayeleşmesi kâr oranını sadece kâr marjına oranla değil, mutlak olarak da düşürür. Daha sermayeleşmiş üretim yöntemlerini ilk kullanan tekil kapitalistler açısından bakıldığında, düşük birim maliyetleri ve piyasa payının büyümesi daha düşük kâr oranını bir ölçüde ödünler. Eski yöntemlerden yenilerine geçemeyenler açısından ise, daha gelişkin rakiplerinin dayattığı düşük fiyat, kâr oranını, yeni yöntemlere ilk geçenlerinkinin de altına düşürür. **Sistemin bütünü açısından, kâr oranı alçalır.**

Önceki örneğimize dönecek olursak, 500 dolarlık eski satış fiyatında, eski firma 2 milyon dolar toplam kâr elde etmektey-

di. 10 milyon dolar toplam yatırım üzerinden yıllık kâr oranı % 20 idi. Öte yandan, eğer yeni firma fiyat kırmadan piyasaya girebilseydi, 500 dolarlık satış fiyatı üzerinden toplam 7,5 milyon dolar kâr elde ederdi. (gereç başına 300 dolar kâr çarpı yılda yirmibeşbin gereç). Yatırımı 40 milyon dolar olduğuna göre de, kâr oranı potansiyel olarak % 18,75 olurdu. Tabii, daha önce de gördüğümüz gibi, rekabetin gerçek dinamiği tümüyle farklı olacaktır. Yine de, yeni yöntemin eski satış fiyatı üzerinden bir ölçüde daha düşük kâr oranı sağlaması, varolan kâr oranları havuzuna bu daha düşük potansiyel kâr oranının eklenmesi, ve bunun sonuncunda da bir bütün olarak sistemin ortalama kâr oranının, azıcık da olsa, düşmesi anlamına gelir. Makinalaşma/sermayeleşme/rekabet süreci, önce bir sanayide, sonra bir ikincisinde, sonra bir üçüncüsünde vb. ortaya çıkan ve yeniden birincisini etkileyen sürekli bir oluşum olduğuna göre, sistemin bütünündeki kâr oranı üzerinde yavaş ama düzenli bir düşüş etkisi yaratır.

Burada özetlenen tartışma, kâr oranının temel eğilimini ortaya koymaktadır. Bu noktada, kâr oranının bu içkin düşüş eğiliminin, gerçek ücretlerin yükselmesinden değil, kâr güdüsünün kendisinden doğduğunun vurgulanması önem taşır. Üretimin makinalaşması ve sermayeleşmesi, gerçek ücretler sabit kalıyor olsa da, kâr oranında bir düşüşe yol açacaktır. Gelişmiş kapitalist ülkelerde gerçek ücretlerin uzun dönemler boyunca gerçekten yükselmiş olması, sözkonusu ülkelerin işçilerinin ücret artışları için verdikleri mücadelenin başarısının bir ifadesidir. Ama ücretlerdeki bu artışlar kâr oranındaki düşüşü sadece hızlandırır. Ne var ki, bu etki bile kısıtlıdır çünkü gerçek ücretlerin yükselişinin kendisi üretkenlik artışının tahdidi altındadır. Hiç bir firma, sonunda gerçek kârlılık sorunlarıyla karşılaşmaksızın, uzun bir zaman dilimi boyunca üretkenlik artışından daha hızlı bir gerçek ücret artışıyla başa çıkamaz. Bu yüzden, gerçek ücretlerdeki artışlar, eğilim olarak, üretkenlik artışlarının sınırları içinde kalır. Bu sınırlar içinde, çalışma koşulları (yani işgününün uzunluğu ve yoğunluğu ve ücretler) üzerinde verilecek sınıf mücadelesi, gerçek ücretlerin ve kâr oranının, dolayısıyla da kapitalist sistemin büyümesinin yönelimlerinin kesin biçimde belirlenmesi açısından yaşamsal bir önem taşır. Ama bir kez bu yönelimler zaten düşmekte olan bir kâr oranı bağlamında ele alındığında, bu tür mücadelelerin, düşüşün asli yönünü değil sadece derecesini belirle-

diği açıkça ortaya çıkar. Asli yön sistemin kendisinden ileri gelir. Oyunun ayrılmaz bir parçasıdır.

KÂR VE BUNALIM

Kâr oranının uzunca bir dönem boyunca gerçekten düştüğünü varsayalım. Bu niçin ve ne biçimde bir bunalıma yol açar? Bunalım tam olarak nedir, bunalımda neler olup biter? Şimdi bu soruların cevabını aramaya çalışalım.

Herşeyden önce, bu bağlamda bunalım geniş çaplı bir iktisadî çöküşü ve buna eşlik eden ciddi toplumsal ve siyasal sorunları ifade eder. Bu niteliğiyle, tarımsal ürün kıtlığı vb. etkenlerden kaynaklanan iş yaşamı çevrimleri ve başka tür iktisadi daralmalardan çok farklıdır. Çevrimler ve daralmalar, kapitalist sistemde tümüyle «normal»dir. Örneğin ABD'de, 1834'den bu yana geçen yüzelli yıl içinde 33 iş yaşamı çevrimi yaşanmıştır. Buna karşılık, bu süre boyunca sadece iki tane genel bunalım patlak vermiştir: 1873 - 1893 arasının Büyük Depresyonu ile 1929 - 1941 arasının Büyük Depresyonu. Sistem sağlıklı iken döngü ve daralmaları kısa sürede atlatır. Ama sağlığı bozuldukça, düşkünlükler uzar, toparlanmalar zayıflar, gerçek bir bunalıma girme olasılığı artar. Tıpkı kalbi giderek zayıf düşen bir insan için olağan günlük olayların gittikçe daha tehlikeli hale gelmesi ve nihayet bir gün tümüyle sıradan bir stresin bir kalp krizine yol açması gibi. Kâr kapitalist sistemin kalp atışıdır, kâr oranının düşüş eğilimi doğuştan gelen kalp hastalığı, bunalım ise kalp krizi.

Bu bizi, bunalımın tam ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı sorununa getiriyor. Temel olarak, düşen kâr oranının bunalıma yol açışı, toplam kâr miktarı üzerindeki etkisi aracılığıyla olur. Varolan kâr oranının % 20 olduğunu, ekonomide mevcut sermaye stokunun ise 1 trilyon dolar olduğunu ferzedelim. Bu durumda kâr miktarı 200 milyar dolar olacaktır. Şimdi bu kârın yarısının (100 milyar doların) yeniden yatırıldığını ve böylece ertesi yılın sonunda sermaye stokunun 1 trilyon 100 milyar dolara yükseldiğini varsayalım. Bu arada kâr oranı da % 18'e düşmüş olsun. Bu yılın kârı 198 milyar dolar olacaktır (1 trilyon 100 milyar dolar üzerinden % 18 getiri). Bu da geçen yılın kârından daha düşüktür. Ekonomi büyüdüğü halde, toplam kâr miktarı küçülmüştür çünkü sermaye stokunda yeni yatırım dolayısıyla meydana gelen artış, düşen kâr oranından doğan kârlılık azalışını karşılamaya yetmemektedir. Kapitalist sını-

fın bütünü açısından bakıldığında bu sermaye stokunun bir bölümünün aslında gereksiz olduğu anlamına gelir: varolan sermaye stokuna yeni yatırımlarla 100 milyar dolar eklenmiştir ama elde edilen kâr öncesine göre daha azdır! Bu durum devam ettiği taktirde (eğer kâr oranı da uzun dönemli bir düşüşün ürünüyse edecektir de), yatırımlar düşer, eksik kapasite kullanımı yaygınlaşır, işçiler sürü halinde işten çıkartılır. Hiç de yabancı gelmiyor bütün bunlar, değil mi?

Yukarıdaki örnek, tümüyle genel bir durumu kafalarda canlandırabilmek için düşünülmüştür. Ekonomi büyüdükçe, iki şey olmaktadır. Bir yandan, kâr oranındaki düşüş verilmiş bir sermaye stokuyla elde edilebilecek kâr miktarını azaltır. Öte yandan, yeni yatırımlar sermaye stokunu büyütür ve ek sermayeden elde edilen kâr, toplam kârı arttırır. Sonuçta, toplam kârın düzeyi bu iki etkinin göreli ağırlıklarına bağlıdır yani. Düşen kâr oranı toplam kârı azaltıcı etki yapar, yatırım ise arttırıcı etki. Ama ne yazık ki yatırımın kendisi temel olarak kâr oranına (kesin biçimde söylenecek olursa, potansiyel kâr oranına) bağlıdır! Bu da kâr oranı düştükçe, yatırım dürtüsünün giderek zayıflayacağı ve yatırımın artış oranının yavaşlayacağı anlamına gelir. Böylece, yatırımların toplam kâr oranı üzerindeki olumlu etkisi, düşen kâr oranının olumsuz etkisini karşılamakta gittikçe daha yetersiz hale gelir. Belirli bir noktada olumsuz etki olumlu etkiyi aşar ve toplam kâr miktarı yerinde saymaya hatta azalmaya başlar. O zaman yukarıdaki örnekte ele aldığımız durum doğar; bunalım evresi açılmıştır.

Bir kez bunalım patlak verdiğinde, durum tümüyle değişir. Yatırım kısılır, eksik kapasite kullanımı yaygınlaşır, stoklar dağ gibi yığılır, kârlar çoğu kez oldukça şiddetli biçimde, düşer. Firmalar fırtınalı günleri atlatabilmek için borçlanmaya başvurur, bu da faiz oranlarını yükselterek firmaları daha da zor duruma düşürür - ama tabii bankalar bu duruma bayılırlar. Öte yandan, şirketler iflas etmeye başladıkça, borçlarını ödeyemez hale gelirler, bu da bankaları tehlikenin eşiğine getirir. Yükselen şirket iflasları dalgası banka çöküşlerine yol açmaya başlar. Sermaye piyasası indeksi düşüşe geçer.

İşçiler için durum daha da kötüdür. İşten çıkartmalar ve şirket iflasları yaygın iflaslara yol açar. İşsizliğin süregitmesi karşısında işçilerin kendi tasarruflarının ve işsizlik ödemelerinin tükenmesi sıkıntının artışına neden olur. Öte yandan, hâlâ çalışmakta olan işçiler, işlerini koruyabilmek için, ücret

ve çalışma koşullarında büyük ödünler vermelerine yol açabilecek türden güçlü bir basınç altına girerler. Bütün bunlarda, sıkıntıdan en büyük pay kuşkusuz en alttakilere (beyaz olmayanlara, kadınlara, yirmi yaşın altındakilere, sendikasızlara) düşer.

Kısacası, kârlar, gerçek ücretler, hisse senedi değerleri düşer, iflaslar, işsizlik, genel toplumsal sefalet keskin biçimde artar. Faiz oranları başlangıçta, ödünç almanın ani sıçramasıyla birlikte yükselir, sonra daha ileri aşamalarda, ödeyemezlik ve iflaslar hem ödünç verenler, hem de ödünç alanlar saflarından kurban almaya yöneldikçe düşmeye başlar.

Bu durum ne kadar sürer ve de ne kadar kötüler? Bu sorunun cevabı, temelde yatan sorunun ne denli ağır olduğuna bağlıdır. Yukarıda anlattıklarımın önemli bir bölümü bir iş yaşamı çevriminde de görülebilir. Ama iş yaşamı çevrimi, aslında, ekonominin büyümesinde görülen bir hızlanmayı bir yavaşlamanın izlemesinden doğan bir sorundur. Kârların yüksek düzeyde seyrettiği bir dönemde daralmalar ılımlı kalır, ekonomi kısa sürede toparlanır. Buna karşılık, bir genel bunalım ancak kârlılığın düşmekte olduğu uzun bir dönemin sonunda, toplam kârların yerinde saymakta olduğu, yatırımların zayıfladığı bir bağlamda ortaya çıkar. Bunalım doğduğunda, deyim yerindeyse, o ana kadar birikmiş olan başağrıları dayanılmaz haldedir ve bunların doğurduğu çöküş bir yıkıma yol açar. Marx'ın söylediklerini farklı kelimelere dökecek olursak, bunalım beraberinde sermayelerin büyük çapta katlini ve emekçilere karşı yaygın saldırılar getirir. Büyük toplumsal çalkantılara ve geniş çaplı kurumsal değişikliklere yol açar. Sistemin bunalım yönünde içkin eğilimleri olduğu gibi, **bunalımdan toparlanma yönünde işleyen içkin mekanizmaları da vardır.** Bunalımın doğurduğu bütün o sefalet, acı ve yıkım, tam da kapitalist sistemin, kendi iç çelişkilerinin ortaya döktüğü sorunları çözüşünün yollarıdır. Bir dahaki sefere kadar tabii.

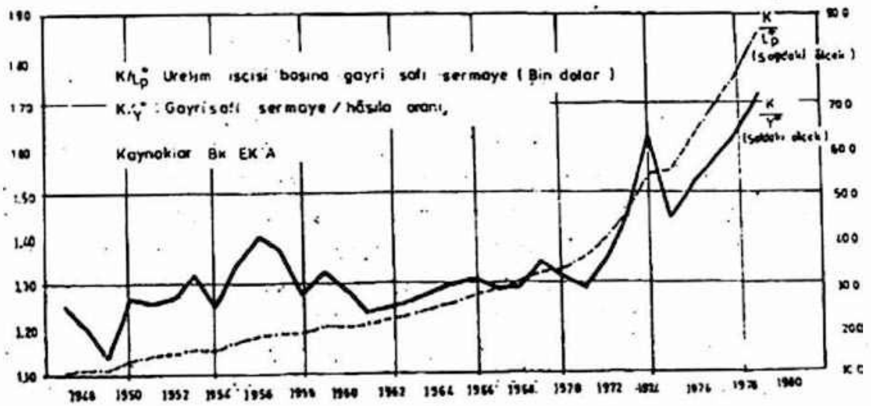
AMPİRİK BULGULAR

Bundan önceki bölümde kâr güdüsünün, dönemsel olarak, sarsıntılı Depresyonlara neden ve nasıl yol açtığını özetledim. Bu açıklamaya göre, aşağıdaki ampirik eğilimleri bunalım evresinden çok önce gözlemeyi bekleyebiliriz. Başka bir deyişle, bunlar zaten bir depresyona neden girildiğini açıklayan kalıplardır.

- Birim ürün ve birim emek başına yükselen miktarda sabit sermaye.
- Yükselen emek üretkenliği.
- Üretkenliğin gerçek ücretlerden daha hızlı artışı (yani, marksist terimlerle, yükselen bir sömürü oranı).
- Canlılık yıllarında bile düşen bir kâr oranı.
- Düşen kâr oranının, sonunda, toplam kâr miktarının yerinde saymasına yol açması.
- Kârların yerinde saymasının, sistemin kalıplarında nitel bir değişim anlamına gelen bunalım evresinin başlangıcını ilan etmesi.
- Bunalım evresinde, gerçek (enflasyona göre düzeltilmiş) kârların, ücretlerin, sermaye piyasası indekslerinin düşüşü. Aynı zamanda, şirket iflaslarının ve işsizliğin yükselişi, toplumsal sefaletin artışı.
- Bunalıma bir cevap olarak, ücret ve sosyal sigorta ödemelerine, çalışma koşullarına, toplumsal amaçlı programlara karşı hızla artan ölçekte bir saldırı.

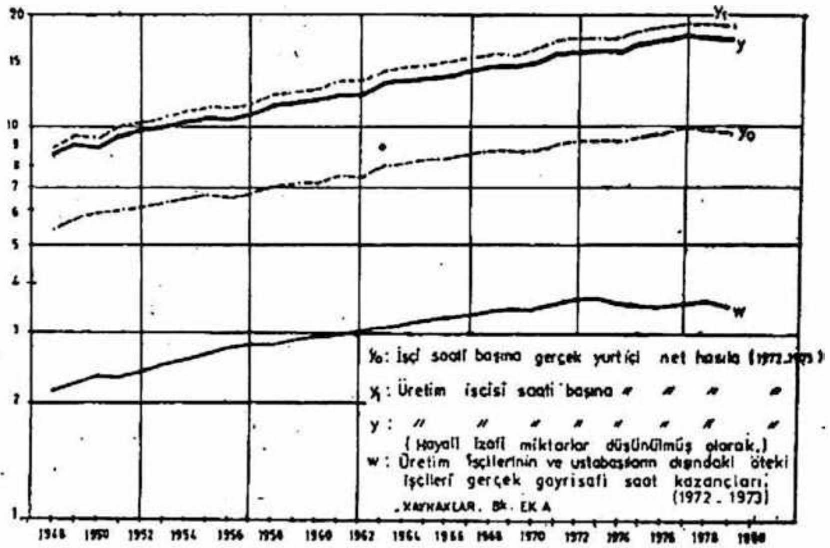
Göreceğimiz gibi, neyin arandığı bilinirse, bulgulardan çıkan kalıplar tam da bunlardır. Aşağıda 1-5 No.lu şekiller ABD verilerini özetlerken, Şekil 6 öteki belli başlı kapitalist ülkelerle ilgili bazı bulguları ortaya koymaktadır. Bütün veri kaynakları ve hesaplama yöntemleri Ek A'da sıralanmıştır.

Aşağıdaki ilk iki grafik, savaş sonrası dönemde ABD üretiminin temel yapısının gelişimini ortaya koşmaktadır. Şekil 1

ŞEKİL: 1. ÜRETİM SERMAYE YOĞUNLUĞU.

hem birim hasıla başına, hem de üretim işçisi başına sabit sermaye miktarının savaş sonrası dönemde arttığını gösterirken, Şekil 2 aynı şeyi üretkenlik açısından ortaya koymaktadır. Hasılanın ölçüsü kapasite kullanımına göre düzeltilmiş potansiyel hasıladır; yani, cari dolar cinsinden net katma değer. Bu düzeltmenin yapılışının nedeni şudur: kapasite kullanımı değişmeleri, büyük ölçüde çevrimsel olan talep oynamalarını yansıtır. Dolayısıyla, üretimin değişen yapısını kavrayabilmek için bunlardan soyutlayabilmemiz gerekir.

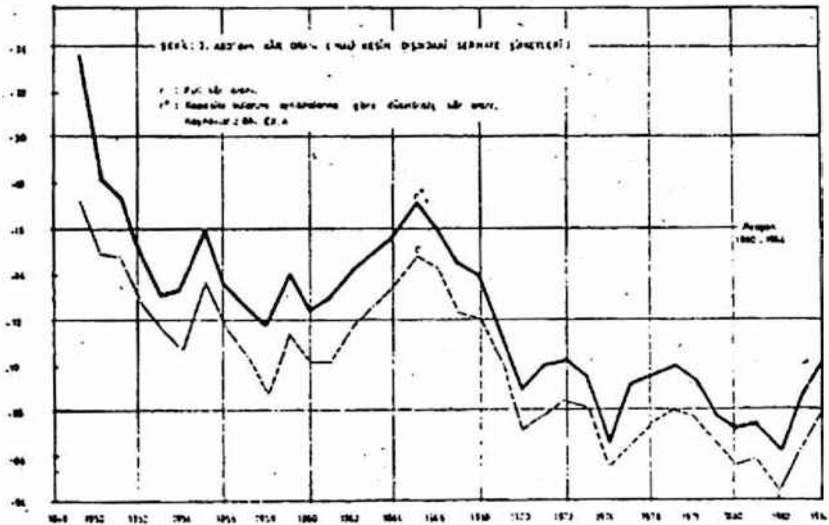
ŞEKİL: 2. ÜRETKENLİK ve GERÇEK ÜCRETLER.

Şekil 2'de, ekonominin gelişmesini ilgilendiren değişik sorunları yansıtan üç farklı ölçü mevcuttur. Örneğin, üretkenliği sadık biçimde ölçebilmek için hasılayı, ürünü üretmek için gerekli işçi sayısıyla karşılaştırmamız gerekir. En genel anlamda, ekonomiyi iki ana özel kesime bölebiliriz: mal ve hizmet üreten kesimler (imalat sanayii, madencilik, inşaat, ulaştırma, elektrik-gaz-su ve hizmetler); bu mal ve hizmetleri ve onların yanısıra akan parayı dolaştıran kesimler (toptan/perakende ticaret, mali kurumlar, sigorta, emlâk faaliyetleri). Ürünü bilfiil üreten, üretici kesimlerin üretim işçileridir. Dolayısıyla, toplumsal üretkenliği ölçmek için üretim işçisi başıne gerçek hasılaya bakmamız gerekir. y_1 ve y oranlarının ortaya koyduğu işte budur. Aralarındaki tek fark şudur: y_1 net

hasılanın, nispeten küçük olmakla birlikte tümüyle hayali bazı izafi miktarları da içeren bir hesaplanmasına dayandığı halde, y'de bu kusur ortadan kaldırılmıştır. Son olarak, y_0, özel sanayide tüm çalışanların gözönüne alındığı bir durumda, çalışan başına gerçek hasılanın bir ölçüsü olarak bize toplumsal hasılanın kesimler arasında nasıl paylaşıldığı konusunda bir fikir verir. Bizim sorunumuz açısından en anlamlı ölçüm y'nin ifade ettiğidir.

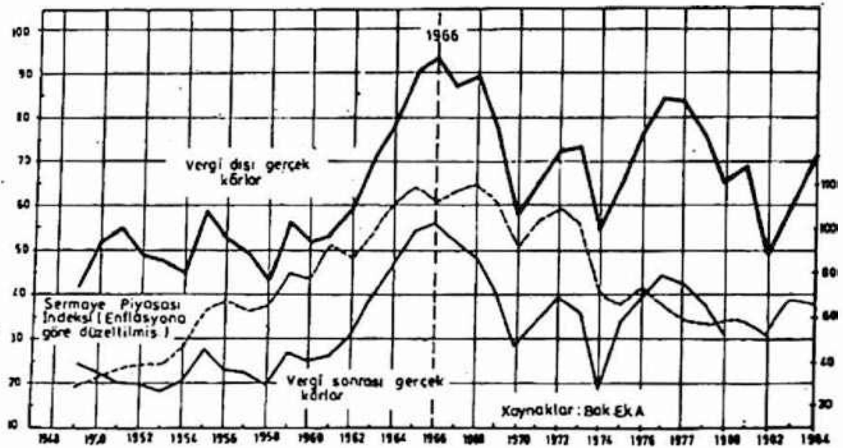
Şekil 2 aynı zamanda üretkenlik (y) ile gerçek ücretin (w) gelişme eğilimlerinin karşılaştırılmasına olanak vermektedir. Şekiller yarı-logaritmik çizimle gösterilmiş oldukları için, her eğrinin eğimi büyüme hızını gösterir. Üretkenlik ve gerçek ücret eğrilerinin arasındaki mesafenin zaman içinde bir ölçüde açılması, tam da teorinin öngördüğü gibi, gerçek ücretlerin üretkenlikten daha yavaş arttığı olgusunu yansıtmaktadır. Marksist açıdan y'nin w'ye oranı artı-değer oranının (yani üretim işçileri için sömürü oranının) bir göstergesidir. Bu gösterge otuziki yılda % 25 oranında yükselmektedir.

3 ve 4 No.lu şekillerin odak noktası ABD ekonomisinde kârlardır. Şekil 3. 1948'den 1980'e kadar ABD'de mali kesim dışındaki sermaye şirketlerinin vergi öncesi kâr oranının gelişme eğilimini ortaya koymaktadır. Üstteki eğri, daha önce tartıştığımız nedenlerle, potansiyel (yani kapasite kullanımına

göre düzeltilmiş) kâr oranının ölçümünü verirken, alttaki eğri (kesik çizgilerle gösterilen) fiilî oranı sergilemektedir. Savaş sonrası dönem boyunca, kâr oranı % 69'un **üzerinde bir düşüş** göstermiştir!

Şekil 4, savaş sonrası uzun genişleme döneminin altın yıllarından günümüzün bunalım durumuna geçiş sorununu ele alıyor. Hatırlayalım ki, teorik beklentilerimize göre, bunalım yaklaşık olarak gerçek toplam kâr miktarları yerinde saymaya başladığı zaman patlak verecektir. Kuşkusuz, burada anlamlı olan gerçek (yani enflasyona göre düzeltilmiş) büyüklüklerdir. Fiyatların yükseldiği bir dönemde, büyüklüklerin çoğunluğunun mutlak düzey olarak yükseldiğini, ama buna karşılık bazı büyüklüklerin fiyat düzeyinin gerisinde kalabileceğini unutmamalıyız.

ŞEKİL: 4. ABD'den GERÇEK KÂRLAR (MİLYAR DOLAR) ve SERMAYE PİYASASI.

Şekil 4'de, üstteki eğri ABD'de malî kesim dışındaki sermaye şirketlerinin vergi-öncesi gerçek toplam kâr miktarlarının gelişimini ortaya koyarken, en alttaki eğri vergi-sonrası kârları göstermektedir. Her iki dizi de 1966 dolayında doruğa yükselmekte ve sonra düşmeye başlamaktadır. Bizim bakışaçımıza göre, ABD'de bunalım evresine 60'lı yılların sonlarında

girildiği ortaya çıkar buradan. Vergi - öncesi ve vergi - sonrası kârların aynı dönemde doruğa ulaşması, bugünlerde süregiden bir tür kapitalist propagandanın tersine, kârlar üzerindeki dolaysız vergilerin bunalımın meydana gelişinin açıklanmasında önemli bir etken olmadığını çıplak biçimde ortaya koymaktadır.

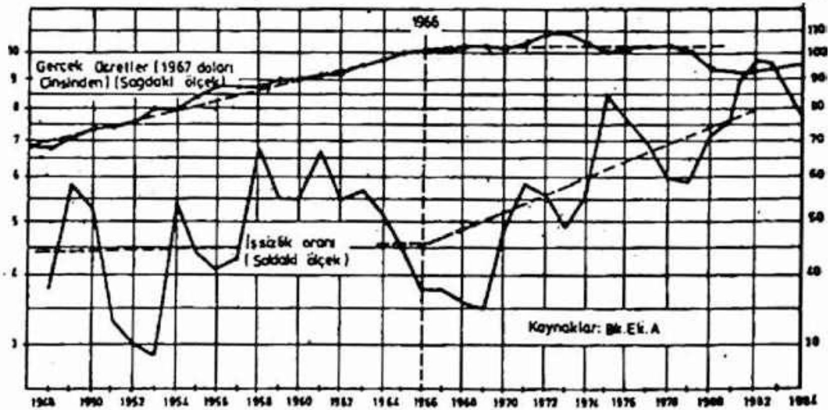
Sermaye piyasası indeksinin (enflasyona göre düzeltildiğinde) aynı sıralarda yerinde saymaya başlaması ve daha sonra da keskin bir düşüşe geçmesi özellikle çarpıcıdır. (Aslında bu indeks biraz daha erken duraklamıştır; bu da sermaye piyasasının gelecek konusundaki beklentilerin bir göstergesi olma işlevine uygundur.) 1966'dan 1980'e kadar, sermaye piyasası indeksi (enflasyona göre düzeltilmiş haliyle) % 51 oranında gerilemiştir. Bundan önceki Büyük Depresyon'un en kötü dönemindeki gerileme bundan sadece azıcık daha fazlaydı.

2., 3. ve 4. şekiller bize, aynı zamanda, günümüz bunalımına getirilen iki almaşık açıklamayı ele alma olanağını sağlıyor. Bunlardan birincisi, sorunun bir talep eksikliğinden kaynaklandığını, bunun da aşırı kapasite oluşumuna, büyümenin yavaşlamasına ve sonunda bunalıma yol açtığını ileri sürer. Ne var ki, kapasite kullanımındaki oynamalara göre düzeltme yoluyla talep değişmelerinin etkisinden soyutlandığı halde, yine de güçlü biçimde düşmekte olan bir kâr oranının bir bulgu olarak ortaya çıkışını açıklama olanağından yoksundur bu teori (bk. Şekil 2). Aslında, bir kez bu gerçek gözönüne alındığında, bunalım evresinde talepte görülen düşüş ve eksik kapasite kullanımı olguları, düşen kâr oranından kaynaklanan bunalımın nedeni olarak değil sonucu olarak kavranabilir.

Son zamanlarda öne sürülmüş olan öteki açıklama, 1966'dan sonra üretkenlik artışında çarpıcı bir yavaşlama görüldüğünü, bunalıma yol açan kârlılık düşüşünün de bundan kaynaklandığını iddia eder. Üretkenlik artışındaki canalıcı gerileme ise 1966-73 döneminde artan işçi direnişi ve yabancılaşmasına atfedilir. Oysa Şekil 2'ye bir göz atılacak olursa, üretkenlik doğru biçimde ölçüldüğünde (y, hatta y_1), bu dönemdeki üretkenlik artışının daha önceki dönemlerden özel bir farklılığı olmadığı ortaya çıkar. Üstelik, Şekil 4'de görebileceğimiz gibi, toplam kâr miktarının keskin biçimde düşüşü daha 1966'da, yani işçilerden kaynaklandığı söylenen bu sözde üretkenlik artışı yavaşlamasının kârlılık üzerinde herhangi bir etkisi olma-

sının henüz olanaksız olduğu bir aşamada başlamıştır. Nedensellik olsa olsa ters yöndedir: düşen kârlılık üretken yatırımların artışını yavaşlattığından yeni fabrika ve teçhizatın kullanımını sınırlar. Oysa üretkenlik artışı temel olarak yeni fabrika ve teçhizat aracılığıyla sağlanır. Dolayısıyla, üretkenlik artış oranında yavaşlamaya yol açan düşen kârlılıktır, tersine değil.

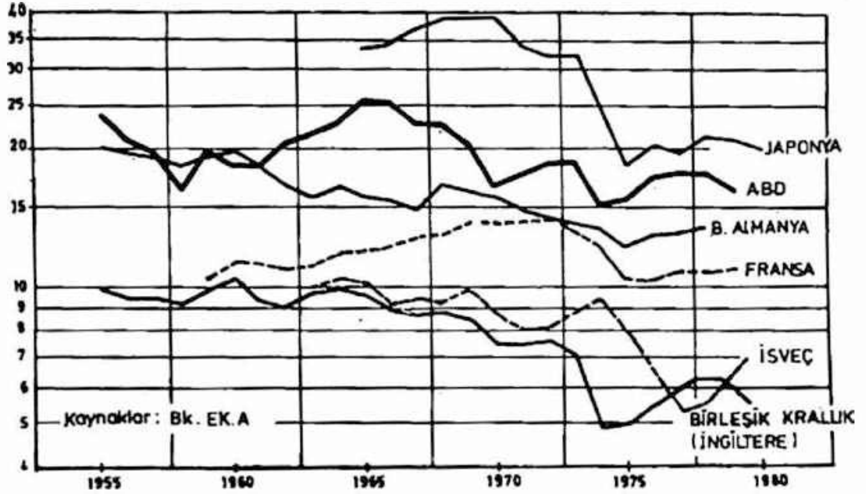
Şekil 5, sistemin 1966'dan sonra yeni bir evreye girmiş olduğunu doğrulamaktadır. İşçi başına gerçek ücretlerin artışı 1965'den sonra birdenbire yavaşlamaktadır (Şekil 3'deki gerçek ücretler işçi - saati başına hesaplanmıştı, oysa burada işçi başına ücret gösterilmiştir). 1972'den sonra da gerçek ücretlerde bir düşüş başgösterir. 1948 - 66 arasında gerçek ücretler yılda yaklaşık % 2,1 oranında artmışken, 1967-80 döneminde ortalama yıllık artış oranı % 2,1 oranında artmışken, 1967-80 döneminde ortalama yıllık artış oranı % 0'dır - yani, gerçek ücretler bu dönemde temelde yerinde saymaktadır. Buna paralel olarak, 1948-66 arasında işsizlik oranı % 4 dolayında azçok sabit kalmışken, 1967-80 döneminde % 4'den % 10'a fırlamıştır (% 150'lik bir artış). Uzun dönemli eğilimler açısından bakıldığında, işsizlik oranının, 1946-66 arasında azçok sabit kaldığı halde, 1967-80 döneminde yılda % 3,5 arttığı görülür. Hem gerçek ücretlerin, hem de işsizlik oranının bu iki zaman aralığındaki uzun dönemli eğilimleri Şekil 5'deki kesik çizgili eğrilerce gösterilmiştir. Geçerken belirtelim ki, 1966-73 döneminde bir yandan gerçek ücretlerdeki durgunluk, bir yandan da işsizlik-

ŞEKİL: 5. ABD de GERÇEK ÜCRETLER ve İŞSİZLİK ORANI, (%)

teki hızlı artış, ABD emekçilerinin bu dönemde üretkenlik artışını yavaşlatarak bir bunalıma yol açacak kadar güçlü olduğu iddiasına kuşkuyla bakmayı gerektirecek ek etkenlerdir.

Son olarak, Şekil 6'da ABD dahil altı belli başı kapitalist ülkede kâr oranlarına ilişkin bilgi verilmektedir. Burada da aynı temel kalıbı buluyoruz. Kuşkusuz düzeyler ve zamanlama farklılaşıyor. Ama rekabette, bir sermayenin veya sermayeler grubunun gelişmesi sadece ortalamanın seyrine değil, bu ortalamaya oranla kendi özgül konumuna da bağlıdır. Hatta, bu çok farklı ülkelerin yine de bu derece benzer kalıplara uyması durumu daha da çarpıcı kılmaktadır.

ŞEKİL: 6. BAZI OECD ÜLKELERİNDE KÂR ORANLARI

Bu yazıdaki temel usyürütmeyi destekleyecek birçok başka yardımcı olguya işaret edilebilir. Şu andaki iflas dalgası bir salgın düzeyindedir ve gittikçe hızlanmaktadır. Örneğin 1982'nin ilk çeyreğinde, işgününün her saati başına 36 iflas düşüyordu. İflas eden şirketlerin toplam içindeki yüzdesi Büyük Depresyon'un en kötü yılı olan 1933'ün oranına yaklaşıyor. Bu durum en fazla işçilere dokunuyor: şirket iflaslarının % 80'inde bütün işçiler işsiz kalmakta. İflaslar çoğaldıkça sıra bankalara geliyor. 1982 Mayıs'ında Drysdale Securities'in iflası Chase Manhattan Bankası'nı 285 milyon dolar zarara sokmuştu. Aradan

ancak iki ay geçmişti ki, büyük bankalardan Penn Square ödeyemezlik durumuna düştü; ABD'nin altıncı büyük bankası olan Continental Illinois National Banka ise geri ödenmesi kuşkulu 1 milyar 100 milyon dolarlık plasmanıyla ağır bir tehlike karşısında kalıyordu. Avrupa'da da aynı derecede karanlık bir tablo ile karşılaşıyoruz. Şirket iflasları İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana en yüksek düzeye varıyor, «binlerce şirket ya iflas etmiş ya da ağır mali darboğazlarla karşılaşmış durumda» (New York Times, 15 Eylül 1982). 1980-81 yıllarında, sadece oniki ay boyunca iflaslar İngiltere'de % 26, Fransa'da % 20, B. Almanya'da % 27, Hollanda'da % 42 oranında artmış. Christian Science Monitor gazetesinin ifadesiyle «Batı Avrupa bir iflas salgını yaşıyor» (12 Ağustos 1982). Hepsinden önemlisi, uluslararası bankacılık sisteminde, «düzinelerce borca batmış ülke, Uluslararası Para Fonu, Federal Rezerv Sistemi* ve yüzlerce banka birlikte 1930'lu yıllardan bu yana en derin ve yaygın mali bunalımla karşı karşıyalar» (New York Magazine, 25 Ekim 1982). Meksika, Arjantin, Brezilya örneklerinde olduğu gibi, koskoca ülkeler iflasın eşiğindeler. Bunlardan birinin veya birkaçının ödemelerini durdurması dünya banka sistemini bir çöküşe yuvarlayabilir. ABD'nin yalnız en büyük dokuz bankasının azgelişmiş ülkelerde bağlanmış 76 milyar doları var. Bu ülkelerin birçoğuda aldıkları borçların bırakalım anaparasını, faizini bile ödeyemeyecek durumdalar!

DEVLET POLİTİKALARI VE GÜNÜMÜZ BUNALIMI

Geleneksel iktisat teorisi, devletin kapitalist ekonomi üzerinde nesnel bir denetim gücü olduğunu söyler. Bu denetimin aracı da Keynesçi maliye ve para politikalarının uygulanmasıdır. 50'li ve 60'lı yıllarda, savaş sonrası uzun genişleme döneminin başarısı, iktisatçıların çoğunluğunca büyük ölçüde devlete ve Keynesçi politikalara atfedilmişti. Ama bu genişleme dönemi, yavaş yavaş, yükselen fiyatlarla elele giden bir durgunluğa, yani uzun bir stagflasyon dönemine dönüşünce, giderek artan sayıda iktisatçı bu sefer de suçu devlete yüklemeye başlayacaktı. Devlet ilke olarak genişlemeyi sürdürme ve daralmaları engelleme kapasitesine sahip değil miydi? Öyleyse, sistemin depresyona yuvarlanmasının kabahatini devlette bulmak tümüyle doğaldı. Böylece, nerede çokluk, orada emniyet,

(*) ABD'de Merkez Bankası işlevini gören sistem (ç.n.)

iktisatçılar dünyanın dört bir yanında çeşitli konferanslarda giderek büyüyen sürüler halinde biraraya gelerek, hangi iktisat politikalarının uygulanması gerektiği üzerinde kafa patlatmaya başladılar. Onlar uğraşadursun, durum gittikçe kötüleşiyordu.

Ne var ki, bu gösterişli uğraşların dayandığı temel tam bir efsaneydi. Devlet ve Keynesçi iktisat politikaları ve savaş sonrasında dünya çapında yaşanan uzun genişleme döneminin, ne de ona eşlik eden yüksek kârlılık ve yüksek istihdam düzeylerinin ana nedeniydi. Ne de günümüz bunalımının ana nedeniydi devlet. Aksine, gerek genişlemeye, gerekse bunalıma hükmeden, kârlılığın iniş - çıkışlarıydı. Bu iniş - çıkışların temel örüntüsü ise sisteme içkindi. 50'li ve 60'lı yıllarda olduğu gibi, kârlılığın henüz yüksek olduğu ve toplam kâr miktarının hızla büyüdüğü aşamada, devlet bu dalganın üzerinde yükseliyordu: yaptığı, temel olarak, dalgalanmaları yumuşatmak ve yoksulluk ile (ABD standartlarına göre) görece düşük olan işsizliğin yarattığı toplumsal gerilimleri azaltmaktı. Devletin ekonomi üzerindeki gerçek kontrolünün nesnel sınırları bu dönemde anlamlı bir sınavdan geçemezdi çünkü ekonominin temel dokusu sağlamdı ve hiçbir gerçek değişim çabasına girişilmemişti. Ama 60'lı yılların sonundan itibaren, bunalım büyüdükçe, işsizlik hızla yükseldikçe, gerçek ücretler ve kârlar birlikte gerilemeye yöneldikçe, devletin iktisadi mücadelesinin gerçek sınırları pratik içinde gittikçe daha açık biçimde ortaya çıktı: dünyanın her yöresinde, kapitalist devletler gidişatı tersine çevirmek açısından tartışılmaz bir yetersizlik içinde kaldılar. İşleri düzeltme vaadiyle iktidara gelen hükümetler, bu vaadlerini tutamayınca çekilip gitmek zorunda kalıyorlardı. Ortodoks iktisatçılar her saat başı yeni açıklamalar ve yeni tedavi yöntemleri icad ediyordu, ama bu yenilikler de aynı hızla çöp sepetini boyluyordu. Hiçbiri, kabahatin sistemin kendisinde olduğu gerçeğiyle yüzleşmeye cesaret edemiyordu.

Bir kez Keynesçi politikaların mutlak gücü efsanesinden vazgeçildiğinde devlet müdahalesinin gerçek tarihini yeni bir ışık altında görmek olanaklı olur. 50'li ve 60'lı yıllarda devlet genişleme dalgasıyla birlikte yükseliyordu; temel olarak ekonomi teknesini dengede tutmaya çalışıyordu. Ama sistemde çatlaklar belirmeye başlayınca ve artan işsizlik, gerileyen kârlılık sorunları ağırlaşınca, devlet, istihdamı sürdürmek ve kredi sistemini desteklemek amacıyla ekonomiye kaynak pompalamak yönünde daha fazla müdahaleye zorlanacaktı.

Burada şöyle bir sorun doğuyordu: devlet bu yeni rolü yerine getirmek için genişledikçe, toplumsal artık ürünün (marksist terimlerle artı-değerin) gittikçe daha büyük bir bölümünü yutmaya başlıyordu. Bu da artı-değerin gitfikçe daha küçük bir bölümünün yatırımlarda (ve dolayısıyla büyümede) kullanılabilir olmasına yol açıyordu. Sistem, kaynak pompalanması yoluyla kuşkusuz bugün için ayakta durabiliyordu, **ama bunun bedeli büyümeden ve dolayısıyla da gelecekte üretimden ve istihdamdan vazgeçmekti.**

Bütün bunların düşen bir kâr oranı ve buna bağlı olarak gerilemekte olan bir büyüme hızı bağlamında olup bittiğini hatırlayalım. Zaten artan devlet müdahalesini gerekli kılan da buydu. Olan şuydu: gerileyen bir büyüme hızı devleti sisteme kaynak pompalamaya itiyor, bu kısa dönemde işe yarıyor, ama büyüme hızındaki düşüşü daha da kötüleştirdiği için geleceğin sorularını daha da ağırlaştırıyor, böylece daha da çok devlet müdahalesini gerekli hale getiriyordu. Ve bu böyle sürüp gidiyordu. Sistemin potansiyel genişleme (büyüme) hızı düştükçe, artan kaynak pompalama giderek büyüyen ölçüde enflasyona ve azalan ölçüde gerçek genişlemeye dönüşüyordu. Gün, stagflasyonun günüydü.

Bu söylenenler hiçbir şekilde, devlet müdahalesi olmasaydı işlerin daha iyi gideceği anlamına alınmamalı. Aksine, krediye arka çıkarak, iflasları engelleyerek, sosyal güvenlik ve işsizlik ödemelerini arttırarak devlet şu ana kadar sistemin çöküşünü geciktirmeyi başarmıştır. Bunalımın ortaya çıkışını engelleyememiş olsa bile, hiç olmazsa beliriş biçimini dönüştürmeyi becermiştir: tam bir felaket olacak olan 30'lu yıllar türü bir çöküşten modern stagflasyon türü bir yavaş ölüme. Bütün bu devlet müdahalesine rağmen, çöküş yine de mümkündür. Ama eğer muhafazakâr öğeler toplumsal ve mali «emniyet ağları»nı paramparça etme amaçlarına ulaşırlarsa, bu tür bir sarsıcı çöküş garantilenmiş olacaktır. Muhafazakâr ideologlar haklı olarak Keynesçi politikaların stagflasyonla sonuçlanacağını söylemektedirler. Ama sorunun kaynağının kâr güdüsünde yattığını itiraf edemedikleri için, bir kez devlet müdahalesi boyunun ölçüsünü alırsa sistemin yeniden bir altın çağa sıçrayıvereceği türünden bir fantazinin çığırtkanlığını yapar dururlar. Önerdikleri ilaç, felakete kısa yoldan varmak için birebirdir.

ÖZET VE SONUÇ

1873 Büyük Depresyonu (bu adı alan ilk «Büyük Depresyon) yirmi yıl sürmüştü. Bu dönem büyük toplumsal çalkantılara ve kapitalist sistemin büyük çaplı yeniden - yapılanmasına sahne oluyordu. Geniş çaplı bir sermaye yoğunlaşması ve merkezileşmesi sürecinin damgasını taşıyan dönem, yeryüzünün paylaşıldığı emperyalizm çağıyla doruğuna ulaştı.

1929 Büyük Depresyonu on-oniki yıl sürdü. O da köklü sosyal çalkantılara ve değişime sahne olacak ve bu kez taş taş üstünde bırakmayan, kanlı bir dünya savaşıyla sonuçlanacaktı.

Her iki durumda da, kâr güdüsü yeryüzünün büyük bölümünün daha sonraki tarihini belirleyen egemen güç olarak kalıyordu. Yine aynı kârgüdüsüdür ki, savaş sonrası dönemin dinamiğinde egemenliğini sürdürerek bugün bizi bir başka korkunç çöküşün eşiğine getirmiştir. Kapitalizmin içinde bulunduğumuz evresine damgasını vuran devlet müdahalelerine, sınıf mücadelelerine, kurumsal düzenlemelere, her tür somut tarihsel etkene rağmen, düşen kâr oranının doğurduğu güçlü temel moment bu etkenleri kanalize etmiş ve sınırlamış, sonunda da birikimin içsel dinamiğine tâbi kılmıştır. Üstelik bu dinamik günümüz bunalımını ortaya çıkartan güçlerden de ibaret değildir; bunun yanısıra, sistemin sonunda yeniden toparlanmasının içkin mekanizmaları rolünü gören bir dizi yıkıcı gücü de kapsar: iflaslar, çöküşler, harcama kısıntıları, işten çıkarmalar, kitlesel işsizlik. Kısacası, sermayenin tahribi, emeğin tahribi.

Bu açıdan bakıldığında, devlet müdahalesinin bilançosu olumludur çünkü banka ve kredi sistemine destek olarak, istihdamı korumak için ekonomiye kaynak pompalayarak, sosyal refah harcamalarını bir ölçüde sürdürmeye çabalayarak 1929 türünden bir çöküşü geciktirmeyi bugüne dek başarmıştır. Bunların sürdürülmesi için mücadeleye devam etmeliyiz. Buna karşılık, bütün bu çabalara rağmen, her kapitalist ülkenin bunalıma battığını ve durumun her geçen gün kötüleştiğini de unutmamalıyız. Bunalıma yol açan devlet olmadığı gibi, aynı devletin bunalımı birdenbire ortadan kaldırabileceğini de beklememek gerekir. Bir çöküşü önlemek amacıyla müdahalesini arttırırken devlet, sonuçta, bunalımın zaman içinde yayılmasına, biçim değiştirerek 30'lu yılların çöküş ve deflasyonundan dur-

gunluk ve enflasyona (stagflasyona) dönüşmesine yol açmıştır.

Bunalımın zaman içinde yayılmış olması iyi bir şeydir. Bunalım sadece büyük sıkıntıların yaşandığı bir dönem değildir; aynı zamanda, yepyeni olanaklar doğurur. Kapitalist sistem bunalımdan şu veya bu biçimde değişmiş olarak çıkacaktır. Öyleyse bugünkü tutumumuz sadece kısa dönemli gelişmeleri değil sistemin uzun dönemli yapısını da etkileyecektir. Ama, yerel bir çerçevede alınacak bireysel tavırlarla ılımlı başarıların bile elde edilebileceğini, ya da bir uygulatabilsek bizi bunalımdan çıkartabilecek akıllı bir politikalar bileşiminin varolduğunu düşünmek türünden tehlikeli yanılsamalardan kaçınmalıyız. Depresyonlardan çıkış için kestirme yol yoktur.

Günümüzde tekelci sermayenin stratejisinin, bunalımın yükünü çalışanların sırtına yıkmak ve böylelikle sistemi, kârlılığı büyük ölçüde arttırmaya yönelik biçimde yeniden - yapılandırmaya çalışmak olduğu açıktır. Bunun için de bizleri, sorunun ücretlerin çok hızlı yükselmesinden ya da işçilerin yeteri kadar çalışmayarak üretkenlik artışını yavaşlatmasından ya da sosyal hizmetler için yapılan harcamaların aşırılığından kaynaklandığına inandırmaya çalışacaklardır. Bütün bunlar bizlere, ödünlerin ve kısıntıların gerekliliğini hatta erdemliliğini kabul ettirmek içindir .Tabii bu arada çalışanların yaşam standardına karşı girişilen yoğun saldırılar yükselmeye devam edecektir. Bunalım derinleştikçe, işçi sınıfını bölme, işsizleri işi olanlarla, erkekleri kadınlarla, sendikaları çevreci ve anti - nükleer güçlerle karşı karşıya getirme çabaları da artacaktır. Ve geri planda, savaş olasılığı her zaman nefesini hissettirecektir.

Eğer bu taktiklerin bir bölümü veya tamamı başarıya ulaşırsa, eğer bunun sonucunda ortaya çıkacak olan yıkım ve imha varlığını sürdürebilen kapitalistlerin kârlılığını yeniden yükseltecek kadar büyük olursa, o zaman gerçekten dünya çapında bir toparlanma meydana gelebilir. O zaman sermaye, bir kez daha, dünyayı yağmalamak, emeğin sömürüsünü yeni doruklara çıkarmak ve bütün bir büyüme ve çöküş dinamiğini yeniden başlatmak için ellerini serbest bulacaktır.

Ama buna boyun eğmemiz gerekmiyor. Bir kez sorunun kâr güdüsünün doğasından, bizatihi sermayenin kendisinden kaynaklandığını kavrayabilirsek, Keynesci politika reçetelerinin, bizi bir biçimde bunalımın yıkımından koruyacak olan herşeye

kadir bir devlet efsanesine yaslanmanın, bireysel ve yerel olarak verilecek, savunmaya yönelik mücadele anlayışının ötesine geçebiliriz. Bu, geçen Büyük Depresyonda çalışanlar arasında kurulmuş olan geniş ilişkiler ağının yeniden örülebilmesi için çaba göstermek demektir. İşlerimizi savunmak, kadınlar ve beyaz - olmayanlar için sivil hakları kazanmak, çevreyi korumak ve emperyalizme direnmek amacıyla verilen farklı mücadelelerimizi biraraya getirmeye çalışmak demektir. Herşeyin ötesinde, kârın gereklerine göre değil, insanların gereksinimlerine göre düzenlenmiş bir toplumsal sistemi olanaklı kılmak için çaba göstermek demektir. Bu tür bir bunalım nesnel anlamda devrimci bir durumdur. Ya sosyalizmi olanaklı kılarız ya da tekelci sermayenin çözümünü kabullenmek zorunda kalırız. Yaşadığımız onların bunalımıdır, ama çözüm bizim çöçümümüz olabilir.*

(*) Yazının burada yer veremediğimiz EK - A bölümünü elde etmek isteyenler, yazarın adresine başvurabilirler: 945 West End Avenue, Apt. 12 B New York, NY 10025.

Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (I): Gelişmiş Kapitalizm

Tülay ARIN

1 — Sunuş

Kapitalist ekonomiler dönem dönem kâr hadlerinin düşmesiyle istikrarlı sermaye birikimi olanaklarını yitirirler. Ortaya çıkan kriz bir yandan sistemin kendini sürdürmesini, yeniden üretimini tehdit eder, öte yandan da sistemde yapısal değişikliklere yol açarak sermaye birikiminin canlanmasının koşullarını yeniden yaratabilir.

Kapitalist üretim tarzı aşamalardan geçerek sürer. Aslında aşamalar, krizlerin oluşumu ve bu krizlerin bir biçimde çözülmesi ya da aşılması şeklinde oluşur. Kapitalist gelişmede iç çelişkiler keskinleştikçe, gelişme sürekli ve düzgün değil, «kopuş» ve «niteliksel değişme» şeklinde olur. Kapitalizmin kendi özsel çelişkileri (üretimin toplumsallaşması ile ürünün mülk edinilmesi arasındaki çelişkiler) belli bir aşamanın getirdiği sistem olgunlaştıkça derinleşir ve krize dönüşür. Bu kriz içinde toplumsal ilişkilerin biçimi, toplumun işleyiş süreçleri ve kurumsal yapıları önemli değişikliğe uğrar. Sermayenin kendini yeniden üretmesi aynı toplumsal koşullar altında gerçekleşmez. Üretim güçleri değişirken, toplumsal ilişkiler, yapılar ve kurumlar da yeniden biçimlenir. Bu yeniden biçimlenme sermaye birikiminin çelişkilerinin etkisi altında olur ve bu çelişkileri geçici bir süre için olsa bile hafifletmeye yardım eder. Yeniden biçimlenme süreci hiçbir zaman saf iktisat mantığına dayanmaz: iktisadi ilişkiler siyasal ve ideolojik ilişkilerle desteklenir ve devletin belirleyici rolünü içerir. Üretim tarzı bu yeniden biçimlenme altında kendisini yeniden üretir. Fakat yeniden üretim hiç-

bir zaman kendi kendine işleyen otomatik bir süreç değildir.. Varolan çelişkileri geçici olsa da aşmanın zorlu bir biçimi olan krizler, yeniden üretimin otomatik olmadığının, nitel değişmeler içerdiğinin en açık kanıtlarıdır. Bu durumda, «kopuş» ve «yeniden yapılanma» kapitalist üretim tarzının gelişmesinin esas biçimi olarak ortaya çıkar.

Kriz ancak kopuş ve köklü ve genel bir yeniden yapılanmayla aşılabilir. Yeniden yapılanma üretim tarzının kendini ayakta tutabilmesini sağlamak, yani sermaye birikiminin genişleyerek sürmesinin önündeki engelleri aşmaya katkıda bulunacak biçimde toplumsal ilişkilerde, süreçlerde, yapılarda ve kurumlarda dönüşüm olarak tanımlanabilir. Yeniden yapılanma, kapitalist ilişkilerdeki çelişkileri hafifleten karşı güçlerin zayıfladığı krizlerde, bu karşı eğilimleri güçlendirme sonucunu doğurur.

Her ne kadar krizler bu karşı eğilimlerin göçlenmesinin en etkili işleyiş biçimi ise de, yeniden yapılanma ve krizi aşma koşullarının yeniden yaratılması uzun ve ıstıraplı bir süreçtir. Krizde sermaye birikimi eski yönlerinde ve eski ilişkileri altında süremez, fakat otomatik ve hızlı biçimde yeniden yapılanamaz da. Bu da uzun bir durgunluk ve belirsizlik döneminin yaşanmasına neden olur. Dönüşümlerin alacağı biçimi toplumsal mücadeleler büyük ölçüde belirler. Dönüşümlerin alacağı biçim sermaye ile emek arasındaki ve farklı sermaye kesimlerinin kendi aralarındaki ilişkileri kapsar. Toplumsal mücadele toplumsal ilişkilerin biçiminin yeniden örgütlenmesine yöneliktir. Böyle bir mücadele sürecinin uzun ve ıstıraplı, inişli çıkışlı olacağı ve yeni çelişkileri içinde taşıyacağı açıktır.

Kapitalist dünya ekonomisi 1960'ların ortalarında başlayan, her seferinde eşzamanlı ve aynı yoğunlukta olmasa bile bütün toplumları saran ve günümüze kadar süren bir kriz yaşıyor. Bu, yirminci yüzyılda kapitalizmin yaşadığı büyük krizlerden ikincisi. Krizin ilk belirtileri 1960'ların ikinci yarısında ortaya çıktı. 1974 - 1975 duraklaması İkinci Dünya Savaşı öncesi dönemden beri dünyanın yaşadığı en derin ve yaygın bunalımdı. Sonra dünya 1980'de daha öncekinden daha ciddi bir daralmaya girdi, buna 1982'de büyük bir uluslararası mali kriz eklendi. Kriz boyunca 1975 ertesinde ve 1982 sonrasında görülen canlanmalar zayıf ve eşitsiz oldu. 1985 ve 1986 için yapılan tahminler genellikle büyüme hızlarının yavaşlayacağı yönünde. Görece

uzun sayılabilecek bu kriz döneminde kuşkusuz yeniden yapılanma süreçleri işliyor, fakat bunun kârları yükselterek hızlı sermaye birikiminin yolunu açmaya yetecek ölçekte olduğunu söylemek mümkün değil.

Krizin uluslararası niteliğinden dolayı yeniden yapılanma da dünya çapında sürüyor ve uluslararası işbölümünde köklü dönüşümleri beraberinde getirme potansiyeli taşıyor. Bugünün dünya ekonomisi ulusal devletlerin sınırlarını eski dönemlere göre daha derinlemesine aşacak biçimde bütünleşmiş durumda. Ulusal iktisadi rejimler dünya kapitalist ekonomisinin düzenine, yeni işbölümü biçimlerine göre şekilleniyor. Dünya çapında işbölümünün etkisi sadece dolaşım alanıyla sınırlı kalmıyor, toplumsal ilişkilerin her düzeyini, dolayısıyla toplumsal işleyişleri ve kurumları doğrudan doğruya etkiliyor.

Bu yazıda kapitalist gelişmenin tarihsel olarak ve günümüzde aldığı somut biçimler, kapitalist düzenleme kuramı ve bu kuramın çerçevesinde yer alan birikim rejimi ve düzenleme (regülasyon) biçimi kavramları aracılığıyla incelenecek. Aslında incelemenin amacı nihai olarak bugünkü toplumsal krizi özellikle Türkiye bağlamında anlayabilmek, uygulanan iktisadi, siyasal, toplumsal politikaları yorumlayabilmek, krizin getirebileceği yeniden yapılanmanın —birikim rejiminde ve düzenleme biçimindeki değişmelerin— yönlerini kestirebilmek. Fakat bunu yapabilmenin önkoşulu dünya ekonomisine «hakim» olan birikim rejiminin ve düzenleme biçiminin doğasını ve krizini anlamak. «Azgelişmiş kapitalizm» gelişmiş kapitalizme ulaşamayan ama ondan derinden etkilenen farklı toplumsal formasyonlardan oluşuyor. Dünya krizi hem gelişmiş, hem de azgelişmiş kapitalizmi dönüştürüyor. Ama bu dönüştürmenin yönleri toplumsal formasyonların uluslararası kapitalist ilişkilere eklemlenme biçimlerine ve kendi iç toplumsal ilişkilerine bağlı. Bu nedenle, yazı iki bölümden oluşuyor. Önce, bu kitapta yer alan birinci bölümde, kapitalist dünyaya hakim olan gelişmiş kapitalizmin doğası inceleniyor. Yazının daha sonra yayınlanacak ikinci bölümünde ise azgelişmiş kapitalizm ve Türkiye ele alınacak. Her iki bölümde de farklı birikim rejimleri ve düzenleme biçimleri, kapitalist istikrar, yeniden üretim, kriz ve yeniden yapılanma açısından yorumlanacak. Bu çözümlemeler ışığında Türkiye'deki kriz ve yeniden yapılanmanın muhtemel yönleri, çelişkileri ve çıkmazları üzerinde durulacak.

Bu incelemenin dayandığı kapitalist düzenleme kuramı

zengin ve kapsayıcı bir çerçeveye sahip; kuramsal ve tarihsel çözümlemeleri dünya krizinin ve özgül kategorilerinin anlaşılmasına açıklık getirici nitelikte. Biz bu yazıda kuramın genel çerçevesinin içini kendi yorumlarımıza dayanarak doldurmaya çalışacağız, zaman zaman da kuramın çözümlemelerini değerlendireceğiz.

Kapitalist üretim tarzının hakim olduğu, gelişme düzeyleri farklı toplumsal formasyonlarda kriz ve yeniden üretim sorunlarını incelemeye başlamadan önce kapitalist düzenleme kuramının genel bazı çizgilerini belirtmekte yarar olabilir.

2 — Kapitalist Düzenleme Kuramının Genel Çerçevesi

Kapitalist düzenleme kuramı esas olarak kapitalist üretim tarzının belirleyici yapısının kendini yeniden üretebilmesinin ve istikrarının, dönüşümlerinin tahlilini içerir. Kapitalist krizler çözümlemenin odak noktalarından birini oluşturmakla beraber, kapitalist düzenleme kuramı esas olarak kapitalizmin gelişmesini bir bütün olarak ele alır.

Düzenleme kuramının çözümlemelerini farklı soyutlama düzeylerinde ele almak kuramı kavrayabilmek açısından yararlı olacaktır (yazarlar her zaman bu ayırıma riayet etmeseler bile).

Düzenleme kuramının çözümlemeleri **üç soyutlama düzeyinde** yer alır ve başka bir çok kuramsal yaklaşımdan farklı olarak, bu kuramda bunlar kapsamlı bir çerçeve içinde bütünleştirilmeye çalışılır.

Birinci soyutlama düzeyinde çözümleme kapitalist üretim tarzı ve **kapitalist üretimin** genel yasaları açısından yürütülür. Kuramın yeniden üretime bakış açısında iktisadi, siyasal ve kurumsal düzeyler birbiriyle iç içedir, dolayısıyla yeniden üretim perspektifi bütün toplumsal ilişkileri kapsar. Bu bütünsel perspektifin yeniden üretimi açıklama gücünün tekil ya da kısmi belirlenmelere dayanan yaklaşımlardan daha üstün olduğu vurgulanmalıdır. Yeniden üretim sadece üretim sürecini değil, bir üretim tarzını sürdürmek için gerekli üretim dışındaki alanları da kapsar.

Farklı kuramsal yaklaşımlarda toplumsal yeniden üretimin gerçekleşmesi için üretim alanı dışındaki alan ve süreçlerin hangilerinin önemli —belirleyici— olduğu konusu her zaman zor-

lu tartışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalarda taraflar altyapı süreçleriyle üstyapı süreçlerine tanıdıkları öneme göre ayrılırlar. Bir gruba göre temel altyapı süreçlerinin yeniden üretimi esastır.[1] İkinci guruba göre iktisadi, siyasi ve ideolojik düzeyler ya da pratikler bir bütün olarak beraberce yeniden üretilirler, fakat iktisadi düzey son kertede belirleyicidir.[2] Üçüncü grup ise üretim ilişkilerine ayrıcalıklı bir yer tanımayı ve farklı alanların önemlerine göre kademelendirilmesini reddeder; dolayısıyla toplumsal yeniden üretimi daha geniş bir alanda kavramsallaştırır.[3] Düzenlenleme kuramının yaklaşımı ise belki ikinci gurubunkine yakındır; belirleyicilik bakımından üretim ilişkilerine öncelik tanırken, toplumsal yeniden üretimi en geniş kapsamıyla ele aldığı (en azından bunu amaçladığı) söylenebilir.[4] Buna karşılık düzenleme kuramının ayırıcı bir özelliği vardır, bu da yeniden üretimde insanların ve emekgücünün yeniden üretimine merkezi bir ağırlık ve önem vermesidir. Kurama göre üretim ve dolaşım ilişkilerinin birliği çok önemlidir ve bu birlik ve alanlar arasında bütünleşme emekgücünün yeniden üretimi aracılığıyla sağlanır. Bu birliği ifade etmek ve vurgulamak için de, sermaye - emek ilişkisini anlatmak üzere, alışılmış sermaye ilişkisi kavramı yerine «ücret ilişkisi» kavramı kullanılır.

Üretim alanı ile dolaşım alanı arasındaki ilişki ve bu iki alanın birliğe, en yüksek soyutlama düzeyi açısından bakıldığında, kriz kuramının da en kapsamlı düzeyde ele alınabilmesini sağlar. Bu ekolün kriz kuramı aşırı birikim kavramı üzerine oturmuştur ve özünde kâr haddinin düşme eğilimi kuramına dayanır. Fakat çözümlemeler sadece üretim alanındaki gelirlenimlerle sınırlandırılmaz, krizi «yetersiz talep»[5] ve «kâr sıkışması»[6] ile açıklamaya çalışan kuramlar beraberce yorumlana-

---

(1) Örneğin G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History. A Defence*, Clarendon Press, Oxford 1978 ve M. Cornforth, *Dialectical Materialism*, c. 2: *Historical Materialism*, gözden geçirilmiş 2. baskı, Lawrence and Wishart, Londra 1962.

(2) L. Althusser and E. Balibar, *Reading Capital*, New Left Books, Londra 1970.

(3) B. Hindess and P. Q. Hirst, *Mode of Production and Social Formation. An Autocritique*, MacMillan, Londra 1977.

(4) M. Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation: the US. Experience*, New Left Books, Londra 1979.

(5) P. Baran and P. Sweezy, *Monopoly Capitalism*, Monthly Review Press, New York 1966.

(6) A. Glyn and B. Sutcliffe, *British Capitalism, Workers and the Profit*

rak kâr haddinin düşme eğilimi kuramı etrafında bütünleştirilmeye çalışılır.[7]

Kapitalist düzenleme kuramının krizlere bakış açısı ile devleti yorumlama biçimi iç içe geçmiştir. Devlet fonksiyonel ya da araçsal bir role sahip olmak yerine bütün toplumsal ilişkilerin bir parçası olarak görülür. Bu nedenle, devleti, aşırı artık değerin emilmesi işlevini yüklenen bir kurum gibi gören «yetersiz talep» kuramlarından, ya da devletin ücret - kâr arasındaki bölüşüm mücadelelerini düzenleyen bir işleve sahip olduğunu düşünen «kâr sıkışması» kuramlarından, veya devletin tekeller arasındaki ilişkileri düzenlediğini düşünen bazı «tekelci devlet kapitalizmi» görüşlerinde olduğundan farklı biçimde yorumlar. Dolayısıyla, devletin rolü ve bu rolün sınırı kapitalizmin temel çelişkilerinden bağımsız olarak düşünülemez.

Kısacası düzenleme kuramı kriz konusunda da, devletin rolü konusunda da tek nedenli veya kısmi belirlenimlerden hareket etmekten kaçınır. Kapitalist dönüşümleri tanımlamak üzere kullanılabilecek kuramsal kategoriler de kriz ve yeniden yapılanma kuramlarına bağlı olarak geliştirilir. Kuramın en özgün yanlarından biri bir kriz mekanizması olarak enflasyonla ilgili çözümlemeleridir. Bu nokta aşağıda ele alınacaktır.

Düzenleme kuramı daha alt bir soyutlama düzeyinde kapitalist gelişme aşamaları kuramını formüle eder. Bu düzeyde, kapitalist üretim tarzının tarihsel olarak aldığı biçimler ve gelişme yasalarının dünya çapında işleyişi «birikim rejimi» ve «düzenleme biçimi» kavramları aracılığıyla incelenir. Buna göre, kapitalist üretim tarzının en soyut düzeyde tanımlanan temel kategorilerinin ifade ettiği ilişkiler zaman içinde farklı biçimler alırlar. Yeniden biçimlenmeyi belirleyen değişim kapitalist krizlerdir.

Kuram üçüncü bir soyutlama düzeyinde toplumsal formasyonları inceler. Gerek özgül toplumsal formasyonlarda ekono-

---

Squeeze, Penguin Books, Harmondsworth 1972. Düzenleme kuramının kriz yaklaşımı, emeğe göre aşırı sermaye birikiminin kâr sıkışmasına yol açtığını savunan kuramlardan da farklıdır. Bu son görüş için bak. A. Glyn and. J. Harrison, *The British Economic Disaster*, Ploto Press, Londra 1980.

(7) Düzenleme kuramının kriz açıklaması özellikle enflasyona yaklaşımı bakımından Mattick'inkine benzer. Bak. P. Mattick, *Marx and Keynes*, Porter Sargent, Boston 1969.

milerin gelişmesini, geniş dönemlerini, farklı toplumsal düzeylerin birbiriyle eklemlenmesini, gerekse dünya kapitalist sisteminin parçalarının birbiriyle eklemlenmesini bu düzeyde tahlil eder.

Aslında kapitalist düzenleme kuramında toplumsal formasyonlar ve ulusal boyut, belirlenme açısından birincil öneme sahiptir. Kapitalist gelişmeyi ve krizi en soyut düzeyde ele alan «sermaye mantığı» kuramlarından, ya da global bir uluslararası düzen açısından ele alan yaklaşımdan farklı olarak, düzenleme kuramı tarihsel ve karşılaştırmalı bir yaklaşımı benimser. Bu yaklaşıma göre, kapitalist dünya ekonomisi birbiriyle iç içelik içinde olan ulusal toplumsal formasyonların meydana getirdiği hiyerarşik bir sistem olarak görülmelidir. Bu hiyerarşik sistem içinde, ulusal toplumsal formasyonlar birbirlerini eşitsiz biçimde etkilerler. Bir ulusal formasyon diğerleri üzerinde bir hegemonya kurar ve buna tekabül eden para, kredi, sermaye akımları sistemini egemen kılar. Ulusal formasyonlar aslında uzun dönemde bile kendi farklılıklarını korurlar, fakat hegemonik etkiden farklı derecelerde etkilenirler. İşte bu nedenle hiyerarşik dünya kapitalist sistemi sürekli dengesizlik içindedir. Sistemin bütünlüğünü ve birliğini sağlayan, kapitalizmin ve sermaye birikiminin uluslararasılaşması sürecini düzenleyen güç, bu hegemonya, hakimiyet kurma ilişkisidir. Kapitalist toplumsal ilişkiler her ulusal formasyonun kendi iç dinamiğine göre kurulur ve uluslararası kapitalist ilişkilere buna bağlı olarak eklemlenir. Fakat kapitalist dünya sisteminin işleyişi, sistem içinde bir hegemonya merkezi doğurur. Çığır açan her kapitalist dönüşüm, dünya sisteminin işleyişini bir bütün olarak düzenleyecek bir «hakim (dominant) ekonomi» («hegemonya merkezi», «hakimiyet merkezi», «büyüme kutbu») ortaya çıkarır. Hakimiyet merkezi birikim rejimi ve düzenleme biçimi açısından tanımlanır. Hakimiyet merkezinde oluşan birikim rejim ve düzenleme biçimi dünya sisteminin işleyişine hakim olur ve farklı zamanlarda da olsa diğer ulusal toplumsal formasyonlara eşitsiz olarak yayılır. Bu etkilerin alacağı biçimler ise esas olarak ulusal düzeydeki ilişkiler tarafından belirlenir. Dolayısıyla toplumsal formasyonun analizi metodolojik olarak öncelik taşır. Dünya kapitalist sistemi tarihsel özellikleri bakımından farklılaşmış birikim rejimleri ve düzenleme biçimlerine sahip toplumsal formasyonların hiyerarşik birliğinden meydana gelir ve hakim birikim rejimi ve düzenleme biçiminin hegemonyası altında geli-

şir; sermaye birikimi, sermayenin uluslararasılaşması, uluslararası yatay ve dikey işbölümü buna göre biçimlenir.

Düzenleme kuramının kapitalist dünya sistemine bakışında, toplumsal formasyonların ve bunlar arasından ortaya çıkan hegemonya merkezinin taşıdığı önem, kapitalist gelişme kuramının formüle edilmesi açısından belirleyicidir. Bu gelişme kuramına göre, kapitalist evrimi anlayabilmenin en verimli yolu **tarihsel olarak ortaya çıkmış büyüme ve sermaye birikimi sistemlerini** incelemektir; sadece genel «sermaye mantığı» ya da global kapitalist gelişme sistemleri yaklaşımı bu evrimi anlamak için yetersiz kalır. Kapitalizmin gelişme aşamalarını niteleyen hakim birikim rejimleri ve buna tekabül eden kapitalist düzenleme biçimlerinin özellikleri, kendilerini yeniden üretme koşulları, kendilerini yeniden üretememe krizleri tarihsel özgüllükleri içinde ele alınır. Azgelişmiş kapitalist formasyonlar da hiyerarşik sistemin verili gelişme aşamasında hakim birikim rejimleri ve düzenleme biçimlerinin etkisi altında şekillenen, kapitalistleşmenin ve her düzeyde toplumsallaşmanın ritmine bağlı olarak hakim birikim rejiminin ve düzenleme biçiminin özelliklerini kısmen taşıyan, azgelişmişliğin kendine özgü sorunlarına ek olarak hakim birikim ve düzenlemenin çelişkileriyle yüzyüze olan, hiyerarşik sistemin birer parçası olarak ele alınır.

Görüldüğü gibi kapitalist düzenleme kuramı toplumsal ilişkileri kuramsal olarak en kapsamlı düzeyde, kapitalizmi de bir sistem olarak bütün kategorileriyle ele almaya çalışan, birbirleriyle çelişik gibi görünen farklı kuramsal tartışmalar bütünleştirmeye uğraşan tarihsel ve karşılaştırmalı bütünsel bir çerçeve çizmeyi amaçlar. Bu iddialı çerçeve bütün ögeleriyle aynı gelişmişlik düzeylerinde doldurulmuş değil henüz. Özellikle azgelişmiş kapitalizm incelemesi şimdilik çok yetersiz. Ama bu kuramsal çerçeve, son derece soyut, hatta şekilci kalabilen yapısalcılık ile, son derece somut, hatta ampirist tarihsel analiz arasında bocalamadan, biçim ve içeriği bütünleştirebilme potansiyeline sahip.

Aşağıdaki tartışmada kuram, kendi yaklaşımına da uygun olarak ,önce en soyut düzeyde ele alınmakta, daha sonra hakim rejimleri ve düzenleme biçimlerinin özellikleri ve krizleri incelenmektedir. Yazının daha sonra yayımlanacak olan ikinci bölümünde ise azgelişmiş kapitalist birikim rejiminde, düzenleme biçimleri, krizler ve Türkiye ele alınacak.

3 — Birikim Rejimi ve Düzenleme Biçimi Kavramları[8]

Kapitalist düzenleme: Kapitalist düzenleme bir toplumun belirleyici yapısının yeniden üretiminin hangi yollarla gerçekleştiği ile ilgili çözümlemeleri kapsar, kapitalist üretim tarzının hangi koşullarda belli bir süreklilik ve istikrar içinde işleyeceğini inceler. Kapitalist düzenleme kavramı kapitalist sistemin bir bütün olarak işleme biçimini, veri toplumsal ilişkilere tekabül eden iktisadi süreçlerin, yapıların, kurumsal biçimlerin bütününü ifade eder. Kapitalist düzenleme kuramı yeni mekanizmalar, yapılar, kurumlar yaratılması yoluyla toplumsal yeniden üretimin sağlanmasının koşullarını inceler.

Toplumsal yeniden üretimin koşulları zaman içinde değişir. Kapitalist gelişme kopuşlar ve niteliksel değişmelerle sürer. Kapitalist üretim tarzının temel ilişkilerini yeniden üreterek ayakta kalabilmesi, yani toplumsal yeniden üretimi, dönem dönem krizlerle karşı karşıya kalır. Krizler üretimde gerilemelerin olduğu, toplumsal kurumların zayıfladığı, toplumsal çelişkilerin keskinleştiği ve bir bütün olarak toplumsal koşullarda köklü değişmelerin gerekli olduğu durumlardır.

Bu bağlamda, toplumsal düzenleme kuramı neoklasik iktisattaki denge kuramının tam zıddı bir kuramsal çerçeve olarak geliştirilir. Neoklasik iktisat kuramında yeniden üretim otomatik olarak gerçekleşir ve düzenleme genel dengenin bütün özelliklerini kapsar. Kapitalist düzenleme kuramı ise otomatik yeniden üretim kavramını reddeder. Bu reddetmenin temeli de toplumsal ilişkileri bireysel tercihlerden bağımsız olarak varolan kapitalist toplumsal ilişkiler olarak tanımlamasıdır. Kuram aynı nedenle Keynesçi kuramların neoklasik iktisatın piyasa

(8) Kapitalist düzenleme kuramının ayrıntıları için İngilizcede şu kaynaklara bakılabilir: M. Aglietta, «Phases of US Capitalist Expansion», *New Left Review*, No. 110, July/August 1978; M. Aglietta, *A Theory of Capitalist Regulation: the US Experience*, New Left Books, Londra 1979; M. Aglietta, «World Capitalism in the Eighties», *New Left Review*, No. 136, November/December 1982; A. Lipietz, «Towards Global Fordism?» *New Left Review*, No. 132, March/April 1982; A. Lipietz, «Imperialism or the Beast of the Apocalypse», *Capital and Class*, No. 22, Spring 1984; C. Driver, «Aglietta: A Theory of Capitalist Regulation: the US Experience», *Capital and Class*, No. 15, Autumn 1981; M. De Vroey, «A Regulation Approach to Contemporary Crisis», *Capital and Class*, No. 23, Summer 1984; Türkçe'de bir özet için bak. İ. Gökalp, «Ekonomide Düzenleme Kavramı», *Yapıt*, No. 4, Nisan - Mayıs 1984.

uyarlaması ve otomatik denge görüşünü reddediş biçimini de kabul etmez. Çünkü Keynesçi kuram otomatik neoklasik dengenin olmayacağını kabul ederken neoklasik kuramın iktisadi ilişkileri algılayış biçimini eleştirmez. Çözümlemeleri kısa döneme yöneliktir. Uzun dönemli iktisadi hareketleri inceleyen Keynesçi büyüme modelleri gene kendini genel dengenin dinamik koşullarını aramaya hasreder. Bu yüzden Keynesçi kuramın büyüme ve dengesizlik, istikrarsızlık çözümlemeleri neoklasik iktisatçılar tarafından hemen kolayca «dengeli büyüme» modelleri içinde, gene dengenin dinamik koşullarını formüle etmek üzere kullanılabilirler. Toplumsal ilişkileri farklı tanımladığı halde, veri teknik koşullar altında gene sistemi dengede tutacak fiyatları ve bölüşüm kurallarını arayan yeni - Ricardocu modeller de genel denge çözümlemelerinin tarihsel gelişmeyi dışlayan mantığı dışına çıkamazlar. Bu nedenlerle kapitalist düzenleme kuramı için, toplumsal yeniden üretim kavramını, toplumsal köklü dönüşum ve kopuş süreçlerini, krizleri içine alacak şekilde tanımlamak önemlidir. Üretim tarzının temel ilişkileri bazı koşullarda sistemin bütünlüğünü ve tutarlılığını sağlayacak şekilde yeniden üretilebilir. Fakat sistemin düzenleyici süreçleri bu temel ilişkileri yeniden üretemez hale gelince, bütün sistem kopuşlar biçiminde yeni düzenleme koşulları yaratmaya yönelir.

Düzenleme kuramının sorduğu temel sorular, toplumsal sistemin dönüşmesi, uzunca dönemli iç tutarlılığı, iç tutarlılık koşullarındaki evrim, üretim ilişkilerinde dönüşüme yol açan koşullar, toplumsal mücadelelerin aldığı biçimler ve mücadele koşullarındaki değişmeler, üretim tarzının dönemsel ve yapısal krizleri, krizlerin getirdiği dönüşüm aşamaları, günümüzdeki krizin yeni bir tarihsel dönüşüme yol açıp açmayacağı ile ilgilidir.

Birikim rejimi: «Düzenleme» kavramından «düzenleme biçimi» kavramına geçebilmek ve bu yolla yeniden üretimi daha somut olarak tanımlayabilmek için ara bir kategori gerekir. Bu kategori «**birikim rejimi**» kavramıyla tanımlanır. **Birikim rejimi**, görece uzunca bir dönemde, üretim koşullarındaki dönüşümler ile tüketim ve emekgücünün yeniden üretiminin koşullarındaki dönüşümler arasında uyuşma sağlayacak bir **artık değer üretimi ve yeniden bölüşümü tarzını** ifade eder. Bu uyuşmanın, birbirine tekabül etmenin varolması halinde, üretilen ürünün birikim ile tüketim arasında dağılımında uzunca bir süre istikrar gerçekleşebilir. Birikim rejimi belirli bir yeniden üretim şe-

ması aracılığıyla tanımlanır. Bir yeniden üretim şemasının varolabilmesi için en azından bir süre kendi içinde tutarlı olması, istikrarlı olması gerekir. Dolayısıyla ancak bazı birikim rejimleri mümkün olabilir.

Birikim rejimi (birikim sistemi, birikim modeli, birikim tarzı terimleri de aynı amaçla kullanılıyor) kapitalist gelişmenin farklı varolma biçimlerini yansıtan kapitalist aşamalar (dönemler) arasındaki ayrılıkları, düzenleme biçimi farklılıklarını incelemek amacıyla kullanılan kuramsal bir kategoridir.

Düzenleme biçimi: Her birikim rejimi bir düzenleme biçimi ile beraber varolur. Düzenleme biçimi, farklı kapitalist gelişme aşamalarında **var olan birikim rejiminin istikrarını ve yeniden üretimini sağlayacak koşulların** (üretim ilişkilerinin, toplumsal yapıların, toplumsal kurumların ve normların) bütününü oluşturur. Düzenleme biçimi analizi aracılığıyla iktisadi ve siyasal ilişkiler, bunların sürmesine aracılık eden yapılar, kurumlar tarihsel özgül biçimleri içinde ele alınabilir. Bu sayede kapitalizmin temel genel kategorilerinin **tarihsel olarak aldığı somut biçimler incelenebilir.**

Düzenleme kuramı krizleri iki düzeyde ele alır. **İktisadi dalgalanmalar** (konjoktür krizleri, küçük krizler) iktisadi faaliyet düzeyinde iniş çıkışları inceler. Bu tür krizler genişleme dönemlerinde de iniş çıkışlar şeklinde ortaya çıkar. İktisadi dalgalanmalar sırasında, varolan düzenleme biçiminin verilmiş çerçevesi içinde bazı uyarlamalar, değişmeler olur. **Yapısal krizler** (büyük krizler, başkalaşım krizleri) ise doğrudan doğruya düzenleme biçiminin birikim rejimine tekabül etmemesi, yeniden üretimin istikrarını sağlayamaz hale gelmesi durumudur.

Birikim rejimi ve düzenleme biçimi kuramlarının çözümlemeleri meta ve para ilişkisi, ücret ilişkisi, kapitalist rekabet ilişkisi temel kategorileri etrafında odaklaşır. Kapitalizmde dalgalanmalar ve krizler ve devletin rolü bu temel kategorilerdeki dönüşümler açısından incelenir. Toplumsal ilişkilerdeki dönüşümleri incelemek üzere kapitalist gelişme aşamaları tanımlanır. Şimdi kapitalist aşamaları dönemleme yaklaşımına bakalım.

4 — Kapitalist Gelişmenin Aşamaları

Kapitalizmin temel ilişkilerinin tarihsel olarak hakim merkezlerde aldığı biçimler kapitalist düzenleme kuramında aşağıdaki dönemlemeye göre incelenmektedir:[9]

---

(9) Bu dönemleme çeşitli tartışmaların bir özetlemesi olarak önerilmiştir. Bak. De Vroey 1984, s. 47.

(1) Ondokuzuncu yüzyılın ortasına kadar süren dönem: kapitalist üretim tarzının yerleşmesi ve ilk birikim.

(2) Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren dönem: yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme biçimi.

(3) İki dünya savaşını kapsayan geçiş dönemi: yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme biçiminden bir sonrakine geçişin krizleri ve dönüşümleri.

(4) İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem: Fordizm dönemi: yoğun birikim rejimi ve tekelci düzenleme biçimi.

— Fordizmin yükselme dönemi

— 1960'ların ikinci yarısından günümüze: Fordizmin krizi

Kapitalist düzenleme kuramı esas olarak günümüzde yaşanan kapitalist gelişme aşaması ve krizlerini inceler ve bu krizin getirdiği dönüşüm ve yeniden yapılanma ögelerini, belirtilerini değerlendirmeye çalışır. Daha önce dönemin özellikleriyle ilgilenmesi de gene bugünü anlamaya yöneliktir.

Yukarıda yapılan dönemlemenin temelinde, kapitalist aşamaları ayırdeden en önemli özelliğin en geniş anlamda üretimin toplumsallaşma derecesi, ya da daha geniş anlamda ekonominin her vechesinde toplumsallaşma derecesindeki yükseliş olduğu düşüncesinin yattığı söylenebilir.[10] Artık değerin üretimi ve mülk edinilmesi biçimindeki, toplumsal emeğin yeniden üretimini ve toplumsal dağılımını yöneten ve yönlendiren toplumsal ilişkilerdeki ve yapılardaki değişmeler, kapitalizmde artan toplumsallaşma derecesini aşamalara ayıran kıstaslar olmaktadır. Çünkü özellikle üzerinde durulan yaygın birikim ve yoğun birikim dönemlerini birbirinden ayıran kıstas (kilit süreç), artık değer üretimi ve mülk edinilme biçiminde değişme, mutlak artık değer üretiminden nisbi artık değer üretimine geçiştir. Bu dönüşüm ücretli emekgücünün varolma koşullarında, sermayedarlararası rekabet ilişkilerinde, para ve kredi ilişkilerinde, devletin düzenleme rolüne köklü dönüşümler getirir.

Yukarıda belirtilen nedenlerle, düzenleme kuramının kapitalizmi dönemleştirmesi kıstasları, başka dönemleştirme yak-

---

(10) Bu kıstas Fine ve Harris tarafından önerilene en yakındır. Bak. B. Fine and L. Harris, *Rereading Capital*, MacMillan, Londra 1979.

laşımlarının kullandığı kıstaslardan ayrılır. Bilindiği gibi, kapitalizmin dönemleştirilmesinde iki ana yaklaşım vardır. Birinci yaklaşım dönemleri rekabetçi kapitalizm - tekelci kapitalizm olarak ayırır. Bu ayırım bazen hemen tümüyle, sermaye birikimi yasaları ve piyasa yapısındaki (rekabet biçimindeki) değişmeler temelinde yapılır.[11] Halbuki düzenleme kuramı sermayenin merkezileşmesini yirminci yüzyıl kapitalizminin en belirleyici özelliği olduğu görüşünü reddeder.[12] Düzenleme kuramında dönemleme kıstasına göre kapitalizmin temel çelişkilerini yaratan birikim yasalarının kendileri değişmez, fakat üretim güçlerinin, üretim ilişkilerinin, toplumsallaşmanın biçimi değişir.

Kapitalist gelişme aşamalarını ayırmada kullanılan ikinci yaklaşım, kapitalist gelişme aşamalarını rekabetçi kapitalizm - tekelci kapitalizm - tekelci devlet kapitalizmi olarak üçe ayırır. Bu ayırıma göre, 1870'lere kadar rekabetçi kapitalizm, 1930'lara kadar tekelci kapitalizm, 1930'lardan sonra ise tekelci devlet kapitalizmi aşamaları varolmuştur. Düzenleme kuramındaki yoğun birikim rejimi ve tekelci düzenleme aşaması buradaki tekelci devlet kapitalizmi aşamasına tekabül eder; fakat tekelci kapitalizm olarak isimlendirilen dönemin bir kısmı geçiş dönemi olarak ele alınır, dolayısıyla esas olarak iki aşamanın varlığı kabul edilir. Dönemlemede ortaya çıkan bu fark düzenleme biçimlerindeki dönüşümleri de kapsama endişesinden kaynaklanmaktadır. Yeni bir birikim rejimi ancak onu istikrarlı kılacak yeni bir düzenleme biçimiyle beraber varolduğu zaman yeni bir aşamaya ulaşılacağı kabul edilir.

Üçlü ayırımda aşamaların, özellikle üçüncü aşamanın ayırıcı özelliklerinin ne olduğu yoğun tartışmalara konu olmuştur; bu nedenle de kuram kendi içinde homejen değildir. Özellikle devletin sermaye birikimindeki rolü ve kapitalist sınıf ve diğer sınıflarla ilişkisi bakımından konumu bu tartışmaların odak noktasını oluşturmuştur. Bir yoruma göre modern devletin sınıf temeli tekelci sermayedir ve devlet sermayenin bu kesim ile ilişki içindedir.[13] Bir başka yoruma göre ise, devleti belli bir sermaye kesiminin temsilcisi olarak görmek dar, basitleştirici bir bakış

---

(11) Bu nedenle, buradaki dönemleme Baran ve Sweezy'nin rekabetçi kapitalizm - tekelci kapitalizm ayırımından farklı kıstaslara dayanır. Bak. Baran ve Sweezy 1966.

(12) Aglietta 1979, s. 20.

(13) Örneğin, B. Jessop, *The Capitalist State*, Martin Robertson, Oxford 1982.

açısıdır. Üretim ilişkilerindeki çatışmaların yoğunluğu, üretici güçlerin ileri derecede toplumsallaşması, iktisadi dalgalanmaları yönetme gerekliliği dolayısıyla devlet toplumsal üretimin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Düzenleme kuramı ise bu yorumu daha genel bir çerçeveye oturtur ve devletin rolünü de sermayenin değersizleşme krizlerini önlemekte görür.[14]

Farklı açılardan da olsa, düzenleme kuramının aşamaları yorumlaması Mandel'in «geç kapitalizm» yorumlarına benzer.[15] Yoğun birikim dönemi de, geç kapitalizm dönemi de İkinci Dünya Savaşı sonrasını kapsar. Düzenleme kuramı Mandel'inkine benzer şekilde, birikim çelişkilerinin kapitalizmi yeni bir aşamaya götürdüğünü ve birikimin yeni aşamanın yeni yapısal ilişkileri tarafından teşvik edildiğini savunur, dönüşümlerin de bir bütün olarak toplumun her alanında ortaya çıktığını kabul eder.

Kısacası, düzenleme kuramının kapitalizmi dönemleme tartışmalarındaki konumu, kapitalist gelişmenin dönemlenmesini en geniş kapsamlı genel bir çerçeveye oturtan kuramlar arasındadır.

Ayrıca düzenleme kuramı, Poulantzas'ın görüşüne benzer şekilde, kapitalizmin, üretim tarzının kuramsallaştırıldığı en genel soyutluk düzeyinde kuramsallaştırılamayacağını, ancak daha az genel ve daha karmaşık «toplumsal formasyon» düzeyinde dönemleştirilebileceğini, çünkü ancak bu düzeyde toplumların karmaşıklığının yakalanabileceğini savunur.[16]

5 — Yaygın Birikim Rejimi ve Rekabetçi Düzenleme Biçimi[17]

Düzenleme kuramında yaygın birikim rejimi ve rekabetçi düzenleme biçimi sanayi devrimini izleyen dönemde ve ondo-

---

(14) Aglietta bu yaklaşımı Boccara'dan devralarak benimsediğini ifade eder (P. Boccara, *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue*, Paris 1974) Bak. Aglietta 1979, s. 353. Bu yorum ve ayırım Fine ve Harris'inkine de benzer. Bak. Fine ve Harris 1979.

(15) E. Mandel, *Late Capitalism*, New Left Books, Londra 1975.

(16) N. Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, New Left Books, Londra 1975.

(17) İki birikim rejimi ve düzenleme biçiminin temel özellikleri, farklılıkları, işleyişleri ve işleyiş bozuklukları bakımından sistematikleştirilmiş bir karşılaştırma için bak. De Vroey 1984, özellikle s. 48 - 51. Türkçe'de bak. Gökalp 1984.

kuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkar. Aşamanın hegemonik merkezi İngiltere'dir. Yaygın birikim rejiminin belirleyici özellikleri **mutlak artık değer** üretiminin önemli rol oynaması, toplumsal emeğin dağılımının malların satıldığı piyasalar tarafından düzenlenmesi, uluslararası düzeyde sermayenin genişlemesinin malların ihracatı ve ithalatı biçiminde olması, devletin ekonomideki rolünün asgari olmasıdır.

Yaygın birikimde artık değer üretiminin temel biçimi mutlak artık değerin artırılmasıdır. Sermayenin genişlemesi varolan üretim tekniklerini kullanarak sürer. Bu yüzden, teknolojik ilerlemenin getireceği verimlilik artışı yoluyla artık değeri arttırmak pek mümkün olmadığına göre, varolan teknolojiyle işgücünün **çalışma süresini uzatmak** artık değeri arttırmanın en önemli yoludur. Bu nedenle de ondokuzuncu yüzyılda çalışma gününün uzunluğu sınıf mücadelesinin ana konularından biridir.

Ücret İlişkisi: Yaygın birikim rejiminde ücret ilişkisi ancak kısmen hakim. Bu kısmilik ücret ilişkisini kapsayan iki alanda de sözkonusu: ücretli işgücü ilişkisi henüz bütün toplumda yaygın değil, işgücünün büyük kısmı henüz üretim araçları mülkiyetinden koparılmış değil; ek olarak, emekgücünün yeniden üretiminde «tüketim biçimi» esas olarak meta olmayan mallara dayanır, yani meta ilişkileri yaygınlaşmış değil. Gerek ücretli emekgücünün varolma koşulları açısından, gerek toplumun diğer kesimleri açısından tüketim araçları önemli ölçüde evemeği aracılığıyla ve/veya kırsal geçimlilik kesimden aktırılan mallarla sağlanıyor. Emekgücünün toplumsal maliyeti sanayi malları dışındaki malların, özellikle tarımsal malların maliyeti tarafından belirleniyor. Meta biçiminde üretilen sanayi malları henüz emekgücünün yeniden üretim sürecinde önemli yer tutmadığı için üretimin verimliliğini yükseltecek yöntemlerle nisbi artık değeri arttırmanın önünde önemli engeller var. Üretime doğrudan doğruya katılamayan işsizler, hastalar, yaşlılar, çocuklar, aile içinde ya da gönüllü kuruluşlar aracılığıyla sağlanan destekle yetinmek durumunda. Yani emekgücünün yeniden üretimi toplumsallaşmış, devlet düzenlemesi altına alınmış değil.

Emekgücünün işe alınma ve ücret koşulları bireysel sözleşmelerle saptanıyor ve esas olarak emekgücü piyasasındaki rekabet tarafından düzenleniyor. Bu rekabetten dolayı ücret ar-

tışları ile sanayide verimlilik artışları ve fiyat artışları arasındaki ilişki güçlü değil. Fiyatlar ve ücretler, üretim ile istihdam arasındaki ilişki esas olarak sanayi işçilerinin satın aldığı tarımsal malların fiyatları tarafından düzenleniyor. Sanayideki büyümenin ritmi sanayi işçilerinin satın aldığı tarımsal malların fiyatlarındaki nisbi düşüşlere çok bağlı. Bu fiyatların düzeyini belirleyen esas etmen tarımda dış rekabete karşı korumacılığın derecesi. Diğer koşullar veri iken, ücretler iktisadi canlanma dönemlerinde yükseliyor, duraklama dönemlerinde düşüyor. Bu iktisadi konjonktür değişmeleri de yedek işgücü rezervlerini daraltıyor veya genişletiyor. Bu rezervin varlığı emekgücü piyasasındaki rekabeti düzenleyen en önemli etmen. Dolayısıyla ücret ilişkileri ve bunu düzenleyen yapılar ve yasal kurallar işveren lehine. İşçi hareketleri örgütlenmeye ve örgütlerini kabul ettirmeye çalışıyor ama güç dengeleri sermaye lehine, bu nedenle de toplumsal uzlaşma gereği düşük.

Meta İlişkisi: Yaygın birikim rejimi **meta ilişkileri** bakımından esas olarak piyasa rekabeti ve fiyat esnekliği tarafından düzenleniyor. Fiyatlar ve gelirler yatırım ve üretim miktarlarındaki değişmelerden önemli ölçüde etkileniyor. Üretim araçları üretim kesim ile tüketim araçları üreten kesim arasında dengesizlik var. Teknolojik gelişmeler üretim araçları kesiminde yoğunlaşıyor, tüketim araçları kesimindeki değişmeler ise çok yavaş. Yetersiz olan ulusal pazar olanakları dış pazarlarla destekleniyor. Dış ekonomik ilişkiler esas olarak sömürge rejimine, yani hammadde alımına, mamul mal satımına dayanır. Dolayısıyla uluslararası işbölümüne esas olarak dikey işbölümü hakim. **Para sisteminde** maden standardı ve kâğıt paranın konvertibilitesine dayanan düzenleme hakim. Bankacılık sistemi para ilişkilerini düzenleme bakımından oldukça zayıf ve krizlere açık. Merkez bankasının düzenleyici rolü sınırlı. Para altın standardına bağlı olduğu için kredi yaratma olanağı maden paranın miktarıyla sınırlı. Maden para yaratılan krediyi destekleyen rezervleri oluşturduğu için, paranın güvenilirliği ve değerini koruyabilmesi bu rezervlerle ne ölçüde desteklendiğine bağlı. Rekabetçi düzenlemede bankaların pek az korunmuş olmaları onları kredi ve mevduat krizlerine maruz bırakıyor. Paraya olan güvenin sarsılması durumunda halk bankalarda tuttuğu parasını kitlesel olarak çekebiliyor. Bankaların kredi yaratma olanağı da bu tehlike olasılığı tarafından sınırlanıyor.

İktisadi Dalgalanmalar: Yaygın birikim rejiminde **konjonk-**

tür dalgalanmaları mutlak dalgalanmalar olarak ortaya çıkıyor, yani genişleme ve daralma dönemleri birbirini izliyor. Genişleme dönemlerinde iki karşı eğilim beraberce işliyor. Bir kez artık değeri arttırmanın önünde engeller vardır. Bu engeller mutlak artık değeri arttırmanın önündeki güçlükler ile çalışanların tüketim malları talebinin ve meta ilişkilerinin kısmen sınırlı olmasıdır. İkinci olarak parasal genişleme maden para miktarı ile sınırlı olduğu için genişleme dönemlerinde likidite sıkıntısı ortaya çıkar. Yani kârları arttırma önündeki engeller ve pazarları genişletememe sıkıntısı dönemsel olarak sermaye birikiminin genişleyerek yeniden üretimini engeller.

Yaygın birikim rejiminde kriz aşırı birikim, aşırı üretim ve yetersiz tüketim biçimini alır. Üretilen malların satılamaması yüzünden firmaların bankalara olan borçlarını ödeyememesi, dolayısıyla firma iflaslarını banka iflasları izler. Krizlerin çözülebilmesi için fiyatların ve sermaye değerlerinin düşmesi gerekir. Rekabetçi fiyat indirimi ve sermayenin değersizleşmesi rekabetçi kriz düzenlemesi mekanizmasıdır. Fiyatların düşmesi ve sermayenin zaman zaman değersizleşmesi ile bazı sermayeler yok olur. Yeni tekniklerle ve daha düşük maliyetle üretim yapabilen sermayeler ayakta kalabilir. Yani sermayenin aşırı birikimini sermayenin kitlesel olarak değersizleşmesi izler. Ayakta kalan sermayeden elde edilecek kâr oranı yükselir. Bu değersizleşme sermayenin yoğunlaşma ve toplulaşma eğilimlerini güçlendirir, tekelleşme eğilimi artar. Buna rağmen fiyatların rekabetçi belirlenimi sürer; fiyatlar kriz döneminde düşer, genişleme döneminde yükselir.

Devletin Rolü: Devletin rolü genellikle iktisadi faaliyetlerin yasal çerçevesini düzenlemeye yöneliktir. Devletin doğrudan doğruya iktisadi süreçlerin işleyişine müdahalesi sınırlıdır. Dolayısıyla, ücretler ve fiyatlar krizde de genişleme sırasında da devlet müdahalesi mekanizmasıyla değil, rekabetçi piyasa mekanizmasıyla düzenlenir. Üretim ile dolaşımın birbirine bütünlenmesi ve tutarlılığı rekabetçi düzenleme süreçleriyle sağlanır. Aşırı birikim krizleri ve sermayenin kitlesel olarak değersizleşmesi, üretim ile dolaşım alanlarının birbirine tekabül etmediği durumda işleyen düzenleme sürecidir ve rekabetçi düzenlemenin ayrılmaz bir parçasıdır.

6 — Kriz ve Yeniden Yapılanmaya Geçiş Dönemi

Yaygın birikim rejiminin ve rekabetçi düzenleme biçiminin temelinin mutlak artık değeri arttırmak olduğu belirtilmişti.

Özellikle 1870'lerde başlayan ilk büyük kapitalist kriz ondokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar yaygın birikim rejimini kökünden sarstı. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı çalışma günü uzunluğunu sınırlandırmaya yönelik sınıf mücadeleleri ile geçti ve sonunda devletin garantilediği sosyal normlar yasalarla kurallaştırıldı ve çalışma günü uzunluğu sınırlandırıldı. Sermayenin değersizleşme krizleri ve tekelleşme eğilimleri ise sermayedarlar arasındaki rekabeti keskinleştirdi. Artık emekgücünün ürettiği ürünü ve artık değeri arttırmanın yolu ancak nisbi artık değeri arttırmakla mümkündü. Ondokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren sermaye birikimi **giderek daha çok nisbi artık değer üretimine dayanmaya başladı.** Bu ise üretim alanında emek sürecinin örgütlenme biçiminde köklü değişmelerle gerçekleşti. **Taylorizm** emek sürecinin örgütlenmesinin bu yeni biçimine verilen ad.

Taylorizm emek sürecinde bilimsel yönetim tekniklerinin uygulanmasına dayanır. Taylorizm'de çalışanların üretim sırasındaki beden hareketleri ve çalışma hızları denetlenir, üretimin akışı ve çalışanların hareketleri, etkinliği en üst düzeye çıkaracak şekilde sistematikleştirilir. Makinalaşma ve kitlesel üretim bu emek sürecinin özelliğidir. İşçiler el aletleri kullanmak yerine makinalara bağlı parçalar haline gelirler. Taylorizm'in ortaya çıktığı ve yerleşmeye gittiği dönemde **mutlak artık değer üretimi ile nisbi artık değer üretimi birbiriyle sıkı sıkıya bağlanmıştır,** çalışma süresi sınırlandırıldığı zaman ise çalışma yoğunluğunu arttırma yöntemleri daha büyük önem kazanmıştır.

Emek sürecinde ortaya çıkan yeni örgütlenme biçimi sayesinde yaygın birikim rejiminde verimlilik artışı sağlanmaya başladı. Üretim araçları sanayilerinde ortaya çıkan teknolojik yenilikler yavaş yavaş tüketim araçları üreten kesimlere bu araçların kullanılması yoluyla yayılmaya başladı. **Fakat birikim rejimde** başlayan bu değişme rekabetçi düzenleme biçiminin etkisi altında sürüyordu. Varolan ücret ve meta ilişkileri nedeniyle verimlilik artışının sağladığı üretim artışı kendine yeterli pazar bulamama tehlikesiyle herzaman karşı karşıya kalıyordu. Üretici güçlerin gelişmesi sonucunda üretim ve bölüşüm ilişkileri arasındaki çelişki verimlilik artışları yaygınlaştıkça ve üretimin toplumsallaşma derecesi yükseldikçe keskinleşiyordu. Varolan rekabetçi düzenleme artık yeniden üretimin istikrarını sağlayamıyordu. 1930'ların büyük bunalımı üretim, bölüşüm, dolaşım

ilişkileri arasındaki çelişkileri varolan çerçevede düzenlemenin olanaksızlaştığını en keskin şekilde ortaya koydu. Çünkü bu bunalımın gerektirdiği değersizleşmenin büyüklüğü kapitalist üretim tarzının yeniden üretiminin mümkün olup olmadığı sorusunu gündeme getirdi. Yeniden üretimin sürmesi düzenleme biçimlerinin yeniden yapılanmasını gerektiriyordu. Bu yandan çalışanların mücadelesiyle, bir yandan da kapitalizmin yapısal ilişkilerinin dayatmasıyla kapitalist gelişme yeni bir aşama geldi. Fakat bu yeni geçiş süresi kapitalizmin şimdiye kadar yaşadığı en büyük bunalımı ve en büyük dünya savaşını da içerdi.

7 — Yoğun Birikim Rejimi ve Tekelci Düzenleme Biçimi: Fordizm

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan hakim kapitalist gelişme aşamasına verilen isim **fordizm.** Fordizm kavramı **«yoğun birikim rejimi» kavramını ve buna tekabül eden «tekelci düzenleme biçimi» kavramını beraberce içerir.** Fordizm kavramı ilk kez Gramsci tarafından kullanılır. Kavram Gramsci'de, Anglo - Amerikan yaklaşımında da olduğu gibi, **dar bir anlam** ifade eder: ilk kez ABD'de Ford otomobil fabrikalarında uygulanmaya başlanan, emek sürecinde bilimsel yönetim tekniklerinin kapsamlı uygulaması ve montaj hattı aracılığıyla seri üretim kasdedilir. Halbuki düzenleme kuramında fordizm, esas sorunu sermaye ile ücretli emekgücü arasındaki ilişkiyi uzun dönemli istikrara kavuşturamamak olan eski sanayi merkezlerinde ortaya çıkan **kapsamlı kapitalist dönüşümlere verilen isim.** Fordizm kapitalist gelişmenin bir aşamasında ABD'nin dünya kapitalist ekonomisinde hegemonya kurmasını ifade eder. Kitlesel üretim teknolojileri ABD'nin hegemonyası altında ileri kapitalist ülkelere de yayılır, sonunda sanayi üretiminin ulusallaşması ile beraber bu ülkeler arasında yatay işbölümü olarak adlandırılabilecek yeni bir uluslararası işbölümü biçimine yol açar. Bu yeni işbölümü dünya çapında dikey işbölümüyle beraber gelişir. Bununla beraber, yeni birikim rejimi esas olarak uluslararası düzeyde değil, **ulusal temelde gelişir.** Fordizm ile kitlesel üretim ve kitlesel tüketim arasındaki eklemlenme, artık değer üretimi, dolaşım, bölüşüm ve tüketim ilişkileri özgül biçimler alır. Düzenleme kuramı bu yeni ilişkilerin oluşmasını ve yeni düzenleme biçimlerinin ortaya çıkmasını ve daha sonra bozulmasını bu kez yoğun birikim ve tekelci düzenleme kavramları aracılığıyla inceler.

Yoğun birikim rejimi fordizmin özü. Yoğun birikim sermaye birikiminde muazzam bir genişleme olarak yaşandı. Bu genişlemenin temelini emekgücünün yeniden üretiminin toplumsal maliyetinde uzun dönemli düşme ve ücretli emekgücü sınıfının muazzam genişlemesi oluşturdu. Kapitalist üretim ilişkileri ücretli sınıfın varoluş koşullarını dönüştüren iki etmenin karşılıklı ilişkisi yoluyla genelleşti. Bir yandan emek sürecinin toplumsal örgütlenmesi makinalaşmayı geliştirdi ve yaygınlaştırdı. Diğer yandan bir «kapitalist tüketim tarzı» biçimlendi ve standartlaşmış metaların kitlesel üretimi ve tüketimi yoluyla yapısallaştı. Bu iki süreç arasındaki ilişkiler, üretim araçları üreten kesim ile tüketim araçları üreten kesim arasındaki ilişkilerin birbirine tekabül etmesini düzenleyen temel güç oldu.

Emek Süreci: Yoğun birikim esas olarak emekgücünün verimliliğini yükseltmeye ve bu yolla nisbi artık değeri arttırmaya yönelik olarak emek süreçlerinde köklü ve sürekli değişmelere dayanır. Taylorizm ve hızlı montaj hattı bu emek sürecinin örgütlenme biçimini ifade eder. Emek süreci bilimsel iş örgütlenmesi yöntemleriyle tam denetim altındadır. Üretimin akışı ve çalışanların üretim sırasında yaptığı hareketler etkinliği en üst düzeye çıkaracak şekilde sistematikleştirilmiştir. Üretim büyük fabrikalarda kitlesel olarak yapılmakta ve hızlı montaj hattıyla düzenlenmektedir. Nisbi artık değer çalışma yoğunluğunun artması sayesinde yükselir.

Üretim süreci tasarım, nitelikli işgücünün yaptığı işler ve niteliksiz işgücünün yaptığı mekanize olmuş, rutin ve tekrarlanan işler olarak üç hiyerarşik kategoriye ayrılır. Bilgi, tasarım düzeyinde yoğunlaşır. İşin somut uygulama düzeyinde gerekli olan işgücünün vasıflılık düzeyi asgariye indirilmiştir. Amaç emek sürecinin denetimini mükemmelleştirmek, etkinliğini ve çalışma hızını düşürecek en küçük bir boşluk bırakmamak. Hemen tümüyle makinalaşmış uygulama düzeyinde çalışma disiplini ve emek yoğunluğu en önemli ögeler. Özel teknik beceri sadece az sayıda nitelikli işgücünde aranır. Buna karşın üretimin teknik sermaye bileşimi yüksek, yani üretim sermaye yoğun ve sermayenin teknik bileşimi giderek artan eğilimi gösterir. İşgücünün emek sürecinde hiyerarşik kategorilere ayrılması çalışan sınıfların toplumsal kademeleşmesinde belirleyici rol oynar. Böylece yoğun birikimde emek sürecinin teknik ve toplumsal örgütlenmesinde köklü dönüşümler ortaya çıkar. Sermaye emek süreci içindeki bu değişmelerle, emek gücü üzerinde gerçek hakimiyetini kurmuş olur.

Diğer yandan, sermayedarlar arasındaki mücadelede rekabetin esas silahı birim üretim maliyetlerini düşürmektir. Emek sürecindeki üretim ilişkileri dönüştükçe ve verimlilik arttıkça, rekabet de birim maliyetleri daha hızlı düşürmeyi gerektirir. Daha ileri üretim yöntemleri giderek daha büyük ve daha sermaye yoğun üretim birimlerinin ortaya çıkmasına yol açar. Emek sürecinde emek gücüne karşı nisbi artık değer üretimini arttırmak üzere verilen mücadele ile dolaşım sürecinde diğer sermayelere karşı artık değeri kâr biçiminde gerçekleştirmek üzere verilen mücadele yoğun birikimin birbirinden ayrılmaz parçalarıdır. Bu süreç büyük tekellerin ortaya çıkmasına ve tekelleşmenin giderek güçlenmesine neden olur.

Ücret İlişkisi: Kitlesel üretimle beraber **ücret ilişkilerinde** de köklü dönüşümler ortaya çıkar. Kapitalizmin bu gelişme aşamasının en önemli ve en belirleyici özelliği ücret ilişkisinin ve meta ilişkisinin hakim olması ve genelleşmesidir. Artık emekgücü varlığını sürdürmesine yardım eden bütün meta dışı ilişkilerden kopar. Artan ihtisaslaşma ve emek sürecindeki değişmeler üretimin toplumsallaşma derecesini yükseltirken, verimlilikte büyük artışlar getirir. Kapitalizm öncesi kesimlerde ya da tarımsal kesimde yer alan yedek işgücü ordusunu kitlesel olarak mobilize ederek ücret ilişkisi içine alır, meta üretimini tarihte görülmemiş ölçekte arttırır. Ücret ve meta ilişkisinin yaygınlaşmasıyla beraber tüketim stardardlaşmış ürünlerin kitlesel tüketimi biçimini alır. Evemeğinin rolü azalır, kadınlar işgücüne daha yüksek oranda katılmaya başlar.

Ücret ilişkisinde ortaya çıkan en önemli dönüşüm, ücret ilişkisinin, kitlesel üretim ile kitlesel tüketim arasında, üretimin üretim malları üretimi ile tüketim malları üretimi arasında uzun dönemli istikrar sağlamak bakımından kritik bir önem taşımaya başlamasıdır. Yani ücret ilişkisi, birikim rejiminin istikrarını sürdürmesine hizmet edecek şekilde bir düzenleme işlevi yüklenir, buna uygun olarak kurumsallaşır. Üretim ile dolaşım alanları arasındaki birlik ve istikrarlılık, emek gücünün, yeniden üretiminin biçiminin değişmesiyle, emek gücünün tüketim tarzının düzenlenmesiyle sağlanır. Genelleşmiş ücret ilişkisinin varlığı söz konusu olduğuna göre, tüketim çok büyük ölçüde emek gücünün yeniden üretiminin araçlarının tüketimi tarafından belirlenecektir. Bu nedenle yoğun birikim rejiminde meta üretimi ile işgücünün yeniden üretimi koşullarındaki değişmelerin birbirine tekabül etmesi gerekir. Üretim ile tüketim

arasındaki dengesizliği azaltmak, artan nisbi artık değeri gerçekleştirmek için gereklidir.

Fakat sözü edilen uyum sadece gelir bölüşümünü üretimle ahenkli hale getirerek gerçekleşme sorunlarını önlemenin ötesinde bir anlam taşır. Bu uyum yeniden üretimin ve birikimin genişleyerek sürmesini düzenleyen bir süreçtir. Sermaye birikiminin üretim malları kesimi ile tüketim malları kesiminde eşitsiz gelişmesi, birikimin ritmini etkiler. Her iki kesimde üretilen metalar hem üretim sürecine girerek sermayenin farklı kısımlarını yeniden üretir, hem de ücret ve kâr gibi gelir kısımları karşılığında mübadele edilir.

Dolayısıyla, üretim malları kesimi ile tüketim malları kesimi arasında eşitsiz gelişme artık değerin gerçekleşmesi kadar üretimini de etkiler. Ücret mallarının değerinde düşme, tüketim malları üretiminde verimliliğin artmasıyla sağlanır. Bu ise yatırım malları kesimindeki verimlilik artışının, tüketim malları kesimine yansıması sayesinde olur. Tüketim malları kesiminde maliyetin düşmesi ücret malları aracılığıyla emek gücünün yeniden üretiminin maliyetinin düşmesi anlamına gelir. Fakat bunu sağlamanın önkoşulu, değeri düşen malların emekçilerin tüketimine girmesidir. Bu sağlandığında değişir sermayenin maliyeti düşer, artık değer oranı yükselir.

Kısacası, bir yandan meta ilişkileri ile emek gücünün yeniden üretimi (ücret ilişkileri), bir yandan da üretim ve dolaşım ilişkileri, yoğun birikim rejiminin kendini yeniden üretebilmesi için bütünleşmek zorundadır. Emek gücünün yeniden üretimi ile sermayenin değerlenmesi birbiriyle eklemlenmek durumundadır. Bu iki ilişkinin birbiriyle uyumlu olması durumunda, teknolojik gelişme sonucunda sermayenin teknik ve organik bileşiminin yükselmesi eğilimi nisbi artık değerin artışıyla dengelenebilir ve hiç olmazsa bir süre için kâr hadlerinin düşme eğilimi ortaya çıkmaz. Aksi halde, artık değerin arttırılmasının en önemli yolu olan hızlı teknolojik değişme var olan sermayenin hızla değersizleşmesi gibi bir çelişkiyi içinde taşır. İşte bu çelişki bir süre için işgücünün yeniden üretiminin toplumsal maliyetini düşürücü yeni düzenlemelerle hafifletilebilir.

Yukarıda açıklanmaya çalışılan nedenlerle ücretlerin oluşmasında ortaya çıkan değişmeler tekelci düzenlemenin en önemli süreçlerini biçimlendirir. Bu düzenleme ücretlerin ve çalışma koşullarının belirlenmesine bireysel sözleşmeler ye-

rine toplu pazarlık ve toplu sözleşmenin hakim olması biçimini alır. Ücret artışları verimlilik artışına ve fiyat artışına az çok paralel olarak düzenli şekilde artar. Toplu pazarlık ve toplu sözleşme, aslında ücret ilişkisinin yaygınlaşması, işçilerin büyük fabrikalarda toplulaşması, emek sürecinin çalışanların mücadelesini ve sendikaların gücünü yükseltmesi süreçlerinin bir ürünüdür. Fakat yaygın birikim ve rekabetçi düzenleme aşamasındakinden farklı olarak, bu aşamada çalışanların örgütlü mücadelesinin güçlenmesi yasal v.b. düzenlemelerle bastırılmak yerine kabul edilmiş ve yasal kurallarla düzenlenmiştir. Böylece çalışanların mücadelesi iktisadi alanda kurumsallaştırılmış, sendikal mücadele toplu pazarlık biçimini almıştır.

Bu kurumsal düzenleme, ücret artışları yoluyla meta tüketiminin alanını genişlettiği ölçüde ve toplu sözleşme ve grev kuralları ve kurumlarının planlanmamış iş durdurmaları ve grevler dolayısıyla üretimin sürekliliğinin kesilmesini engellediği ölçüde, toplumsal yeniden üretimi kolaylaştırmış, sermayenin toplulaşması ve yoğunlaşmasının yarattığı iç çelişkileri yumuşatma etkisi yapmıştır. Bu döneme hakim olduğu ifade edilen «toplumsal uzlaşmanın» gerçekten önemli bir düzenleme biçimi olmasının nedeni budur. Sendikalar işçi sınıfının gelirini ve tüketimini belli bir düzeyde koruma uğruna, çalışma yoğunluğunun artışını, yapısal işsizliği, emek niteliksizleşmesini ve ücret artışlarına getirilen sınırları kabul etmişlerdir.

Ücret ilişkilerindeki bu yeni düzenleme biçimi, ücretlilerin tüketim tarzında ve varolma koşullarında gerçekten köklü değişmelere yol açar. Daha önce sadece çok dar bir toplumsal kesim tarafından kullanılan tüketim malları popülerleşir, kullanımı standartlaşmış, eşitlenmiş ve zaman içinde sürekli farklılaşan kitlesel tüketim malları olarak yaygınlaşır. Öte yandan, yoğun çalışma ritmi emekçilerde hızlı fiziksel ve ruhsal yıpranma yaratır, bu da bazı metaların tüketimini uyarır. Kısaca, tüketim normları ve tüketim malları giderek daha büyük ölçüde üretim alanındaki değişmeler ve teknolojik yenilikler tarafından belirlenir, kapitalist tüketim daha büyük ölçüde kapitalist üretime bağlı hale gelir. Bu ilişkilere ve düzenlemelere ek olarak, çalışanlar sosyal güvenlik kurumları aracılığıyla işsizlik, hastalık, sakatlık, emeklilik gibi çalışamayacakları durumlarda gelir sahibi olurlar, tüketim normlarını kısmen de olsa bu sayede sürdürürler. «Sosyal refah devleti» uygulamaları olarak özet-

lenebilecek düzenlemeler aracılığıyla işgücünün yeniden üretiminin maliyetleri kısmen de olsa toplumsallaşır. Kısacası, ücret ilişkisi, meta ilişkileri ve kollektif mal ve hizmetler aracılığıyla düzenlenir. Düzenlemenin istikrarı da, «garantilenmiş satın alma gücü» temelinde bir uzlaşma sağlanmasına bağlıdır. Bunun sınırı ise kâr hadlerinin düşme eğilimini dengeleyici karşı eğilimlerin varlığıdır.

Fiyat Oluşumu: Artan ücretlerin verimlilik artışını alıp götürmemesini, dolayısıyla kârların artışını engellememesini ve yoğun birikimin istikrarını bozmamasını sağlayan düzenleme süreci **fiyatların oluşması** ile ilgilidir. Fiyatların oluşumu ile ücretlerin oluşumu arasındaki paralellik bu bakımdan kritik bir düzenlemedir. Bu düzenleme **tekelci fiyat oluşumudur.** Üretimde tekellerin belirleyici olduğu yoğun birikimde tekelci fiyat oluşumu sayesinde fiyatları maliyet artışına, özellikle ücret artışına paralel olarak yavaş fakat sürekli şekilde yükseltmek mümkün olur. Bu sayede büyük şirketler ve mali gruplar artık değeri sürekli arttırabilmek için giriştikleri rekabette üretim koşullarının yenilenmesini sağlayabilirler, fiyatların artması yoluyla da bunun maliyetini toplumun tüm kesimlerine yüklerler. Fiyatlar sürekli olarak yönetilir ve aşağıya doğru esnekliğini yitirir. Fakat ücret sözleşmeleri toplumda yaygın olarak yapıldığı için ve ücretlerin artışı en başta tüketimi az çok garantilediği için verimlilik artışı - fiyat artışı zinciri aracılığıyla kârları istikrarlı tutmak mümkün olabilir. Yani yeniden üretim şeması çerçevesinde düşünüldüğü zaman, başka kuramlardan farklı olarak yeniden üretimin istikrarı doğrudan doğruya toplumsal formasyonun kendi içinde kurabildiği mekanizmalar aracılığıyla (örneğin sistem dışından pazar bulma gereğine ya da iki üretim kesiminde sürekli fiyat ayarlanması gerektiğine dayanmadan) sağlanabilir.

Para İlişkisi: Yoğun birikimde meta ilişkileri genelleşmiş para ilişkilerini de içerdiği için, **para - kredi sisteminin düzenlenmesi** kritik önem taşır. Çünkü ücretlerin ve tekelci fiyatların oluşum süreçlerinin işlemesinin önkoşulu, bu süreçlerin getirdiği düzenli ücret ve fiyat artışlarını finanse edecek bir düzenlemenin var olmasıdır. Bu düzenleme ise kredi miktarının sürekli olarak artmasıdır.

Kredi miktarını ulusal çapta düzenleyebilmek üzere, özel banka sistemi ulusal çapta bütünleşmiştir. Kredi akımlarının

düzenliliği yeniden üretim bakımından büyük önem taşıdığı için bankalar, güvenin sarsılması sonucunda kitlesel olarak para çekilmesi veya kredilerin geri ödenmemesi dolayısıyla likidite krizine düşme tehlikesine karşı korunmuştur. Merkez bankasının genel para - kredi düzenlemelerindeki rolü burada önemlidir. Para - kredi düzenlemeleri sisteme sürekli kredi sağlama ve durgunluğu önleme amacına yöneliktir. Bu nedenle sistemin kredi yaratma kapasitesi faiz haddi değişmelerinden pek az etkilenir. Bu düzenlemeler için de ulusal düzeyde bütünleşmiş bir mali sistem gereklidir.

İktisadi Dalgalanmalar: Yoğun birikimde **iktisadi faaliyetlerdeki dalgalanmalar**, üretim hacminde mutlak gerilemeler yerine büyüme haddinde oynamalar olarak ortaya çıkar. Sermaye teknolojik değişmelerle sürekli olarak değersizleşir. Bu değer kaybını karşılamak için ayrılan amortisman fonları ve bu fonların oluşumunu rahatlatmaya yönelik vergi indirimi düzenlemeleri sayesinde, sermayenin değer kayıpları vergi ödememe biçiminde kısmen karşılanır ve maliyetleri toplumsallaştırılır. İktisadi dalgalanma sırasında da fiyat düzeyi iniş - çıkışlar yerine yavaş ama sürekli bir artma eğilimi gösterir. Fordizmin yükselme aşamasında dönemsel istikrarsızlıkların nitelik değiştirdiği gözlenir. Büyüme oldukça sürekli gider. Bu aşamada ekonomik daralma olduğu zaman, malları eski fiyatlarından satmak mümkün olmayabilir ve mal stokları birikir. Bu ise para sıkıntısı yaratır. Fakat eğer bankacılık sistemi ek kredi ihtiyacını karşılayabiliyorsa, malların fiyatlarını düşürmek gerekmez, daralma da önlenir. Devletin talep yönetimi düzenlemeleri de bu uygulamayı destekler. İkisi birlikte devresel dalgalanmaları yumuşatır.

Fakat devresel dalgalanmaların azalması, kapitalist rekabetin önemli bir ögesini zayıflatır. Yani verimliliği düşük iktisadi birimlerin ayıklanmasını ve sermaye birikiminin dirildiğini korumasını engeller. Bu kuşkusuz kapitalist rekabetin olmadığı ve teknolojik yeniliklerin sürmediği anlamına gelmez. Tam tersine, yukarıdaki bölümlerde açıklandığı gibi, emek sürecindeki teknolojik yenilikler yoğun birikimin en önemli özelliğidir. Fakat tekelci fiyat oluşumu ve kredi ve devlet harcamaları düzenlemesinin bu oluşumu desteklemesi, kriz mekanizmasının üstlendiği ayıklayıcı düzenlemeyi zayıflatır. Dolayısıyla, kriz aşırı birikim durumunda hemen yatırımların çökmesi ve bazı sermayelerin ayıklanması yerine sürekli bir enflasyon biçimini alır.

Para kredi sisteminin düzenlemeleri bir iktisadi dalgalanma durumunda sermayenin geleneksel biçimde değersizleşmesini önler. Yani kredi yaratılması sayesinde sermaye değersizleşmiyor gibi görünür, çünkü kredi sermaye tarafından karşılığı varmış gibi kullanılır. Bu sürecin sürmesinin diğer önemli nedeni, kuşkusuz ücret artışlarının fiyat artışlarına göre endekslenmesi ve tüketici kredisinin sürekli genişlemesidir. Parasal gelirdeki bu artışlar sayesinde fiyatlar da yükseltilmeye devam edilir ve sermayenin değersizleşmesinin yerini fiyat artışları alır. Bankalar verdikleri krediler geri ödendiği sürece bu değersizleşme sürecinde kayba uğramaz. Ücretler fiyat artışlarına karşı endekslense bile, bu yolla ücretlerdeki kayıpları önlemek uygulamada hemen hiç söz konusu olmamıştır. Böylece enflasyonun esas yükü ücretlilerin üzerine kalır. Enflasyon süreci ücret ilişkisinin, para - kredi ilişkisinin ve devletin rolünün aldığı biçimler sayesinde toplumsal yeniden üretimin ayrılmaz bir parçası haline gelir. Kısaca, yoğun birikim rejiminde para arzı sistemin bir iç (endojen) değişkenidir. Para arzını ve dolayısıyla kredi arzını sistemin dışına çıkarmak ve kontrol altına almak üzere uygulanan para politikası, enflasyonun sadece görünüşteki kaynağını doğru olarak saptar. Enflasyonu kredi sisteminin desteklediği doğrudur. Fakat enflasyonun bütün sermaye birikimi rejiminin yeniden üretiminin karmaşık belirleniminin bir parçası olduğu gerçeği gözardı edildiği zaman, para arzını kısarak enflasyonla mücadeleye yönelik düzenleme yapmak sermaye birikimi rejiminin iç dinamiğini çökertir.

Eğer enflasyon süreci bir mali krize dönüşmeden sürebiliyorsa, yeniden üretimi düzenlemeye devam edilebilir, bu da çeşitli mali düzenlemelerin enflasyonun kümülatif etkisini hafifletebilmesine bağlıdır. Kredi genişlemesi ve enflasyon bir mali krize dönüşmese bile, kendini başka bir biçimde ifade eder: **dış ödemeler dengesizlikleri, düşen döviz kurları ve uluslararası borçlanma** ya da enflasyon sürecini daha iyi ve daha az kontrol eden ulusal formasyonlar arasında dış ödemeler açıklarının ve fazlalarının dağılımı, uluslararası borçluluğun dağılımı. Yani ulusal ekonomiler içindeki enflasyonist düzenleme biçimleri uluslararası düzenleme biçimlerinden bağımsız işleyemez. Ulusal ekonomilerde para miktarındaki artış ülke içinde gelir yaratılmasını ve dış rekabet gücünü etkileyerek ihracat ve ithalat miktarını belirler. Enflasyon hızı yüksek olan ulusal ekonomilerde ithalat artma, ihracat azalma eğilimi gösterir ve dış ödemeler açıkları artar. Devletin hem iç hem de dış istikrarı sağlamaya çalı-

şırken yaptığı harcamalar arttıkça bütçe açığı da büyür. Yani kısaca iktisadi dalgalanmalar yumuşamış olsa bile sermaye birikimi sorunları, enflasyon, dış ödemeler sorunları ve bütçe açıkları biçiminde kendini ifade eder. Bu göstergelerin büyüklüğü sermaye birikiminin ulusal koşulları ve bunların verimlilik üzerindeki etkisi tarafından belirlenir. Göstergeler bir kriz boyutuna ulaştığı zaman ise sorun sadece parasal düzenlemelerle çözülemez. Çünkü mali kriz bütün birikim rejiminin varolan düzenleme biçimi ile kendini yeniden üretemez hale gelmiş, yani yapısal krize girmiş olduğunun göstergesidir.

Devlet: Yoğun birikim rejiminin düzenlenmesinde devletin rolü yeniden üretimin ayrılmaz bir parçasıdır. Fordist devlet sadece sınıf mücadelelerinin değil, fordist toplumsallaşma biçimlerinin yapısal zorunluluklarının ürünü olarak biçimlenir. Fordist devlet sadece kendi kendini düzenleyen süreçlere müdahale eden bir devlet değil, bu süreçlerin bir parçası olarak varolan bir devlettir. Devlet fordist birikim rejiminin çelişkilerini hafifletmeye yönelik olarak şu tür roller üstlenir: muazzam ölçüde toplumsallaşmış olan üretimin genel ve teknik önkoşullarını yaratmaya çalışarak bu maliyetleri vergiler aracılığıyla bütün topluma yayar; emekgücünün yeniden üretiminin maliyetlerini «refah ve güvenlik» devleti uygulamaları ile toplumsallaştırır; üretim ile talebi dengelemeye çalışarak sermayenin gerçekleşmesini düzenler; para ve kredi sistemini düzenleyerek para sermayenin dağılımını etkiler; sınıflar arası ve sınıflar içi karmaşık ilişkileri düzenleyerek toplumsal mücadelenin sonuçlarını normalize etmeye çalışır. Bu rollerinden dolayı devlet toplumun üyelerinin hem maddi yaşamını, hem de topluma fonksiyonel uyumunu düzenler ve hem «gözetme», hem de «gözetleme» anlamında bir «güvenlik devleti»dir.[18]

---

(18) «Fordist güvenlik devleti» kavramını Hirsch geliştirmiştir. Hirsch bu kavramı geliştirirken, Picciotto ve Holloway'in senteze ulaştırdığı «devletin türetilmesi» kuramının yapısalcı kategorilerini düzenleme kuramının kapitalist gelişme kuramı ile birleştirir. Bak. J. Hirsch, «Fordist Security State and New Social Movements». *Kapitalistate*, No. 10 - 11. 1983. Aslında düzenleme kuramı çerçevesinde ayrı bir devlet kuramı geliştiren tek yazar Hirsch'dir. Kuram sadece devletin dönüşmesinin ancak biçimlerdeki dönüşmelerle beraber anlaşılabileceği görüşünü taşır. Aglietta, devleti O'Conner, Castells, Negri ve Hirsch'in geliştirdiği kuramsal görüşler çerçevesinde algıladığını belirtir. Bak. Aglietta 1979, s. 28, s. 235.

8 — Fordizmin Krizi

a. Krizin Oluşumu:[19] Yoğun birikim tekelci düzenlemeyle birlikte kitlesel satınalma gücünü arttırdı ve kapitalizm bir süre aşırı birikim krizine uğramadı. Sermayenin kârlılığını koruyabilmesi için iki koşulun gerçekleşmesi gerekiyordu: Bir yandan, üretim araçları verimlilik artışı sermayenin yükselen teknik bileşimini telafi edecek düzeyde olmalıydı, aksi halde sermayenin organik bileşimi tehlikeli ölçüde yükselirdi. Öte yandan da tüketim malları kesimindeki verimlilik artışı kitlesel satın alma gücündeki yükselmeyi dengelemeliydi, aksi halde ücretlerin gelir içindeki payı kârlar aleyhine yükselir. Bu iki koşul da fordizmin yükselme çağında yukarıda anlatılan tekelci düzenleme biçimleriyle gerçekleştirilebildi. Verimlilik artışı, ücret artışı, işçi başına sabit sermaye miktarı artışı birbiriyle dengeli olarak gerçekleşti. Yükselme dönemi yaklaşık yirmi yıl kadar sürdü. 1960' ların ikinci yarısından itibaren bu denge bozulmaya başladı.

Fordizmin temellerini tehdit eden organik krizin kaynağı emek gücünün yeniden üretiminin maliyetlerinde sağlanan uzun dönemli düşüşün durması ve geriye dönmeye başlaması oldu. Yani fordizmin yeniden üretimini sağlayan ana sürecin artık işlememesiydi bu. Bunun iki önemli nedeni vardı. Birincisi makinalaşmanın sürekli ve giderek daha yoğun uygulanmasının, verimliliği arttırıcı potansiyelini giderek tüketmeye başlaması idi. İkincisi ise üretimin ve tüketimin toplumsallaşan maliyetlerinin giderek artması, sermayenin organik bileşiminin aşırı yükselmesi, meta ilişkilerinin genelleşmesi sonucunda üretimde ve tüketimde yeniden üretimin önkoşullarını sağlamanın gerektirdiği kaynakların hızla büyümesi idi.

Verimlilik artışı bu birikim rejiminde sadece büyüme bakımından değil, bütün yapısal ve kurumsal işleyiş bakımından ki-

---

(19) Fordizmin krizleri ile ilgili olarak bak. Aglietta 1982, s. 353 ve devamı; De Vroey 1984; M. Davis, «Fordism in Crisis. A Review of Aglietta's *Regulation et Crise: L'expérience des Etats-Unis*», *The Review*, No. 2, 1978; M. Davis, «The New Right's Road to Power», *New Left Review*, No 128, July/August 1981; M. Davis, «The Political Economy of Late-Imperial America», *New Left Review*, No. 143, January/February 1984; M. Davis, «Reaganomisc' Magical Mystery Tour», *New Left Review*, No. 149, January/February 1985. Ayrıca bak. S. H. Heap, «World Profitability Crisis in the 1970's: Some Empirical Evidence», *Capital and Class*, No. 12, Winter 1980/81; G. Margirier, «The Eighties: A Second Phase of the Crisis?», *Capital and Class*, No. 21, Winter 1983.

lit olma özelliğine sahip ve verimlilik artışı her iki kesimin birden dengeli büyümesine bağlı. Verimlilik artışının yavaşlaması ve yavaşlamanın genellik kazanmaya başlaması ile bütün sistemin dengesi bozulmaya başladı. Özellikle öncülük sürükleyicilik rolüne sahip üretim dalları (örneğin tüketim malları kesiminde otomotiv, dayanıklı tüketim malları, konut) belli bir teknolojik gelişme çizgisinin sonuna ulaştılar. Daha ileri teknolojik gelişme, niteliksel olarak farklı köklü dönüşümleri gerektiriyordu. Bu değişme bir yandan emek süreçlerinde atılımları gerekli kılarken, aynı zamanda bazı üretim dallarında meta ilişkilerinin yaygınlaşması ve yerleşmesiyle gerçekleşmeliydi. Varólan makinalaşmanın ve sabit sermayedeki artışların maliyeti ile kârlılık düzeyini korumak, aynı zamanda satın alma gücünü yükseltmek olanaksız hale geldi. Bu sıkışıklık kendini verimlilik artışında ve kâr hadlerinde düşme biçiminde gösterdi. Varolan teknolojilerle sermayenin maliyeti aşırılasmıştı. Bu tıkanıklık üzerine gelen petrol fiyatlarındaki bir kaç kat artış, enerji yoğun üretime ve tüketime dayanan sistemdeki maliyetleri daha da yükseltti. Devletin ve sermayedarların artan maliyetleri fiyatlara bindirmesi ile beraber satınalma gücündeki artışlar da durdu, hatta gerilemeye başladı.

Görüldüğü gibi, Fordizmde kriz pazar sıkıntısından ve yetersiz tüketimde doğmadı. Asıl sorun sermayenin değerlenmesindeydi ve yükselen sabit sermaye yatırımlarının yetersiz artık değel üretmeye başlamasından kaynaklandı. Yani kriz aşırı birikim krizi olarak ortaya çıktı. Genel olarak sermaye için (tek tek sermayeler için olmayabilir) asıl sorun pazar bulmaktan çok artık değeri, yani sömürü oranını arttırmaktı. Varolan düzenleme biçiminin kurumsal yapıları içinde ücret artışları bunu sağlamayı engelliyordu. Varolan verimlilik koşulları altında ücret artışları fiyatlara yansıtılsa bile, bunu yeni ücret artışları izliyordu. Yani aşırı birikim enflasyonist bir süre biçimini alıyordu. Demek ki en başta ücret artışlarını getiren kurumsal yapıların, özellikle sendikaların gücü azalmadıkça yani farklı düzenleme biçimleri eskilerin yerini almadıkça, artık değeri arttırma olanağı yoktu.

Krizin ilk belirtileri ortaya çıktığında, tüketim normlarının esnek olmaması üretimin de istikrarını sağlayan etkenlerden birini oluşturdu. Ücretlerin hemen düşürülememesi, buna karşı kollektif bir tepkinin ortaya çıkması dolayısıyla, krizin ilk anlarında ücretlerle kârlar arasındaki ilişki sermayedarların aleyhi-

ne işledi. Ücret fonunda ciddi bir kısıntı yapılmadıkça kâr haddinin ve kâr marjlarının düşmesi ilk kriz durumunu derinleştirdi. Kârların verimlilik krizi nedeniyle arttırılamamasından dolayı, hızlı teknolojik değişmeleri içeren sermaye birikimi de kolayca yapılamazdı; bu nedenle de varolan sermayenin bir kısmının değersizleşmesi ve ayıklanması gerektiği halde bu gerçekleşmedi.

İşte aşırı birikimin asıl anlamı budur. Birikimi finanse etmek için gerekli mali kaynaklar, dolaşımı finanse etmek için gerekli mali kaynaklarla çekişmeye başlar. Birikim için gerekli kaynakların üretilen ürünleri satın almak için kullanılan gelir biçiminde harcanıp, birbirlerine rakip olması sorunu ortaya çıkar. Bu ise üretim malları üreten kesim ile tüketim malları üreten kesim arasındaki dengeyi bozar. Toplumun ürettiği yeni değerlerin gerçekleşmesi önündeki engeller iki kesim arasındaki mübadeleler aracılığıyla aşılamamaktadır. Kapitalist üretim ile dolaşımın birliğinde bir kopuş olmuştur.

Üretim ile dolaşım arasındaki bu kopuşu bir süre için olsun engellemek üzere yeni mali kaynaklar yaratıldı ve bu kaynaklar yaratılan gelirden fazla oldu. Ücret artışlarının devam etmesi, devletin talebi canlı tutma çabaları enflasyonun hızlanmasına yol açtı. Hızlı enflasyonun varlığı aşırı talebin varlığı biçiminde yorumlanıyordu, ama günümüzdeki aşırı talep, üretim, istihdam, kâr artışını ve yatırım artışını da uyarmıyordu. Keynesci düzenleme mantığı artık işlemiyordu. Dolayısıyla, talebi pompalayarak krizden çıkılamıyordu. İşgücü - sermaye uzlaşmasının temeli yıkılmış, sınıflararası denge kaymıştı. Sendikalara, işsizleri korumaya karşı yaygın bir tepki başladı: işsizlik işgücünü terbiye etmeliydi. Yüksek istihdam, işgücünün ve sendikaların pazarlık gücünü yükseltmişti.

Krizin bundan sonra aşamasında kâr hadlerini yükseltmek amacıyla kitlesel satın alma gücüne yapılan saldırılar bu kez yetersiz tüketim ve aşırı üretim krizlerini de beraberinde getirdi. Kâr hadlerinde düşme eğilimi güçlendi, verimlilik düşüşü hızlandı, işsizlik arttı. Fakat fiyatların tekelci oluşumu sürdü, fiyatlar artmaya devam etti.

Yoğun birikim krize girince verimlilik artışını sağlayacak ve gerilemeyi telafi edecek yeni üretim dalları hemen harekete geçemedi. Yüksek işsizlikle beraber dvlet müdahalesinin artması, devletin mali krize girmesine, aynı zamanda da bütçe açıkları yoluyla enflasyonun yükselmesine yol açtı. Merkez Bankasının

düzenleme rolü zayıfladı. Özel borç yapısı giderek istikrarsızlaştı. Yatırım ve üretim yapma yerine likit kaynakları spekülatif amaçlarla kullanma eğilimi arttı. Uluslararası likitite ise, özellikle gelişmekte olan ülkelere kredi verme biçimini alan uluslararası borç ekonomisine yöneldi. Fiyat artışları karşısında sabit döviz kuru sistemi kontrol edilemez hale gelince, oynak kur sistemine geçildi. Kısaca, yoğun birikim rejiminin dayandığı ücret, meta, fiyat ilişkileri, para sistemi ve devlet düzenlemeleri arasındaki ilişkiler artık birikim rejimini istikrarlı tutmak işlevini göremez oldu. Yeni düzenleme biçimlerinin işlerlik kazanmaya başlaması kaçınılmaz oluyordu.

Ücret düzeyi, genel fiyat düzeyi, para arzı, faiz düzeyi, döviz kuru ve devletin büyüklüğü kriz döneminin en kritik düzenleme alanları olarak ortaya çıktı. Varolan düzenleme biçimiyle ücret artışları gerilerken, işsizlik artarken ve enflasyon hızlanırken, krizin büyüklüğüne oranla pek az firmanın piyasadan ayıklanması yeniden yapılanmanın geciktiğinin bir göstergesi idi. Kredi verilerek, devlet desteği verilerek firmaların kurtarılması riskleri ve maliyetleri toplumsallaştırıyor, fakat yeniden yapılanmayı da geciktiriyordu.

Sermayenin değersizleşmesi giderek artan ölçüde fiyat enflasyonuna yansıdıkça, enflasyonun krizi düzenleme mekanizması olarak işlevini sürdürmesi de olanaksız hale geldi. Çünkü bu işlevin ciddi bir sınırı vardır. Para mübadelelere aracılık etme işlevi kadar değer depolama işlevine de sahiptir. Paranın değer deposu olma işlevi enflasyon belirli bir hıza ulaştıktan sonra hızla yiter. Bu bir yandan toplumdaki gelir bölüşümü mücadelelerini yoğunlaştırır, diğer yandan da para sermayenin akımını etkiler. Para sermaye ya kredi sistemi içinde kalmaz, altın, mal, gayrimenkul gibi alanlarda spekülatif olarak kullanılmaya başlar; ya da para sermayenin kredi sistemi içinde kalması ancak faiz hadlerinin önemli ölçüde yükselmesiyle mümkün olur. Faiz haddinin yükselmesi ise kârları kemirir, firmaların yatırım yapma güçlerini azaltır. Enflasyonun dayandığı diğer bir sınır da, ulusal para ile uluslararası para sistemi arasındaki ilişkileri zorlaması ve dış ödemeler dengesizlikleridir.

Bütün bu nedenlerden dolayı, kriz mekanizması olarak enflasyonun yerine artık kapitalizmin geleneksel ayıklayıcı mekanizmasını işletmek kaçınılmaz oluyordu. (Friedman'ın para ve fiyatların ayıklayıcı mekanizmalar yerine geçmesini eleştiren

monetarist kuramının 1970'lerde yükselişi doğrudan doğruya sözkonusu çelişkinin keskinleşmesiyle ilgiliydi.) Sermayenin doğrudan doğruya değersizleşmesini sağlayacak düzenlemeler zayıf sermayelerin yok olmasını ve toplumsal dengenin ücretliler aleyhine bozulmasını, devletin sağladığı kollektif tüketim aracılarının metalaşmasını, yani kapitalist üretim içine alınmasını, kollektif tüketim alanında devlet harcamalarının kısılmasını, vergilerin düşürülerek birikim kaynaklarının arttırılmasını, genel olarak para arzının ve kredi arzının kısılmasını, faizlerin yükselmesini, dolayısıyla sadece daha güçlü sermayelerin kredi kullanabilmesini, esnek döviz kuru yoluyla uluslararası rekabet gücünün arttırılmasını amaçlar. Bütün bu değişmeler tekelci düzenleme biçimlerinin bir kısmının yerini rekabetçi düzenlemelerin alması ve rekabeti keskinleştirici ayıklayıcı mekanizmaları harekete geçirmesi anlamına gelir. Yeni sağ politikaları bu bağlamda yorumlamak gerekir. Yeni işleyiş mekanizmaları kapitalist ayıklamayı yapabildiği ölçüde krizi derinleştirir ve biçimini değiştirir. Bu düzenlemeler krizi yeteri kadar derinleştiremiyorsa bunun iki nedeni vardır: Yeni düzenlemeler muazzam bir durgunluk hatta depresyon yaratmak zorundadır ki etkili olabilsinler. Krizin ve yeniden yapılanmanın boyutları ve toplumsallaşma derecesinin yüksekliği düşünüldüğünde, büyük bir durgunluğun sonuçlarına katlanmak bütün toplum açısından son derece güçtür. Ayrıca yeni düzenlemeler kendi içinde çelişkiler taşımaktadır. Bunlar durgunluğu garantiler ama yeniden yapılanmayı değil.[20]

b. Kriz İçindeki Fordizmde Yeniden Yapılanma Çabaları

Azalan verimlilik, yetersiz artık değer, azalan kâr hadleri ile karşı karşıya kalan sermaye, krizin belirtilerinin ortaya çıktığı 1960'lardan itibaren bu sorunları aşabilmek için birkaç yönden arayış içine girdi. Yukarıda sözü edilen yeni sağ düzenleme biçimleri yeniden yapılanmanın yolunu açmak üzere gelen değişmelerin yalnızca bir yönü idi. Diğer çabalar ise şu başlık-

(20) Yeniden yapılanmanın yönleri ve muhtemel biçimleri ile ilgili tartışmalar için bak. Aglietta 1982; Lipietz 1982; Davis 1984, 1985; ayrıca bak. J. Grahl, «Restructuring in West European Industry», *Capital and Class*, No. 19, Spring 1983. Emek sürecindeki değişmelerle ilgili olarak bak. H. Bladley, «From Butties to Robots: Controlling the Lobour Process», *Economy and Society*, No. 4, Vol. 12, November 1983; F. Murray, «The Decentralisation of Production - the Decline of the Mass - Collective Worker?», *Capital and Class*, No. 19, Spring 1983.

lar altında toplanabilir: (1) uluslararası pazarı genişletme, ihracatı arttırma, (2) artık değeri yükseltmek üzere ucuz işgücü bölgeleri bulma, (3) emek sürecinde verimliliği arttıracak yeni örgütlenme biçimleri ve teknolojik değişiklikler, yeni üretim dalları bulma.

Fordizmin krizini hafifletmek üzere başvurulan yollardan biri, **ihracatı arttırmak** oldu. Fordist rejim esas olarak iç pazara dayanan bir rejim olduğu için, gelişmiş kapitalist ülkelerin herbirinde ihracatın üretime oranı 1960'ların ilk yarısına kadar sürekli olarak düşmüştü. Fordizmin ilk kriz belirtileri başlayınca, ihracatın payı da artmaya başladı. Fakat dış ticaret artışı esas olarak gelişmiş kapitalist ülkelerin farklı bölgeleri arasında gerçekleşti (ABD - Kanada, AET). Bu gelişme bir raslantı değildi. Fordizmin yükselme döneminde bu birikim rejimi yaygınlaştıkça, merkez ülkelerin yapısı birbirine benzeşti, homojenleşti. Kitlesel üretim, kitlesel tüketimin olduğu, daha homojen iktisadi mekanlarda daha rahat sürdürülebildiği için, ulusal sınırları aşma gereği olduğunda, dış ticaret gelişmiş ülkeler arasında yoğunlaşıyordu. Mal akımları yanında sermaye akımları ve dış yatırımlar da gelişmiş kapitalist toplumlar arasında yoğunlaşıyordu. Az gelişmiş kapitalist toplumlarda, dış ekonomik ilişkiler ikincil ağırlıktaydı. Çok uluslu şirketlerin yükselmesi, sermayenin uluslararasılaşmasının üretim, dolaşım ve mali sermayeyi kapsadığının bir göstergesi idi.

Merkez ülkelerinde aşırı birikim ve **azalan kâr hadleri** biçiminde ortaya çıkan kriz, sermayeyi yeni gelişmekte olan ülkelerde yeni olanaklar aramaya itti. Dünyada gezen dolar rezarvlerinin bir kısmından oluşan fonlar az gelişmiş ülkelerin sanayileşmelerinde kullanılmak üzere borç verildi, bu sayede gelişmiş ülkeler de yatırım malları kesiminin ürünlerini ihraç etme olanağına kavuştular. Böylece **«uluslararası borç ekonomisi»** doğdu. Azgelişmiş ülkelere resmi ve uluslararası kuruluşlar aracılığıyla giden kredilerin önemi azalırken, uluslararası mali kurumların kredileri en önemli dış kredi kaynağı haline geldi. Uluslararası borç ekonomisi hakim birikim rejimi ile az gelişmiş birikim rejimlerinin eklemlenmesinde önemli bir süreç oldu.

Verimlilik krizi ile karşı karşıya kalan kapitalist firmalar bir yandan da **ucuz, örgütlenmemiş işgücü havuzları aramaya** başladılar. Fordizmin başarılı dönemlerinde yedek işgücü rezervleri bazı gelişmiş kapitalist ülkelerde hızla tükendi. Tarım kesimi, kadınlar ve nihayet Üçüncü Dünyanın göçmen işçileri

bu rezervleri oluşturuyordu. Rezervlerin özellikle ilk kategorilerde azalması ve yüksek istihdam düzeyi ücretlerin daha hızlı artmasına yol açtı.

Fordist emek süreci örgütlenmesinin tasarım, nitelikli işgücü ve niteliksiz işgücü olarak ayrılması, bu üç farklı işbölümü düzeyinin mekansal olarak birbirinden ayrılmasını mümkün kılıyordu. Özellikle üçüncü düzeyin ağırlık taşıdığı bazı üretim dallarında, ilk iki düzey merkezde kalırken, üçüncü düzey başka bölgelere taşınabilir, uygulama düzeyinde ucuz işgücü kullanılabilirdi. Bu yer değiştirme ilk olarak 1960'larda merkezin içinde bazı bölgelere ya da hemen merkeze yakın bölge ve ülkelere doğru oldu (örneğin Fransa'nın batısı, ABD'nin güneyi, İngiltere'de Galler bölgesi, Meksika, Güney Avrupa, bazı doğu Avrupa ülkeleri). Bu gelişmeler daha sonra üretimin taşındığı bu ve diğer az gelişmiş kapitalist ülkelerin birikim tarzlarını önemli ölçüde etkiledi. Konuya yazının ikinci bölümünde daha ayrıntılı değinilecek.

Merkezde verimliliği arttırmaya, maliyeti düşürmeye, kârları yükseltmeye yönelik **teknolojik değişiklikler ve üretimde yeni örgütlenme biçimleri** de ortaya çıkmaya başlamıştı. Bazılarının yeni - Fordizm adını verdiği yeni bir birikim tarzının biçimlenmekte olduğunu düşündürten değişmeler son yıllarda emek sürecinin tekniklerinde ve örgütlenmesinde önemli dönüşümler getirmeye başladı. İlk göze çarpan eğilim, üretimin ademi - merkezileşmesi. Yukarıda sözü edilen cografi yer değiştirme bunun sadece bir yönü. İşgücünün mekanda desantralizasyonu bir yandan aynı firma içinde fabrikaların bölünmesi, küçültülmesi, ürün çevriminin fabrikalar arasında yayılması biçimini alıyor, standardlaşmış parçalar (modülasyon) daha küçük birimlerde üretilebiliyor. Bu sayede işgücünü kitlesel olarak bir araya getiren büyük fabrikaların önemi azalıyor ve işgücünün kontrolü kolaylaşıyor. Diğer yandan firmalar arasında iş bölme, desantralizasyonun bir parçası ve firma dışı küçük firmalara, atölyelere iş yaptırmak biçimini alıyor. Böylece, sabit maliyetleri düşürmek, küçük işyerlerinde örgütlü olmayan düşük ücretli işçi çalıştırma olanağının sağladığı ücret farklılığı avantajlarından yararlanmak, dışarıya yaptırılan işin miktarını kolayca değiştirerek üretim dalgalanmalarına uyum sağlamak ve böylece riskleri önemli ölçüde küçük firmalara aktarmak mümkün olabiliyor. Bunun sonucunda toplu pazarlığa ve büyük üretim birimlerinde üretim yapmaya dayanan düzenleme biçimleri zayıflıyor.

Üretim ve yönetimde, kontrolde merkezileşmeyi yükseltmek ise, bu tür ademi merkezileşmenin ayrılmaz parçası, üretim sürecinin merkezinde kontrolün kompüterize olması, enformasyon teknolojisine göre yeniden düzenlenmesi, hem farklı mekanlarda yapılan üretimin koordinasyonunu, hem de çalışanların iş başında sürekli denetimini olanaklı kılıyor; stok, üretim akışı, kapasite kullanımı, kalite kontrolü bu yolla çok daha etkin olarak yapılabiliyor. Kompüterleşmiş merkezi kontrol bazı emek süreçlerinin tümüyle otomasyonunu da mümkün kılıyor, robot kullanımı bu otomasyonun bir parçası. Robot kullanımı işgücü maliyetlerinde büyük ölçüde tasarruf sağlarken işçi sınıfının gücünü azaltmada çok önemli rol oynama potansiyelini taşıyor. Yeni ürün teknolojileri (modülasyon), yeni üretim teknolojisi (otomasyon, robotlaşma) ve yeni merkezi denetim teknolojileri (kompüter, iletişim, enformasyon teknolojileri) yeni desantralizasyon teknolojileri ile birleşince emek sürecinde, üretim ilişkilerinde ve düzenleme biçimlerinde köklü dönüşümlere yol açabilir. Kapitalizmin son gelişme aşamasında en gelişmiş kapitalist yapılar en az gelişmiş kapitalist yapılar ile yanyana muazzam bir eşitsiz gelişme potansiyeli taşıyor. Şimdiden işgücünün bileşiminde, ücret düzeyleri farklılıklarında, yüksek nitelikli işgücü ve düşük ücretli örgütsüz işgücünün paylarında belirgin değişiklikler ortaya çıkmış durumda.

Birinci Bölümün Sonu

Bu yazının birinci bölümü kapitalist gelişme sürecini kapitalist düzenleme kuramı çerçevesinde ele aldı ve kapitalist dünya ekonomisine hakim olan gelişmiş kapitalist birikim rejimlerini inceledi. Kuramın özelliklerinden dolayı çözümlemelerin odak noktasını yeniden üretim ve krizler oluşturdu. Dizinin başka bir kitabında yayınlanacak olan ikinci bölümde birikim rejimi ve düzenleme biçimi kavramları azgelişmiş ülkeler bağlamında ele alınacak ve Türkiye üzerinde durulacak. İkinci bölümün odak noktasını özgül bir ulusal toplumsal formasyonun hakim kapitalist birikim rejimi ve düzenleme biçiminin etkisi altında yaşadığı kriz ve bu krizden nasıl bir yeniden yapılanma yoluyla çıkabileceği sorusu oluşturacak.

Sosyalist - Feminizm Olanaklı mı?

Gülnur SAVRAN

Feminizm, Türkiye'de çeşitli sol kesimler tarafından kuşkuyla karşılanan bir toplumsal hareket. «Kadın sorunu» diye özel bir sorunun varlığı kabul edildiğinde bile, kadınların bu sorun temelinde örgütlenmiş bağımsız bir hareket oluşturmaları «gerekli» görülmüyor, hatta «bölücülük» olarak nitelendiriliyor. Nedense iş feminizme geldiğinde bir ortodoksluk yarışıdır başlıyor. Herşeyi ekonomik sorunlara bağlayan bir indirgemecilikle, feminist hareketi «faşizan bir çizgide» gelişmekle suçlamaktan tutun da (Atilla Özkırımlı), «dayaktan gözü morarmış, alt dudağı yarılmış» ağlamaklı kocalar için ağıt yakmaya kadar (Afşar Timuçin) uzanıyor yakınmalar. Öte yandan, kimi solcu «erkeklerimizin durumunu» yansıtan kolaycı bir tepki biçimi de, neredeyse kadın düşmanlığına varan bir alaycı lık (Yalçın Pekşen).[1] Batı'da ise durum oldukça farklı: Feminizm, bağımsız bir hareket olarak, sol hareket tarafından hemen hemen tümüyle benimsenmiş durumda. Ancak bu oldukça yeni bir gelişme. Feminizm 1960'ların sonlarında, ABD, İngiltere, Fransa gibi ülkelerde, ikinci bir dalga halinde[2] yeniden yükselmeye başladığında, oralarda da pek «hüsnükabul» görmemiş. Bugünkü durumu sağlayan, kadın hareketinin gücü ve direnci olmuş.

Aslında, işçi sınıfı kadınlarının ötesine uzanan ve sol hareketten bağımsız olarak örgütlenmiş bir kadın hareketine kuş-

(1) A. Özkırımlı, «Kadın, Erkek ve Cinsellik», *Günümüzde Kitaplar*, (Haziran 1985); A. Timuçin, «Kadınlar Gerçekten Ezildiler mi?», *Düşün*, (Kasım 1984) s. 34; Y. Pekşen, «Kadınların Durumu», *Cumhuriyet*, Temmuz 1985.

(2) Feminizmin farklı iki dönemi için bkz. Ş. Tekeli, «'Yeni - Feminizm'e Yakıştırılan 'Erkek Düşmanlığı' Üzerine», *Somut*, 27 Mayıs 1983; G. Savran, «Feminizmler», *Yapıt*, Şubat - Mart 1985.

kuyla yaklaşmak çağdaş sola özgü bir tavır değil. Geçen yüzyılın sonlarında ve bu yüzyılın başlarında, feminizm ilk çıkışlarını yaptığında, işçi hareketinden çok benzer tepkiler alıyor. Dönemin sosyalistleri bağımsız kadın hareketini bir burjuva hareketi olduğu gerekçesiyle dışlıyorlar. Feminizmin bu ilk dalgası gerileyinceye kadar, sosyalistlerle feministler arasındaki ilişkiler oldukça gergin bir biçimde gelişiyor.

Ancak, 1970'lerde feminizmin Batı'da vardığı noktada ortaya yeni bir sentez çıkıyor. Bu yeni sentez **sosyalist - feminizm.** Bu yazıda benim irdelemeye çalışacağım sorun da bu sentezle ilgili: Sosyalist geleneğin bağımsız kadın hareketine yaklaşımı ışığında sosyalist - feminist olmanın **teorik ve pratik** açılardan anlamı ne?

İlkin şu noktayı vurgulamakta yarar görüyorum: Sosyalist - feminizm, sosyalizm ile feminizm arasında, ikisinden de eşit uzaklıkta yer alan bir ortayol olamaz. Sosyalizm ile feminizm birbirinin yerini alabilecek almaşıklar değil. Feminizm, sosyalizm gibi bütünsel bir toplum projesini ifade etmiyor. Bununla bağlantılı olarak da, toplumu bir bütün olarak anlayıp dönüştürmeye yönelik bir yöntemi olması gerekmiyor. Sosyalist - feminizmin siyasal ve ideolojik konumunu belirleyen bir ilk yaklaşım şu olabilir: Sosyalist - feminizm, sosyalist teoride ve pratikte »kadınların ezilmişliği» konusunda bugüne kadar varılmış olan en ileri nokta. Başka türlü söylendiğinde, sosyalist - feminizm bu geleneğin kadın hareketine yaklaşımındaki sorunları aşarken gelenekten kökten bir biçimde kopmuyor.

Bu geleneğe baktığımızda karşılaştığımız görünüm çok kaba hatlarıyla şöyle: Engels'ten Bebel'e ve Zetkin'e dek «kadınların ezilmesi» sorununa şu ya da bu şekilde eğilmiş sosyalistlerin hemen hepsi, sorunu sadece farklı sınıflardan kadınların farklı ezilmişlikleri düzeyinde ele almış. Bu farklılıkların ötesinde, bütün kadınların paylaştığı bir ortak ezilmişlik olup olmadığını sorgulamamış. Aslında Engels, özel mülkiyeti ve kadınların özel mülkiyete dayalı ailedeki ekonomik bağımlılığını (yani ücret karşılığı çalışmamalarını) bu tür genel bir ezilmişlik kaynağı olarak belirliyor. Ancak bu, gerçekte bütün kadınların durumunu kapsayacak bir genelleme olmadığı için, sonuçta yalnızca ücret karşılığı çalışmayan kadınların burjuva ailesi içindeki özgül ezilmişliği açıklanmış oluyor. Engels buradan hareketle de, ezilmiş sınıflar arasında özgür sözleş-

meye dayalı evliliklerin kural olduğunu, çünkü bu birleşmelerin ekonomik kaygılara bağlı olmadığını ve dolayısıyla işçi ailesinin karşılıklı sevgi temeli üzerinde yükseldiğini savunuyor.[3] Öte yandan, Clara Zetkin, farklı sınıflardan kadınların farklı biçimlerde ezildiklerini vurgulama uğruna, işçi kadınların ezilmişliklerinin tek temelini bu kadınların sermaye için ucuz emekgücü kaynağı oluşturmasında buluyor. Böyle olunca da, işçi ailesi içindeki cinsiyete dayalı işbölümünü sorgulamak yerine, işçi kadının «analık» ve «eşlik» rollerini yüceltmeye varıyor. Zetkin'e göre, bu kadınlar sömürülme özgürlüğüne zaten sahip; asıl yapılması gereken, onların «birer eş ve ana olarak» haklarına kavuşturulması. Bu yaklaşımın çok beklenebilecek sonuçlarını da açıkça ifade ediyor Zetkin: «Sosyalist kadınların faaliyetlerinin hedefi proleter kadınları eşlik ve analık görevlerinden uzaklaştırmak olamaz. Aile içindeki ilişkiler iyi olduğu ve evde işler etkin bir biçimde yapıldığı ölçüde, ailenin mücadele içindeki etkililiği de artacaktır.»[4]

Zetkin'in bu yaklaşımının mücadele biçimi açısından uzantısı şu: küçük - burjuva kadınlarının çalışma hayatına girebilmek için sürdürdükleri eşitlik mücadelesine destek olmak; yasal ve siyasal hak eşitliği taleplerine bunlar demokratik talepler olduğu için katılmak. Ancak, bu destek ve dayanışma, işçi sınıfı olarak bir burjuva demokratik hareketini desteklemenin ötesinde bir anlam taşımıyor. İşçi kadınların, bu çerçevenin dışında kalan sorunları, «işçi sınıfının sorunları» olarak görülüyor. Dolayısıyla, sol açısından, kadın hareketinin kitlesi de «işçi kadınlar» olarak belirlenmiş oluyor. İşçi kadınların hareketinde asıl amaçlanan, onları sosyalist mücadeleye katmak.[5]

Kısacası, çok genel olarak bakıldığında, sosyalist gelenekte «kadın hareketi», sosyalistlerin işçi sınıfı kadınlarını birer işçi kadın olarak yaşadıkları sorunlar çevresinde örgütlemesi olarak anlaşılıyor. Bu bakışın ötesine geçmek ve bağımsız bir kadın hareketinin anlamlılığını gösterebilmek için, kadın sorununun başlıbaşına bir sorun olduğunu ortaya koymak gerek.

---

(3) F. Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (çev. K. Somer), Sol Yayınları, 1971, s. 111 - 115.

(4) C. Zetkin, «Proletarian Women and Socialist Revolution», *The Socialist Register*, (derl. Miliband/Saville), Merlin Press, Londra, 1976, s. 199-200.

(5) Kadınların ezilmişliğine karşı mücadelede çok özel bir yeri olan Kollontay bile kadın hareketinin amacını yer yer bu biçimde belirliyor! Bkz. A. Kollontai, *Selected Writings*, Allison and Busby, Londra, 1977, s. 53.

Başka bir deyişle, feminizmi anlamlı ve gerekli bir toplumsal hareket yapan maddi temeli açıklamaya çalışmak gerek. Bu maddi temeli oluşturan ise, bütün kadınların ezilmişliğinin en derindeki ortak kaynağı. Şayet böyle bir ortak kaynak varsa, başka ezilen sınıf, grup ve katmanlar karşısında kadınların ezilmişliğinin özgül bir niteliği var demektir.

Sosyalist - Feminizm ve Kuramsal Tahlil

İşte bu temelin irdelenmesi, bizi başlangıçta sorduğum sorunun ilk bölümüne, sosyalist - feminizmin kuramsal açıdan taşıdığı anlama getiriyor. Sosyalizmden kopmayan bir feminizm kuram açısından ne demek?

Ancak bu ortak temeli araştırırken bir başka noktayı da gözden kaçırmamak gerek. Kadınlar tarih boyunca farklı toplumlarda farklı üretim, mülkiyet, siyaset ilişkileri içinde yer almışlar. Öte yandan, kadın olarak ezilmişliklerini paylaşmalarına karşın, aralarında sınıfsal, ulusal, dinsel, etnik ayrılıklar var. Dolayısıyla, bu ezilmişliği her sınıftan, her ulustan, her dinden, her etnik gruptan kadın yaşıyor; ama çok farklı biçimlerde. O zaman, yukarıdaki soruyu şöyle ayrıntılandırmak olanaklı: Bir yandan bütün kadınların ortak ezilmişliğini açıklayan, öte yandan da bu kadınlar arasındaki sınıfsal, ulusal, vb. farklılıkları da kucaklayabilecek maddi temel ne?[6]

Kadınların ezilmişliğinin özgüllüğünü ortaya koyacak ortak bir maddi temel arama çabası, bu yazıyı çok genel bir düzeyde kalmaya zorluyor. Bu düzeyde belli bir açıklığa kavuştuktan sonra, kadının toplumsal konumuna bütünselliğini kazandıracak siyasal, ideolojik, yasal, kültürel boyutların tahlile

---

(6) C. Mouffe, «Cinsiyet Sistemi ve Kadınların Bağımlılığının Söylemsel Kuruluşu» (*Akıntıya Karşı*, Nisan 1985) adlı yazısında tam da böyle bir «temel» arayışını reddediyor. Yazara göre, kadının bağımlılığı toplumdaki çeşitli pratikler, söylemler ve kurumlar tarafından sürekli olarak oluşturulan ve kurulan cinsiyet sisteminden kaynaklanır. Bu sistemin, sözkonusu pratik, söylem ve kurumların dışında —ya da berisinde— tek ve bütünsel bir temeli yoktur. Mouffe'un bu açıklaması, toplumu maddi bir temel üzerinde yükselen bir bütün olarak anlamak yerine, çeşitli süreçlerin oluşturduğu, gelip-geçici, konjonktürel birlikler dizisi olarak anlayan bir yaklaşımı dile getiriyor. Bu yaklaşımla, «kadınlar eziliyor çünkü cinsiyet sistemi var(!)» demenin ötesine geçmek çok güç. Bu biçimde olsa olsa cinsiyet sisteminin nasıl *yeniden*-üretildiği açıklanabilir, nasıl *üretildiği* değil.

sokulması kuşkusuz çok gerekli. Burada bu genellikte kalmış olmam, kadının ezilmişliğini bu ezilmişliğin derinde yatan maddi temeline indirgediğim anlamına gelmemeli. Öte yandan, yine bu genellik düzeyinde, kadınların ezilmişliklerinin kapitalizmde ve kapitalizm - öncesi üretim tarzlarındaki özgül biçimlerine girmek, bu farklı mekanizmaları açıklamak sözkonusu değil. Bu yüzden de yazıda, özgül üretim tarzlarına, o arada sermaye yasalarına, ilişkin kategorilerdense, tarihsel maddeciliğin daha genel kategorileri ağırlık taşıyacak.

Sözünü ettiğim bu maddi temeli görmek için sınıf ilişkilerinin yanısıra cinsiyet ilişkilerine, üretim ilişkilerinin yanısıra yeniden - üretim ilişkilerine bakmak gerek: Toplumları anlamaya çalışırken üretim ilişkilerine bakmadan edemiyoruz; çünkü toplumun varlığının sürmesi için üretim yapılması kaçınılmaz. Dolayısıyla da, toplumsal bütünün karmaşıklığı içinden çeşitli belirlenimleri ayıklaya ayıklaya ulaşacağımız en temel ilişkiler, insanların üretim yaparken birbirleriyle kurdukları ilişkiler. Bu insanların sınıfsal konumları da üretim ilişkilerindeki yerlerine, üretim araçları üzerindeki denetimlerine bağlı. Ama öte yandan, üretimin sürmesi için de, bu üretimi gerçekleştiren çalışma kapasitesinin yeniden - üretilmesi gerek. Benim burada kullandığım dar anlamıyla yeniden - üretim, hem yeni (taze) emekgücünün üremesi ve bu emekgücünün beslenmesi, yetiştirilmesi, hem de üretim sırasında tüketilen emekgücünün yenilenmesi demek. İşte bu iki alanda, yani üretim ve yeniden - üretimde, kadınlarla erkeklerin konumları farklı; kadınların doğurganlıkları, çalışma kapasitesinin yeniden - üretiminde onları özel bir yere yerleştiriyor. Kadınların ezilmişliğinin en genel düzeydeki temeli de bu yer. Ancak, bu, doğal olarak belirlenmiş, biyolojinin kendi başına saptadığı bir yer değil; yeniden - üretim ilişkileri kadının konumunu üretim ilişkileri ile bir arada belirliyor. Değişik üretim ilişkileri bağlamlarında kadınlar değişik yeniden - üretim ilişkileri içindeler; buna bağlı olarak da, erkekler karşısındaki ezilmişlikleri farklı biçimlere bürünüyor: Örneğin, küçük köylülükte çocuk ölüm oranının yüksekliğinden ötürü olsun, ailenin emekgücü gereksiniminden ötürü olsun, kadınlar sık sık doğum yapıyor; buna karşılık çocukların beslenme/büyütülme süreci kapitalizmde olduğundan hemen daha kısa, hem de daha kendiliğinden; kapitalizmde ise doğum sayısı daha düşük, ama küçük köylülüğe göre çok daha uzun ve özenli bir besleme/büyütme süreci var. Küçük köylülükte ağır bir emek süreci içinde sık sık doğum yapma yükümlülüğünü

taşıyan kadın neredeyse fiziksel bir ezilmişliğe/baskıya tabi. Kapitalizmde ise, kadının ezilme biçimi doğurganlığın dolaylı bir uzantısında bağlı: burada ezilmişlik, yeniden - üretimin besleme/büyütme yönünün kadının omuzlarına yüklenmesinden kaynaklanıyor.

Köylü toplumlar - kapitalizm karşılaştırmasında, yeniden-üretim/üretim ilişkileri bağlantısının bir yönü daha var. Aslında bu ikinci boyut birinciyi de açıklıyor. Köylü toplumlarda yeniden - üretim üretim süreciyle içiçeyken, kapitalizmde bu iki alan ev ve işyeri olarak ayrılıyor. Tarihsel olarak bu kopuş şöyle gerçekleşiyor: Kapitalizmle birlikte fabrika/ev ayırımı geliştikçe, yeniden - üretimin sürmesi için toplumsal üretimden ayrışmış olan bu alanın sorumluluğunu birilerinin ağırlıklı olarak üstlenmesi gerekiyor. Bu sorumluluğu üstlenen grubun kadınlar olması doğrudan doğruya kapitalizmin mantığına bağlı değil; kapitalizmde yeniden - üretim alanından kadınların sorumlu oluşunun ardında geçmişten devralınan cinsiyete dayalı işbölümü yatıyor. Kapitalizmin gelişme sürecinde ev/fabrika, yeniden - üretim/üretim giderek birbirinden koptukça, ev ve özel yaşam kadının alanı olarak özel bir anlam yükleniyor. Bu da şöyle bir sonuca yol açıyor: kadın üretim alanından ya dışlanıyor, ya da dışlanmadığı durumda, yeniden - üretimdeki yeri onu çalışma hayatında ikincil bir konuma yerleştiriyor. Özellikle kadınlara uygun görülen kadın alanları oluşuyor: örneğin hemşirelik, öğretmenlik, hizmet sektörü gibi. Bunlar kadının analık (zaman zaman da, örneğin hosteslikte olduğu gibi, eşlik) rolünün uzantıları; aynı zamanda da, toplumdaki statüleri benzer işlerin kapitalizm - öncesi toplumlardaki statülerinden (örneğin ebe kadınların toplumsal statülerinden) daha düşük. Öte yandan, kadınlar yeniden - üretim yükümlülükleri yüzünden kesintili bir biçimde çalıştıkları için yarım - gün, güvencesiz ve düşük ücretli işlere mahkûm oluyorlar.

Kapitalizm örneği, yeniden - üretim ve üretim ilişkileri diyalektiğinin kadının hem aile içindeki yerini, hem çalışma hayatındaki konumunu nasıl bir arada belirlediğini gösteriyor: kapitalizme özgü üretim ilişkilerinin bir özelliği olan ev/işyeri kopukluğu bağlamında, kadının yeniden - üretim alanındaki, geçmişten gelen konumu özel bir anlam kazanıyor; bu konumun özelliği yüzünden de kadın üretim alanında ikincil ve aşağı bir yere yerleşiyor. Dolayısıyla, farklı toplumlarda kadının ezilmişliğini anlamak için hem o topluma özgü üretim iliş-

kilerine, hem de varolan yeniden - üretim sistemine bakmak gerek. Yeniden - üretim bütün toplumlarda kadınların ezilmesinin ortak temeli; ama bu ortak temel, üretim ilişkileri ile bir arada ele alındığında farklı ezilme biçimlerine yol açıyor.

Ayrıca, aynı toplum içinde farklı sınıflardan kadınların ezilmesi farklı biçimlere bürünüyor. Kapitalizmde, mülk sahibi sınıfların kadınlarının durumunda, özel mülkiyete bağlı bir ezilme biçimi sözkonusu: burada kadının yeniden - üretimdeki yükümlülüğü onu evin/özel alanın bekçiliğine hapsediyor. Ortaya çıkan ezilmişlik biçimi ekonomik bağımlılık ve evişi/çocuk bakımı köleliği. Evişi ve çocuk bakımı için başka kadınları ücret karşılığı çalıştıran kadınların, bu biçimde ezilmişlikten kurtulduklarını söylemek de olanaksız. Bu kadınlar, kocaları için birer statü sembolü olmaktan, kişiliklerinin çeşitli boyutlarını (cinsellikleri, her tür duyarlıkları) kendilerine yabancılaşmış bir biçimde yaşamaya dek, farklı biçimlerde eziliyorlar. Bu yoğun yabancılaşma, kadının bir özne olmaktan çıkıp, kocası için bir nesne haline gelmesi anlamını taşıyor. Bu kadınların başkalarını (bu durumda ev işçilerini) eziyor olmasından, kendilerinin ezilmediği sonucunu çıkarmak olanaksız. Yine kapitalizmde, ama bu kez çalışan kadınlarda ise, ezilmişlik şu biçime bürünüyor: evde ve işte olmak üzere çifte çalışma düzeni; buna bağlı olarak çalışma hayatında erkekler karşısında eşitsizlik ve ezilme. Bu farklı biçimler, hep daha temeldeki yeniden - üretim/üretim ilişkileri **birliğine** bağlı olarak ortaya çıkan çeşitli ezilmişlik boyutları.

Kapitalizmin **Kapital** ve benzeri yapıtlardaki tahliline baktığımızda cinsiyet açısından nötr olan, cinsel kimlik taşımayan kavramlarla karşılaşıyoruz. Çünkü bu tahlil kapitalizmin en soyut işleyiş mantığını veriyor. Bu soyutluk düzeyinde cinsiyet ayırımına yer yok; ama çalışanlar-arası bölünmelere yer var: emekgücü kitlesi içinde bölünmenin ve farklılaşmanın olması kapitalizmin işleyiş yasalarının bir parçası. Somut kapitalist toplumları bütünlükleri içinde anlamak için işe, bu sistemin **tarihsel** olarak nasıl yerleştiğine de bakmak gerek. Kapitalizmin kuruluş sürecinin içerdiği boyutlardan biri de, cinsiyete dayalı işbölümünün o aşamada varmış olduğu nokta. İşte, kapitalizmin bir gerekliliği olan bölünmüş emekgücü kitlesi ile geçmişten devralınan cinsiyet ayırımı, kapitalizmin kuruluş sürecinde içiçe giriyor; kapitalist toplumlar erkek egemenliğini kendine mal ediyor, cinsiyete dayalı işbölümü üzerinde geli-

şiyor. Dolayısıyla, cinsiyet ayırımının kapitalizmin zorunlu bir sonucu olmamasına karşın, kurulmuş ve gelişmiş biçimleriyle kapitalist toplumlar cinsiyet ayırımına dayalı toplumlar. Erkek egemenliğini özümlemiş olan kapitalist sisteme karşı çıkmadan bu ayırıma karşı çıkmak da en hafif deyimiyle çok güç...

Sosyalist - Feminizm ve Kadın Hareketi

Böylece, sosyalist - feminizmin pratik açısından, hareketin niteliği açısından ne anlam taşıdığı sorusuna gelmiş oluyoruz. Ancak, bu noktada, bugün Batı'da ortaya çıktığı biçimiyle genel olarak feminist hareketin niteliği üzerinde kısaca durmakta yarar var. Geçen yüzyılın sonunda ve bu yüzyılın başında yükselen kadın hareketlerinden önemli bir ölçüde ayrılıyor bu hareket. Feminizmin ilk dalgası, temelde eşitlikçi bir çerçeve içinde yer alıyordu: talepleri, burjuva toplumunun bireysel özgürlük ve hak eşitliği ilkelerine dayanıyordu. Dönemin sosyalistlerinin bu hareketin bir «burjuva hareketi» olduğu yolundaki değerlendirmeleri bir ölçüde haklıydı. Oysa bugün, özellikle Batı Avrupa'daki feminist harekete damgasını vuran anlayış, kadın - erkek eşitsizliğinin köklerini yeniden - üretim ilişkilerinde ve ailede arayan, verilmiş sistemin temellerini şu ya da bu şekilde sorgulayan bir anlayış. Hareketin «radikal» kanadı, yeniden - üretim ilişkileri ve aile ile kapitalist üretim tarzı arasındaki bağları kurmasa da, hâkim kurumsal ve kültürel biçimlere karşı çıkıyor. Dolayısıyla da, hareket genel olarak «sistem - dışı», «anti - kapitalist» bir perspektife sahip.[7]

Sosyalist - feminizmin pratiğine bu bağlamda yaklaştığımızda da ortaya çıkan şu: Sosyalist - feminizm kadınların kurtuluşunu kapitalizmin aşılmasına bağladığı ölçüde kendini başka toplumsal muhalefet hareketlerinden soyutlayamaz. Yalnızca feminist bir çerçeveye hapsolmuş bir mücadele anlayışına hapsedemez kendini. Başka ezilen grup ve sınıfların anti - kapitalist mücadeleleriyle bütünleşmesi/dayanışması, kendi anti - kapitalist emellerini gerçekleştirmesi için anlamlı. Bu çok açık. Ancak sosyalist - feministlerin feminist hareket içinde daha özgül bir konumları var. Bağımsız bir genel feminist hareket anti - kapitalist olmakla, salt bir toplumsal muhalefet hareketi ol-

---

(7) Bkz. G. Savran, a.g.y., s. 12. Yeni - feminizmin niteliği konusunda ayrıca bkz. J. Mitchell, *Kadınlık Durumu*, Kadın Çevresi Yayınları, 1985, s. 32 - 54.

makla yetinebilir. Ama sosyalist - feministlerin, sınıf tahlilinin yerine geçmeyen, onunla çelişmeyen, tersine sınıf/cinsiyet üretim/yeniden - üretim ilişkilerinin birliğini vurgulamaya çalışları şöyle bir noktaya getiriyor: kadınların kurtuluşunun önkoşulları yalnızca kapitalizmin aşılmasında değil, daha da somut olarak sosyalizmde yatar.

Bu yargı kadının yeniden - üretimdeki yerinin doğal bir konum olmadığı anlayışıyla çok yakından bağlantılı. Baştan beri üretim/yeniden - üretim ilişkilerinin birliğini vurgulamaya çalıştım. Bu birlikten anladığım, yeniden - üretimin, üretim ilişkilerinin belirleyiciliği altında toplumsal dinamiklere bağlı bir süreç oluşturduğu. İşte yeniden - üretimin bu toplumsal niteliği, kadınların doğurganlıklarının toplumsal olarak düzenlendiği anlamına geliyor. Kadınlar kendi doğurganlıkları üzerinde tam anlamıyla denetime sahip değiller. Doğurganlık, üretim ilişkilerinin belirlediği ama kendi içinde de bir dinamiğe sahip olan yeniden - üretim düzenine tabi. Daha somut olarak ifade etmek gerekirse, toplum düzeyinde doğum oranını toplumsal üretimin emekgücü gereksinimi belirliyor: Kapitalist ya da bürokratik devletlerin kürtaj yasaları, ya da evlenmeyi özendirici önlemleri bu sürecin en önemli dolayımları. Ayrıca, yeniden - üretim alanının doğurganlık boyutunun dışında, yetiştirilme/büyütülme boyutu da toplumun emekgücü gereksinimi ile yakından ilintili: Örneğin, kapitalizmde gerekli olan emekgücü türü, çok özgül bir biçimde yetiştirilmiş (çalışma ahlakını içselleştirmiş) insanların belirli özellikler taşıyan (uysal ve dolayısıyla kapitalist ussallığa tabi kılınabilir olan) emekgücü. Ancak yeniden-üretimi doğal değil de toplumsal olarak belirlenmiş bir alan kılan tek etken üretim ilişkileri değil. Farklı üretim tarzlarında, üretim ilişkileriyle eklemlenmiş olan erkek egemenliği, yeniden - üretimi hem toplum düzeyinde belirliyor, hem de özel kadın - erkek ilişkileri düzeyinde. Örneğin, yeni kürtaj yasasındaki, kocanın onayını gerekli kılan madde, kadının cinselliği ve doğurganlığı üzerindeki denetimin yasayla erkeklere verildiğinin açık bir kanıtı. Bu denetim kapitalizmin çok öncelerinden bu yana erkeklerin elinde; kapitalizmde ise, yer yer erkeklerin elindeki bu denetimi doğrudan doğruya devlet düzenliyor. Öte yandan, kadın - erkek ilişkilerinin özelliği düzeyinde, kadınların doğurganlıklarının erkeklerin denetiminde olduğunu yansıtan bir olgu da, neredeyse kurumlaşmış olan aile - içi şiddet: Gebelikten korunma yolunu kendi başına bulmuş bir kadının, kocasından gizlice uyguladığı yöntem keşfedildiğinde

dayak yediğine ilişkin tanıklık ve öyküler dinlemek isteyenler için bol bol mevcut.

Öte yandan, teknoloji geliştikçe, insanlar giderek doğaya daha egemen oldukça, üretim ve yeniden - üretim ilişkilerini insanların kendi iradeleriyle, kendi gereksinimlerine göre düzenlemeleri olanaklı hale geliyor. Bir yandan, üretim ilişkileri kıtlık koşullarının dayattığı zorunlu belirlenimlerden giderek kurtuluyor; diğer yandan, yeniden - üretim giderek artan bir oranda insan iradesine göre düzenlenmeye elverişli bir nitelik kazanıyor. Yaygınlaşmış doğum kontrolü olanakları, tüp bebek deneyleri, vb., kadınların kendi bedenleri üzerinde denetim sahibi olmaları yönünde gelişen potansiyelin örnekleri. Bu potansiyelin tümüyle gerçekleşmesi, kadınların, doğal gibi görünen ama aslında toplumsal dinamiklere bağlı olan yeniden - üretim üzerinde deneti msahibi olmaları demektir. Böyle bir sürecin ilk adımı, kadının cinselliği ile doğurganlığının birbirinden ayrılması; kadın cinselliğinin kendi içinde bir gerçeklik olarak tanınması. Kadınlar, ancak bu durumda, cinselliklerini kendi seçtikleri biçimde, gerekirse doğurganlıklarını hiç kullanmadan yaşayabilirler; doğurganlıklarını tümüyle kendileri denetleyebilir, hangi sıklıkta doğum yapacaklarına yalnızca kendileri karar verebilirler.

Ne var ki, kadınların kendi bedenleri üzerindeki denetimi tümüyle ellerinde tutmaları da, yeniden - üretimin diğer boyutlarını (yetiştirme - besleme - büyütme) insanların bilinçli bir biçimde düzenlemeleri de kâr amacı güden bir toplumda olanaklı değil. İlkin, doğum kontrolü devlet tarafından üretilen bir hizmet olduğunda bile, sermaye yasalarından tümüyle özerkleşemiyor: Devletin kullandığı doğum kontrolü araçları kâr amacıyla üretilmiş metalar. Dolayısıyla, bu araçların üretimini belirleyen, taşıdıkları mübadele - değerleri: kadınların somut gereksinimlerine yönelik kullanım değerleri değil. Bu durumda da, bu araçların, gebeliğe karşı tam bir önlem oluşturmamaktan, yol açtıkları yan etkilere dek çeşitli sorunları var. Ayrıca, yeniden - üretimin diğer boyutlarını insanların bilinçli bir biçimde düzenlemeleri de, ancak somut gereksinimlere göre işleyen bir toplumda olanaklı. Evişi ve çocuk bakımının toplumsallaşması, yani ortak mutfakların, çamaşırhanelerin kurulması, kreşlerin ve yuvaların açılması, toplumsal kaynakların nasıl bir öncelikler dizisine göre kullanılacağına bağlı. Bunun yanısıra, tarihin derinliklerinden gelen kadın ezilmişliğinin orta-

dan kaldırılması için büyük çabalar gerekiyor. Bu çabaların anlamı, toplumsal emeğin planlanmasında, örneğin eğitimin yeniden - düzenlenmesinde, bilinçli olarak kadınların gereksinimlerini gözönüne almak. Bu tür örgütlenmeler ise, olanaklarını farklı toplumsal grupların somut gereksinim ve taleplerine göre düzenleyen bir toplum biçimini gerektiriyor. Kısacası, kadınların bütün gereksinimlerinin karşılanmasının koşulu, mübadele değerleri üreten bir toplumun, yerini, somut gereksinimlere yönelik kullanım - değerleri üreten bir topluma bırakması. Böyle olunca, sosyalist - feministler, feministler olarak da genel sosyalizm mücadelesinin içine yerleşiyorlar.

Sosyalist - feminist bir açıdan bağımsız bir feminist hareketin gerekliliği ise en azından iki nedenle çok açık. İlkin, sosyalist örgütlerdeki kadınların buralarda feminist bir bakışaçısını savunabilmeleri, sürdürebilmeleri, bu örgütlerin dışındaki kadın hareketinin gücüne bağlı. Ayrıca, üretimini ve yenidenüretimini insanların somut gereksinimlerine göre, bilinçli bir biçimde örgütleyen bir toplumda, kadınların özgül taleplerini dile getirebilecekleri kanallar özel bir önem kazanıyor. Kadınların gereksinimleriyle, örneğin belli bir grup erkek işçinin, ya da belli bir etnik grubun gereksinimleri, öncelikleri belli anlarda çatışabilir. Bu yüzden de, hiçbir toplum, kadınlara bugüne dek sahip olmadıkları denetim olanaklarını kendiliğinden vermez. Dolayısıyla da, kadınların sosyalist bir toplumda kendi örgütlenmelerini gerçekleştirmeleri çok önemli. Bu toplum kadınlara yalnızca bir olanak sağlıyor. Bu olanağın yolunu açan da, toplumun genel örgütlenme ilkesinin kâr değil, somut gereksinimler olması. Bu ilkenin uygulanabilmesi için ise farklı gereksinimlerin dile getirilmesini sağlayacak kanallar gerekli. Bunun için de, kadınların bugüne kadar kendisine karşı ayırım yapılmış bir toplumsal grup oldukları bilincine —yani feminist bilince— sahip olmaları çok önemli. Ve bunun için de, kâr amacı gütmeyen, somut gereksinimlere göre düzenlenmiş bir toplumu kurma mücadelesinde feminizme alan tanımak gerekli.

Son olarak, sosyalist - feminist olmanın pratik açısından taşıdığı anlamın bir başka boyutunu tartışmak istiyorum. Bu boyut, son onbeş-yirmi yıl içinde feminizmin, sosyalizm anlayışına getirdiği katkılarla ilgili. Bu katkılar, feminizmin «kişisel olan siyasaldır» sloganıyla özetlenebilir. Bu sloganda dile getirilen anlayışın bir boyutu şu: Çalışma alanı, emek/sermaye

çelişkisi dışında, başka birçok salt kişisel gibi görünen ilişki de (bu arada kadın - erkek ilişkisi de) baskı/ezilme ile sarılıp sarmalanmış; bu anlamda, bunlar toplumsal bütünü yeniden - üreten egemenlik ilişkilerinin bir bölümünü oluşturuyor. Dolayısıyla da toplumsal mücadele bu ilişkileri dönüştürmeyi de programına almak zorunda. Cinsiyete dayalı, bilgiye dayalı, kuşak farkına dayalı egemenlik ve hiyerarşi ilişkileri, sosyalizmin gündemine dahil edilmesi gereken toplumsal ilişkiler. Feminizm, kişisel olanın toplumsal, ve giderek siyasal, doğasını bu biçimde açığa çıkararak, sosyalist olmanın anlamına yeni boyutlar katıyor. Sosyalistlerin siyaset yapma üsluplarını, ulaşılacak hedef dışında, bu hedefe nasıl ulaşılacağını sorunlaştırıyor. Bir anlamda, sosyalistlerin **sosyalist olmayı yaşayış tarzlarını** sorguya çekiyor.

Ancak, bazı feministler buradan kalkarak, bugüne kadar kadın hareketi karşısında sosyalistlerin benimsediği tavrı, tersine döndürüp, sosyalizm konusunda kendileri benimsiyorlar; işi sosyalist mücadelenin özgüllüğünü tanımamaya vardırıyorlar. Aklımdaki örnek, Wainwright, Rowbotham ve Segal'ın **Sosyalizm, Feminizm ve Eylemde Birlik** adlı kitapları, özellikle de Rowbotham'ın yazısı.[8] Rowbotham'ın feminizm/sosyalizm bağlantısı konusunda, burada bizi asıl ilgilendiren tezi şu: Feminizmin sosyalist harekete katkısı, yalnızca sosyalist olmanın anlamına ilişkin ideolojik boyutlar, sosyalist mücadelenin kapsamına soktuğu yeni alanlar değil; bunun da ötesinde, asıl önemli olan, feminizmin sosyalizme **örgütlenme biçimi** düzeyinde yaptığı katkılar.[9]

Kadın Hareketi kendi özgül sorunlarından ve hedeflerinden kalkarak yeni örgütlenme biçimleri geliştirdi. Bilinç yükseltme grupları[10] türünden bu biçimler, kadınların ezilmişliklerinin özgül doğasına şu anlamda uygundu: Kadın - erkek ilişkileri sevgi bağlarıyla örülmüş ilişkiler; öte yandan, kadınlar bu ezilmişliğin çoğu yönlerini yalıtılmış bir biçimde, tek başlarına yaşıyorlar. Dolayısıyla, kadınların ezilmişliğinin bu yönlerini bireyselliğin derinlerinden çekip çıkarmak, küçük ve öznelliğin ön plana çıkarıldığı gruplarda olanaklı. Bu yüzden de,

(8) S. Rowbotham, «Kadın Hareketi ve Sosyalizm İçin 'Örgütlenme», *Sosyalizm, Feminizm ve Eylemde Birlik*, (H. Wainwright *et al.*), İletişim Yayınları, 1985 içinde.

(9) Aynı yerde, s. 115 ve s. 165.

(10) «Bilinç yükseltme grupları» için bkz. Mitchell, a.g.y., s. 90 - 93.

yapısız, öznelliklerin belirlediği küçük gruplar kadın hareketi içinde çok yaygın.

Ne var ki, buradan kalkarak sosyalizmin örgütlenme sorunlarını bu model ışığında çözmeyi önermek anlamlı gelmiyor bana. Önemli olan, farklı alanlardaki örgütlenme biçimlerinde belli bir çoğulculuğu kabul etmek. Küçük grupları gevşek bağlarla bir araya getiren federatif bir yapı, iktidarı hedeflemeyen kadın hareketi için uygun olabilir. Ayrıca böyle bir yapı, kadın sorununun taşıdığı çok çeşitli boyutları kucaklayabilmesi açısından da anlamlı: kişisel ve toplumsal boyutlarıyla, farklı sınıflardan kadınlarıyla, bu hareket farklı yapıları barındırmak zorunda.

Ancak, farklı hedefleri olan hareketlerin farklı örgütlenme biçimlerini gerektireceği de açık geliyor bana. Rowbotham böyle bir işbölümü önermenin bir tür kolaycılık olduğunu savunuyor ve bu ayırıma karşı çıkıyor. Ama kendisi de bu farklılığı başka bir bağlamda kabul ediyor ve böylece en canalıcı nokta olarak gördüğü noktada çelişkiye düşüyor: «Çatışmalara yol açan gösteriler, kitlesel grev gözcülükleri, işkence ve radikal direnişi bastırmak için devlet gücünün uluslararası düzeyde sağlamlaştırılması, **oldukça farklı bir politikaya göre biçimlenmiş** feminist örgütsel yapıların ilgisini bu alanlara kaydırmıştır.»[11] Kaldı ki, feminizmin kendisinin yalnızca bu örgütsel yapılarla nereye gidebileceği sorusu yazarın da belirttiği gibi tartışmalı bir soru.

* * * *

Feminizm anlamlı ve gerekli bir toplumsal hareket, çünkü bütün kadınların yalnızca kadın olmaktan kaynaklanan sorunları var. Gerçekliğin yadsınamaz bir parçası olan bu özgül sorunları, «işçi sınıfı sorunları» içinde eritmeye kalkışmak, ya da soyut bir «insanlık sorunu» damgası ile bastırmaya çalışmak uzun vadede kimseye yarar sağlamaz. Hele baskının ve ezilmenin her biçimine karşı çıkan sosyalistlerin bu tavırdan kazanacakları hiçbir şey olamaz. Tersine, bu özgül çelişkilerin tanınması ve dönüştürülmesi olsa olsa sosyalizmin boyutlarının zenginleşmesine yol açar.

---

(11) S. Rowbotham, a.g.y., s. 60-61 (vurgu benim; düzeltilmiş çeviri).

Teknolojinin Taraflılığı ve Üretim İlişkileri

Hacer ANSAL

Kapitalizmin kriz dönemlerinde, burjuvazinin ekonomik krizin kaynağı olarak, üretkenlikten daha fazla artan işçi ücretlerini göstermesi gelenek haline gelmiştir. Bu görüşe göre, işçi ücretlerinin artması yüzünden sanayide kâr oranı düşmekte, yeni yatırımlar yapılamamakta ve ekonomik bunalıma girilmektedir. Bunun için de işgücünün disiplin altına alınması ve işçileri daha yoğun çalıştırarak üretkenlik artışının sağlanması gerekmektedir. Bu yoldaki iddialar, çoğu zaman ekonomik krizin, bütün yurttaşların hep birlikte gayret göstererek, kemerleri sıkarak alt edebilecekleri bir ulusal kriz olduğu biçimindeki propaganda ile birlikte sürdürülür. Ücret artışları genel olarak, emekle sermaye arasındaki mücadelede tarafların güçlerine göre belirlenmekle birlikte, kriz dönemlerinde çok yaygınlaşan işsizlik korkusu bu mücadelede emeğin gücünü zayıflatıcı bir rol oynar. İşçilerin aynı zaman süresi içinde daha çok ürün üretebilir hale getirilmeleri ise, üretim sürecinde gerçekleştirilen teknolojik değişikliklerle olur. Kriz dönemlerinde «yetkili» ağızlardan sık sık «ileri» teknolojinin yarattığı olanaklardan yararlanarak bunalımdan nasıl çıkacağımızı, teknolojik gelişmelerin, üretimin nasıl en «rasyonel», en «verimli» şekilde gerçekleştirilmesini sağladığını dinlememiz rastlantısal değildir.

Burjuva iktisadının teknolojiye yaklaşımında da genellikle yapılan varsayım, teknolojinin kendine özgü bir mantık içinde, doğrusal bir gelişim gösterdiği ve bu gelişimin tamamen tarafsız olduğu yönündedir. Yani, «Bilim Bulur, Sanayi Uygular, İnsanlar Uyar».[1] Bilim adamları ve mühendisler toplumsal

---

(1) 1933 Dünya Fuarı'nın bu sloganı teknolojinin nasıl mekanik bir biçimde kavrandığının iyi bir örneğidir.

sistemden bağımsız olarak, üretim tekniklerini sürekli yenilemek üzere buluşlar yaparlar, yöneticiler bu buluşları en verimli biçimde uygulamaya geçirirler ve işçiler de bu değişikliklere uyarlanırlar.

Bu anlayışı, kapitalist gelişmeyi teknik ilerleme ve buluşlarla açıklayan çeşitli çalışmalarda da bulmak mümkündür. Örneğin, Schumpeter, kapitalist sistemin işleyiş mekanizmasını teknolojik değişikliklere bağlamış, rekabet içindeki şirketlerin bu yolla kâr maksimizasyonu amacına ulaşmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Rekabet ilişkileri içinde açıklanmaya çalışılan teknolojik gelişme, makro düzeyde, üretim sistemi için tamamen tarafsız bir girdi niteliğindedir. Yine bu görüşe göre, teknolojinin işçiler üzerinde iyi veya kötü etkileri olmaktaysa da bu **kaçınılmazdır.**

Aynı bakış açısının uzantısını, teknolojinin mikro düzeyde işçiler üzerinde yaptığı etkileri inceleyen araştırmalarda, örneğin «yabancılaşma»yı ele alan Blauner'ın çalışmasında da görmek mümkündür. Blauner'e göre teknolojiyi biçimlendiren üç etken vardır: 1) Teknik bilgi düzeyi, 2) Üretilen ürünün niteliği, 3) Şirketlerin ekonomik ve teknik kapasiteleri.[2] Teknolojiyi biçimlendirebilecek bir etken olarak üretim yerindeki çelişkilerden ya da makinaların belirli bazı sosyal amaçları içlerinde barındırabileceğinden hiç söz edilmemektedir.

Bunun karşısında, teknoloji konusunda solda da —bu arada Türkiye'de de— bazı yanlış görüşlere rastlanmaktadır. Kimi kapitalizm - sonrası ülkelerde üretici güçlerin ulaştığı gelişmişlik düzeyinden sitayişle bahsedilir, gerçekleştirilen yıllık üretim miktarları verilirken, bu ülkelerde üretimin nasıl yapıldığı, üretim yerindeki ilişkilerin gerçekten sosyalistçe mi olduğu hiç sorgulanmamaktadır.

Oysa tarihsel maddeciliğin teknolojiye bakış açısı çok farklıdır. Teknoloji konusunda doğru bir maddeci görüşe ulaşabilmek için, öncelikle Marx'ın emek süreci analizinde teknolojiyi nasıl ele aldığının kavranması ve son dönemlerde teknolojinin üretim ilişkileri karşısında taraflılığı üstüne geliştiren tartışmaların değerlendirilmesi gerekir.

Kapitalist Emek Süreci

Marx özgül bir üretim tarzı olarak kapitalizmin hareket yasalarını irdelerken kapitalist üretim sürecinin analizini çok

(2) R. Blauner, *Alienation and Freedom*, Chicago University Press, Chicago, 1964.

merkezi bir konuma yerleştirmiştir. Burada ele alınış biçimi ile kapitalist üretim süreci, kullanım değerlerinin üretildiği emek süreci ile belli bir miktar değerin genişleyerek daha büyük bir değer halini aldığı **değerlenme sürecinin** bir birliğidir.

Emek süreci tarihi belirlenimlerinden soyutlanarak ele alındığında, her şeyden önce insanla doğa arasındaki bir ilişki sürecidir. Gereksinim duyduğu şeyleri üretirken insan, doğayla olan ilişkisini kendisi düzenler, yönetir ve denetimi altında tutar. Doğa karşısında etkin konumda olan insanın tüm yeteneklerini ortaya koyarak sürecin sonunda yarattığı kullanım değeri, ona büyük bir doyum verir. Emek süreci içinde insan, doğa ile birlikte kendini, kişiliğini, yeteneklerini, bilincini de dönüştürür.[3]

İnsan emeğinin çok önemli bir özelliği de, insanın yapacağı işi henüz yapmadan önce kafasında tasarlamasıdır. Bu tasarım gücü üretici insanın emeğini yönlendirir ve her emek süreci sonunda onun kafasında daha önceden kavramlaştırılmış olan şey elde edilir. Süreç içinde birtakım üretim araç ve gereçleri kullanıldığından emek süreci üretim güçlerinin gelişmişlik aşamasına göre de belirlenen bir ilişkidir. Öyle ise emek sürecinde üç temel öğe vardır: 1) Bir amaca yönelik insan eylemi, emek, 2) İşin nesnesi, 3) Üretim araç ve gereçleri.

Emek sürecinin ikinci ve üçüncü öğeleri üretimin nesnel koşullarını belirler. Birinci öğe ise üretimin öznel koşulunu oluşturur. Buna göre teknoloji sadece üretim araçları ya da makinaların gelişmişlik düzeyi olarak algılanamaz. Emeğin, üretimi gerçekleştirmek amacıyla, üretim araçları etrafında örgütleniş biçimini, tüm üretim bilgi ve becerisini de kapsamalıdır teknoloji tanımı.

Emeğin bu üç öğesinin birbiriyle ilişkiye geçiş biçiminin düzenlenmesi üretim tarzlarına göre değişiklikler göstermekle birlikte, aynı üretim tarzı içinde de zamanla büyük değişikliklere uğramıştır. Emek sürecinin üretici insan için yaratıcılığını ortaya çıkarabildiği bir alan olma niteliğini giderek yitirmesi kapitalizmin gelişimi ile birlikte yürümüştür. Çünkü kapitalist üretimde sermayedar emek sürecinin çeşitli öğelerini satın alır, bir araya getirir ve işçileri öbür öğeler üzerinde çalışmaya zorlar. Diğer toplumlardan farklı olarak kapitalizmde üretimin

(3) K. Marx, *Capital I*, 1967, Penguin Pb., Harmondsworth, 1976, Ch. 7.

amacı kullanım değerleri üretmek değil, mübadele değerleri üretmektir. Yani üretim doğrudan doğruya sermayenin büyümesi, artık - değer elde etmesi amacı ile yapılır.

Üretici emeğin ya da işçinin fiziki ve zihni kapasitesinin sermaye ile olan ilişkisine göre belirlendiğini ifade etmek için Marx, iş veya emek yerine, emek gücü kavramını geliştirmiştir. Çünkü sermayedar aslında belli bir miktar emeği değil, emeğin belli bir süre için kullanım hakkını satın almaktadır. Yalnız canlı emek artık - değer yaratabildiğine göre, sermayedar belli bir süre için kullanım hakkını satın aldığı emeğin bu kapasitesinden sonuna kadar yararlanmaya çalışacak, emek sürecini en fazla artık - değer üretimini gerçekleştirecek biçimde dönüştürme yollarını arayacaktır. Yaratılan artık - değer miktarı, üretim süreci içinde tarafların göreli güçlerine göre belirleneceğinden, kapitalizmde emek süreci, kaçınılmaz olarak daha kârlı üretim mücadelesinin bir arenası haline gelmiştir. Bu yüzden de sermayedar sadece üretim için gerekli malzemeyi, binayı ve üretim araçlarını temin etmekle kalmaz, emek gücü üzerinde tam bir denetim kuracak biçimde emek sürecini kendi kontrolü altına almaya çalışır.

Sermayenin emek sürecini kontrol altına alma mücadelesi, yaratılan artık - değer miktarını maksimuma çıkarma amacının yanında, bu miktarı garanti altına alma ve sürekliliğini sağlama gibi birbirini ekonomik ve politik olarak bütünleyen amaçlara da yöneliktir. Sermaye, emek sürecinde işçinin işi yapış yöntemleri, hızı, becelerini ve bilgisini kullanma biçimi üzerinde tam bir denetim elde ederek, hem yaratılan artık - değer miktarını maksimuma çıkarmaya, hem de bunları yapılış ve hız açısından katı kurallara bağlayarak bu maksimum miktarı sürekli bir biçimde elde etmeyi garanti altına almaya çalışır. İşçi çeşitli nedenlerle grev, iş yavaşlatma gibi mücadele yollarına başvurduğunda artık - değer üretiminin sürekliliği tehlikeye girdiğinden, sermaye emeğe olan bağımlılığını olanaklar ölçüsünde en aza indirmeye çalışır. Giderek makinaların emeğin yerini alacak biçimde geliştirilmesi rastlantısal değildir. Tarihi olarak, çeşitli teknik buluşların ve makinaların işçi direnişlerine bağlı olarak nasıl geliştirildiğini, belirli dönemlerde grevlerin ya da grev tehlikesinin icatların başlıca nedenini oluşturduğunu çeşitli kaynaklarda görmek mümkündür.[4]

---

(4) Örneğin, N. Rosenberg, *Perspectives on Technology*, Cambridge University Press, 1976, Ch. 6.

Sanayileşme boyunca emek sürecindeki gelişmeleri Marx, kullanılan teknolojinin ve kontrol biçiminin özgüllüğüne bağlı olarak, üç ayrı biçim altında incelemiştir: Kooperasyon, manüfaktür ve modern sanayi. Bütün bu süreç içinde, sermaye birikimi emek üzerinde tarihi olarak iki farklı boyunduruk biçimi geliştirmiştir: **biçimsel** ve **gerçek** boyunduruk.

Biçimsel boyunduruğun temel özelliği, sermayenin emeği sadece üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun etmede başarılı olmasıdır. Bu aşamada, sermaye, henüz ne işin yöntemlerinin değiştirilip yeniden örgütlenmesi, ne de yeni üretim araçlarının geliştirilmesi yolu ile emek sürecine bir müdahalede bulunmuştur. Emekçi kendi üretim metotları ve hızı ile emek sürecindeki kontrolünü sürdürebilmiştir. Bu yüzden burada artık - değer üretimini artırmanın tek yolu, üretim sürecinin mümkün olduğunca uzatılmasıdır. Fakat bunun da hem biyolojik hem de işçi direnişlerinin gücüne bağlı olarak belirli sınırları vardır. Bu nedenle, sermaye emek sürecinin tüm kontrolünu ele geçirip, işin yoğunluğunu, dolayısıyla emeğin **üretkenliğini artırma** yoluna başvurmuştur. Üretkenlik artışı, bazen işin örgütleniş biçimine müdahalelerde bulunarak, bazen de üretim araçlarının da bu yönde geliştirilmesi sağlanarak elde edilmiştir. Yani sermaye, kendi amaçları doğrultusunda üretim teknolojisini dönüştürerek, emeğin sermayenin **gerçek** boyunduruğu altına alınmasını sağlamıştır.

Üretim aracına sahip olmayan üreticilerin aynı sermayedarın emrinde, aynı ürünü üretmek üzere elbirliği ile ya da kooperasyon içinde çalıştırılmaları kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur. Kavramsal olarak da, tarihsel olarak da bu böyle olmuştur. Üreticiler arasında bir iş bölümüne dayanan kooperasyon klasik şeklini ise manüfaktürde alır. Manüfaktür biçiminin özgüllüğü, sermayenin sürece müdahale etmeye başlamış ve ilk kez ayrıntılı işbölümüne gidilmiş olmasından doğar. Üretim süreci kendi içinde parçalanarak aynı işyerinde çok sayıda işçiye bölünmüş, işçi, «parça - işçi» durumuna getirilmiştir. Böylece her parça - işin tam olarak gerektirdiği kadar fiziksel güç veya beceriye sahip emek gücü satın alma olanağı yaratılmıştır. Yüksek ücretle çalışan vasıflı işçilerin daha önce yaptıkları işlerden kolay ve beceri istemeyen işler arındırılarak vasıfsız işçilere verilmiş, emeğin maliyeti düşürülebilmiştir. Yaptıkları işin niteliklerine, becerilerine göre sıralanan işçilerin arasında hiyerarşik bir yapı da oluş-

turulmuştur. Yine bu dönemde, işçiye kolaylık sağlamak üzere makinalı iş aletleri kullanılmaya başlanmışsa da, işin ritmi, yoğunluğu konsunda emeğin kontrolü bir dereceye kadar devam etmektedir. Makinalı iş aletleri henüz işçinin elinin bir uzantısı niteliğindedir.

Modern sanayi biçimi, emeğin üretkenliğini artırmak amacıyla geliştirilen çok daha etkin ve karmaşık yeni iş örgütlenmeleri ve üretim araçları açısından manüfaktürden farklıdır. Ayrıntılı işbölümü daha da incelmiş, zaman ve hareket etütleri ile üretim süreci tamamen «bilimsel» incelemeye tabi tutulmuş, her parça - işin nasıl ve ne kadar zamanda yapılacağı katı kurallarla saptanmıştır. Makinalar ise sermayenin emeğin bilgi, beceri ve yargılarına bağımlılığını en aza indirecek, hatta yok edecek yönde geliştirilmiştir. İşin hızını ve yapılış biçimini artık makinalar belirlemekte, işçiyi kendilerinin bir uzantısı haline getirmektedir. Emeğin gerçek boyunduruğu kapitalist emek sürecinin bu aşamasında gerçeklik kazanmıştır.

Teknolojide oluşturulan bu dönüşleri Marx belirli biçimler altında incelemişse de bu kategorileri birer soyutlama olarak almak gerekir. Pratikte, kesin tarihî çizgilerle bunları ayırmak mümkün değildir. Kapitalist gelişimin ilk zamanlarında, hatta pre - kapitalist dönemde var olan iş örgütlenmesi biçimleri, bazı durumlarda ve sektörlerde çok daha ileri dönemlere dek varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Berg'e göre bu biçimler aslında birbirleriyle eklemlenen, bütünleşen, örtüşen süreçlerdir.[5] Emek sürecindeki bu gelişmeleri genel teknolojik eğilimler olarak değerlendirmek gerekir.

Emek süreci yaklaşımı aslında hiçbir boşluk bırakmayan bir teorik bütün değil, işin ve teknolojinin doğasını, ortaya çıkan değişiklikleri anlamakta, bunların dinamiğini kavramakta kullanılan bir kavramsal analiz yöntemi'dir. Bu yöntem temel alınarak bilim ve teknolojinin sosyal karakterinin eleştirisini yapmak, üretim güçleri ile üretim ilişkileri arasındaki etkileşimi aydınlığa kavuşturmak mümkün olabilmektedir. Teknolojinin sınıf çıkarları karşısında tarafsız, gelişme yönünün kaçınılmaz olduğu ya da üretim güçlerinin üretim ilişkilerini tek yanlı olarak belirlediği yolundaki sol içi geleneksel yanılgının tersine, bu yaklaşım teknolojinin sosyal yapısını sınıf ilişkileri

---

(5) M. Berg (ed.), *Technology and Toil in Nineteenth Century Britain*, CSE Books, London, 1976, s. 4 - 15.

ve çelişkileri içine yerleştirir. Böylece neyin genel olarak üretim için gerekli ve kaçınılmaz, neyin ise tamamen kapitalizme özgü bir biçim olduğu açıklığa kavuşturulabilir.

Sermayenin emek sürecini niçin kontrolü altına almak çabası içinde olduğunu ve bunu zaman içinde nasıl gerçekleştirmeye çalıştığını gördükten sonra, bu çaba sırasında emek sürecinde ortaya çıkan genel eğilimleri kısaca şöyle özetlemek mümkündür: İşin küçük parçalara ayrılması, işçinin becerilerinden koparılarak vasıfsızlaştırılması (deskilling), hiyerarşik bir iş örgütlenmesi, kafa ve kol emeğinin ayrılması, makinanın giderek hem emeğin yerini alması hem de onu kendinin bir uzantısı haline getirmesi.

Sermaye ile emek arasındaki üretim yeri ilişkilerinden kaynaklanan bu eğilimler, daha geniş toplumsal ilişkilere bağlı olarak değişiklikler gösterebilir. Farklı ülkelerde sermaye birikimini engelleyen farklı faktörler, sermayenin uluslararası hareketi ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yeni işbölümleri, toplumlar arasındaki sosyal ve kültürel farklılıklar dolayısıyla, emek sürecinde tarihi olarak görece farklı belirlenimler ortaya çıkabilir. Bu yüzden de kapitalist emek süreci yaklaşımını sadece işçi - işveren ilişkileri düzeyinde değil, hem ulusal hem de uluslararası düzeylerde ortaya çıkan yeni koşullara göre sürekli olarak, yukarda değinilen analiz yöntemi temelinde yenilemek ve gözden geçirmek gerekir.

Sonraki Gelişmeler

Kapitalist emek süreci Marx'ın kapitalizm analizinde merkezi bir konuma sahip olmakla birlikte, daha sonra yapılan Marksist çalışmalar, 1970'lere gelene dek, artık - değerin yaratılma sürecine değil, dağıtım ve dolanım süreçlerindeki sorunlara yönelik olmuştur (Bunun nedenlerine daha sonra eğilmeye çalışacağım). Ancak Braverman'ın 1974'te çıkan **Labor and Monopoly Capital** kitabından sonra bu konudaki tartışmalar büyük bir canlılığa kavuşmuştur.* Emek sürecinin yeniden gündeme gelişinin bir diğer nedeni de, savaş sonrası kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı teknolojiler ve yeni iş koşullarından dolayı, özellikle Batı Avrupa ülkelerinde, artan iş yeri anlaşmazlıkları ve bunların niteliğidir. Bu anlaşmazlıklarda ücret-

---

(0) H. Braverman, *Labor and Monopoly Capital*, Monthly Review Press, New York, 1974.

lerin ötesinde, birtakım niteliksel taleplerde (örneğin montaj hattının hızı, parça işi, fabrika içi otoriter ilişkileri vb.) ve hatta işin niteliğinin sorgulanmasında belirgin bir yükseliş görülmüştür. Bütün bu gelişmeler de Marksist teoriyi emek sürecindeki değişiklikleri irdelemeye yöneltmiştir.

Braverman, Marx'ın emek süreci analizinden kalkarak, tekelci kapitalizm döneminde ortaya çıkan emek süreci değişikliklerini incelenmiş, yeni teknolojik gelişmelerin bir değerlendirmesini yapmıştır. Tekelci kapitalizm ile birlikte hem ideolojik olarak hem de pratik hayatta yaygınlık kazanan Taylorizm, Braverman'ın çalışmasının odak noktasını oluşturur. Taylorizm, kafa ve kol emeğini (tasarlama ve uygulamayı) ayırarak sermayenin emeğin bilgi ve becerilerine bağımlılığını azaltmayı amaçlayan bir «bilimsel yöntem»dir. Teknik düzeyde çok büyük bir değişiklik getirmemekle birlikte, bir kontrol yöntemi olarak ideolojik boyutları çok önemlidir. Braverman Taylorizmin ilkelerini şöyle sıralar: 1) Üretim bilgi ve becerilerinin emek sürecinden koparılması, emek sürecinin işçinin bilgi ve becerisine bağlı olmadan biçimlendirilebilmesi, 2) Bu bilginin yönetimin (management) elinde toplanması ve işçinin yapacağı her türlü zihinsel faaliyetin ortadan kaldırılması, 3) Emek sürecinin her bir adımının kontrol altına alınması için üretim bilgisinin yönetimin elinde tekelleştirilmesi.

Sermaye bu ilkeler doğrultusunda geliştirdiği Taylorist yöntemlerle işin tasarımını, planlanmasını, düzenlenmesi ve denetimini tamamen üretici işçiden ayırmış, ayrı bir merkezde toplamıştır. Üretim bilgisinin toplandığı bu merkezlerde, bilim adamları, mühendisler ve teknisyenler, sermayenin amacına yönelik olarak yeni iş örgütleme biçimleri ve üretim araçları geliştirirler. Böylece sermaye, bir yandan emeğe —özellikle vasıflı emeğe— bağımlılığını azaltırken, bir yandan da işin yoğunluğunu, dolayısıyla üretkenliği artırarak kapitalist rekabette daha güçlü duruma geçmeğe çalışır.

Emek sürecinin mekanizasyonu, yani giderek makinalar aracılığıyla kontrol edilmesi; işin parçalanması, işçinin vasıfsızlaştırılması ve üretim bilgisinden yoksunlaştırılması yönündeki gelişmeleri derinleştirmiştir. Bunun en ünlü örneği, Ford-un geliştirdiği ve işçiyi, mekanik bir hat üstünde hareket eden iş nesnesi üzerinde, çalışma süresi boyunca aynı parça - işi belirli bir hız ve biçimde tekrarlamak zorunda bırakan montaj

hattıdır. Aslında montaj hattı Taylorist yöntemlerden tamamen bağımsız bir teknolojik buluş değil, işçilerin becerilerini yok edip onları vasıfsızlaştıran bir dizi adımın mekanize olmuş birleşimidir ve bir kitle üretimi sistemi oluşturur. Kitle üretiminin temel öğeleri ayrıntılı işbölümü, seri hareket ve süreklilıktir. Tüm bu öğeler 20. yüzyıl başı kapitalizmine yabancı olmamakla beraber, ABD'de bu yeni sistemin ortaya çıkışı, kitle üretimiyle elde edilen yüksek ürün miktarının tüketilebileceği büyüklükte pazarların oluşmasına da bağlı olmuştur. Ayrıca o sıralar çekilmekte olan vasıflı emek sıkıntısı, emek tasarrufu sağlayan üretim tekniklerini son derece çekici kılmaktadır.

Montaj hattının ilk kez uygulamaya konduğu Ford otomobil fabrikasında, kuruluşundan bu yana emek sürecinin geçirdiği değişikliklere şöyle bir göz atmak hem somut olarak kapitalist emek sürecinin geçirdiği dönüşümleri görmek, hem de teknik değişikliğin sermayeye ne tür kazanımlar sağladığını görmek açısından ilginçtir.[7] Ford fabrikası 1903 yılında Henry Ford tarafından diğer oto fabrikaları gibi çok küçük bir ölçekte kurulmuştu ve kendisi dahil sadece 8 kişi çalışmaktaydı. Parçalar civardaki makina atölyelerinden alınıyor, fakat düzgün ve standart olmadıklarından, ekip halinde çalışan, makina konusunda eğitim ve beceri sahibi 7 kişi tarafından işlenerek birbirine uyduruluyor ve sonra da bunların montajı yapılıyordu. Bu ekip tüm emek sürecini tasarlıyor, uygulamada çıkan çeşitli sorunları çözüyor ve tüm otomobili sabit bir birim halinde monte ediyordu. Çeşitli parçaların depodan taşınması, kullanılan alet edevatın atölye içinde getirilip götürülmesi çok vakit alıcı olmakla birlikte, ilk yıllarda üretim arttıkça bu üretim tekniği değişmemiş, sadece ekip sayısı çoğaltılmıştı. 1906'da çeşitli parçaların fabrika içinde üretimine geçilmesiyle, Ford'un zaten kıt bulunan vasıflı işgücüne bağımlılığı daha da arttı. Fakat bilgi ve becerinin, tasarlama ve uygulamanın bölünmediği bir emek süreci Ford fabrikasında fazla uzun sürmedi. İlk işbölümü, parçaları taşıyanlarla işleyip monte edenler arasında gerçekleştirildi. Taşıma işleri için o sırada ABD'de bol ve ucuz olarak bulunan göçmen işçiler alınmış, vasıflı işçilerin fabrika içinde dolaşmaları engellenerek sabit bir nok-

(7) D. Gartman, «Origins of the Assembly Line and Capitalist Control of Work at Ford», A. Zimbalist (ed.), *Case Studies on the Labor Process*, içinde, Monthly Review Press, New York, 1979, s. 193 - 205.

tada çalışmaları sağlanmış, böylece hem denetlenmeleri kolaylaşmış, hem de yüksek ücretli işçinin vakit kaybı önlenmiştir. Bir sonraki adım, işbölümünü daha küçük parçalara bölmek yolunda atılmış, vasıflı işçilerin tüm montajı gerçekleştirmeleri yerine montajın belirli bir bölümünü yapmaları, böylece de çok daha seri hareket ederek, daha çok üretim yapmaları sağlanmıştır. Fabrika içinde üretilen parçaların giderek standardizasyonunun gerçekleştirilmesi, birbirine uyan parçaların montajını daha da basitleştirmiş, eski dört başı mamur vasıflı işçinin işinin giderek vasıfsızlaştırılmasına olanak vermiştir. Artık, emek süreci daha çok sayıda vasıfsız işçi arasında parçalanabilmektedir. Bundan sonra Ford yöneticilerinin üzerinde durduğu konu üretimin akış hızını artırmak olmuş, bu amaçla fabrika içinde çeşitli düzenlemelere gidilmiştir. Belirli bir işlemi yapan tezgâhların bir araya toplanması, bölümler arası taşıma sorunları doğurunca, talep her işlem için ayrı bir tezgâh ayrılmasına yetecek ölçüde arttığı zaman, bunlar üretimin gerektirdiği işlem sırasına dizilmiş, bu da akış hızını artırmakta çok etkili olmuştur. Zincirleme yapılan üretimde işçilerin çalışma hızını artırmak için de en hızlı işçilerin primle ödüllendirilmesi yoluna gidilmiştir. Fakat Ford yöneticileri için bu da yeterli olmamış, işçilerin hızlarını gönüllü olarak artırmalarını beklemek yerine, hızın kendilerince belirlenebileceği bir sistem geliştirmeye çalışmışlardır. İlk olarak, 1913'te titizlikle yapılan zaman ve hareket etütleri sonucu, yaklaşık 50 metrelik bir üretim hattında üretim süreci 140 montaj işçisi arasında bölünmüştür. Montajı yapılan şasi, tekerlekler üzerinde, belli aralıklarla bir halat kullanılarak çekilmeye başlanmıştır. Bu yeni teknikle daha önce bir şasinin montajı için gerekli olan 12 saat 28 dakikalık süre, 5 saat 50 dakikaya indirilebilmiştir. Bundan sonraki son aşama gerçekleştirildiğinde, yani 1914 yılında mekanik olarak hareket eden ünlü montaj hattı üretime sokulduğunda bu süre 1,5 saate düşürülmüştür. 11 yıllık bir zaman aralığında Ford fabrikasında gerçekleştirilen tüm bu teknolojik değişikliklerle artık, emek sürecini düşünen, tasarlayan ve uygulayan ustalar gitmiş, yerlerini bütün bir çalışma sürecince sadece bir küçük parça - işi biteviye tekrarlayan (örneğin sürekli birkaç vida sıkan) vasıfsız işçiler almıştır. Sermaye vasıflı işçiye olan bağımlılığını ortadan kaldırabilmiş, emek sürecinde kontrolü ele geçirerek üretimin hızını artırabilmiş, dolayısıyla büyük bir üretkenlik artışı sağlamakta başarılı olmuştur.

Taylorist ve Fordist üretim teknolojileri dünyada büyük bir yaygınlık kazanmasına rağmen, sermaye için bu kolay bir başarı olmamıştır. İşçiler açısından, yapılacak işin yönteminin ve süresinin katı bir biçimde tepeden saptanması olarak yaşanan Taylorizm, işçilerin büyük çapta direnişlerine yol açmış, sendikacılığın gelişmesini hızlandırmıştır. Aynı şekilde, Ford' un montaj hattı da işçilerin büyük tepkileriyle karşılaşmış ve çeşitli direnişlere yol açmıştır. Örneğin, Ford işletmelerinde işin bunaltıcı niteliği ve artan yoğunluğu yüzünden, 1914 yılında yıllık işgücü devri (turnover) oranı yüzde 400'e ulaşmıştır.[8] Bunlar dışında makinalara sabotaj olayları, kasıtlı olarak hatalı üretim, fire artışı ve işten kaytarma gibi sorunlar yanında sendikacılığın da güçlenmesi, fabrika yöneticilerini çözüm aramaya zorlamıştır. Ford, bu yüzden 2,34 dolar dolayında bulunan işçi gündeliğini 5 dolar gibi o gün için astronomik bir rakama çıkarmış, işçilerini ancak böyle yüksek bir ücretin özendiricliği sonucunda yerleşik kılabilmiştir.[9] Mekanik montaj hattı emek süreci üzerinde sermayenin egemenliğini gerçekleştirmek için geliştirilmiş olmakla birlikte, emeğin mücadelesinde de yeni bir güç kaynağı oluşturmuştur. Çünkü işçiler arasında sistemin zorunlu kıldığı karşılıklı bağımlılık bir avuç işçiye tüm üretimi durdurabilme olanağını da vermektedir.

Vasıflı işçinin, işin yoğunluğunu ve üretkenliğini belirlemesini engellemek için sermaye tarafından geliştirilen Taylorist ve Fordist yöntemlere karşı işçilerin gösterdikleri bu tür tepkiler, pek çok yerde işletme yöneticilerini yeni alternatif stratejiler aramaya zorlamıştır. Son dönemlerde benimsenen bu alternatifler, işçilerin örgütlülük düzeylerine, verdikleri mücadelenin gücüne ve biçimine göre çeşitlidir. Bunlardan bazıları, iş genişletme (job enlargement), iş zenginleştirme (job enrichment), iş rotasyonu, yarı - özerk çalışma grupları ve yönetime katılma düzenleridir. Fata bütün bu stratejiler, son tahlilde, sermayenin yaratılan artık - değerin sürekliliğini güvence altına almak kaygısıyla farklı koşullarda zorunlu olarak

---

(8) Yıllık iş gücü devri oranı $= \dfrac{\text{yıl içinde işten ayrılanların sayısı}}{\text{o yıl için ortalama işçi sayısı}} \times 100$ olduğuna göre, bu oranın yüzde 400 olması, kabaca, yüz işçisi olan bir işyerinde işgücünün bir yılda dört kez yenileniyor olması demektir.

(9) Braverman, s. 148 - 149'da verilen alıntılar.

geliştirdiği farklı kapitalist denetim biçimleri olmaktan öteye gitmemiştir. Bu yollarla, işçinin işini benimsemesi ve hoşnutluk düzeyi bir ölçüde artırılabilse de, emek sürecinin kontrolü yine sermayenin elindedir; kontrol azalmamış, sadece biçim değiştirmiştir. Fakat işin örgütlenmesindeki bu yeni düzenlemeler Taylorist ve Fordist yöntemlerin kaçınılmaz olmadığı ve hiçbir nesnel teknik zorunluğa dayanmadığını açığa çıkardığı gibi, işçinin tepkileri ve mücadele gücüne bağlı olarak teknolojilerin farklı biçimler alabileceğini göstermeye de yaramıştır.

Kapitalizmin içinde bulunduğu son kriz, elektronik teknolojisinin uzun süren bir gelişme sürecinin sonunda, artık ürünlerini vermeye hazır hale geldiği bir dönemde ortaya çıkmıştır. 70'lerin başında elektronik teknolojisinde gerçekleştirilen hızlı değişiklikler durulmaya başlamış ve bu teknolojinin bazı ürünlerinin —çoğunlukla emeğin ucuz olduğu Uzakdoğu ülkelerinde— kitle üretimine geçilerek fiyatları onlarca misli düşürülebilmiştir. Binlerce mühendis, teknisyen ve bilim adamının diğer yaşam merkezlerinden ayrı bir yerde yerleştirildikleri kentlerde diğer adı ile teknopolislerde, sermaye hesabına yaptıkları yoğun çalışmalar sonucu, güvenilirliği ve kullanılabilirliği giderek artan çeşitli elektronik aygıtlar geliştirilebilmektedir. Sermayenin krizden kurtulmak için gerekli üretkenlik artışını sağlayacağı umuduyla sarıldığı bu aygıtları hemen hemen her sanayi ve meslek dalında görmek mümkündür. Üretim sürecinin çeşitli noktalarına, işçilerin yanı başına yerleştirilen bilgisayarlı makinalar ve robotlar hem işçileri kendileri ile yarışmak zorunda bırakmakta, hem de sürekli bir işsizlik tehditi oluşturmaktadır.

Kullanımı giderek yaygınlaşan nümerik kontrollü takım tezgâhları Fordizmin de ötesinde bir diğer «ileri» teknoloji örneğidir. Önceden kaydı yapılmış manyetik bantlar, takım tezgâhının tüm hareketlerini yönetebilmekte, böylelikle işçiye nümerik kontrollü makinayı sadece izlemek ve gerektikçe malzeme sağlamak kalmaktadır. İşçi, işin tümü üzerindeki üretim bilgisinden tamamen koparılmış, işi gereği montaj hattı işçisinden de daha az bilgiye sahip olmak ve daha da vasıfsızlaşmak durumuna getirilmiştir.

Tekelci sermaye tarafından sermaye birikiminin gereklerine göre geliştirilen üretim teknolojilerini irdeleyen Braverman'ın, çalışmasında, işçilerin verdiği mücadeleyi göz ardı et-

mesi çeşitli eleştirilere neden olmuştur.[10] Aslında, üretim güçleriyle sosyal ilişkiler arasında karşılıklı etki söz konusudur. Aralarındaki neden - sonuç ilişkisi hiçbir zaman otomatik olmayıp, sonuç tarafların göreli güçlerine bağlı olarak karmaşık bir süreç sonunda belirlenir. Sermaye tarafından doğrusal şekilde geliştirilen bir teknoloji varsaymak, ve emeği bunun karşısında edilgin bir kabullenici gibi ele alarak, işçilerin üretim yerindeki mücadelelerinin kapitalist emek sürecinin belirlenimindeki etkilerini görmezden gelmek, soldaki geleneksel teknolojik determinizmin bir uzantısı olduğu izlenimini vermektedir.

Kapitalist teknoloji - üretim ilişkileri etkileşiminin somut olarak nasıl gerçekleştiğini irdelemeyi biraz sonraya bırakarak, önce sol içindeki teknolojik determinizmin, yani modern sanayide var olan örgütleniş biçimlerinin ve makinaların kaçınılmaz ve değiştirilemez düzenler oluşturduğu, ve bunların ancak varolan biçimleriyle işçi sınıfı lehine kullanılmasının söz konusu olabileceği anlayışının kaynaklarına ve sonuçlarına bakmaya çalışalım.

Emek Sürecindeki Politik Boyut

Son on yıl içinde büyük bir canlılığa kavuşan emek süreci tartışmaları dolayısıyla teknoloji ve üretim yeri ilişkileri, Marx'tan sonra ilk kez yeniden sol düşüncenin gündemine girmiştir. Aradan geçen bu uzun süre içinde, üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin etkileşimi, üretimin salt ekonomik bir alan olmayıp politik ve ideolojik boyutlara da sahip olduğu gerçeği, ve işçilerin üretim mücadelelerinin biçim ve içeriği gibi konular arasında yeterli bağlar kurulamamış, bu konulara gereken önem verilmemiştir. Geleneksel sol görüşe göre, nesnel - ekonomik terimler içinde belirlenen **kendinde** sınıf, ancak üstyapısal (politik, ideolojik) faktörlerden etkilenerek **kendisi için** sınıf, yani bir tarihi güç olarak sınıf haline gelir. Mücadele içinde politika bu «nesnel» sınıfa üretim yerinin dışından taşınır. Oysa, emek süreci analizinde görüldüğü gibi, üretim yerindeki ilişkiler salt ekonomik değildir. Ekonomik alan kendi politik ve ideolojik sonuçlarından ve işyerinin belirli politik ve ideolojik yapılarından ayrılamaz. Burjuva ideolojisinin politi-

---

(10) M. Buroway, «Towards a Marxist Theory of the Labour Process: Braverman and Beyond», *Politics and Society*, vol. 8, no. 3 - 4, 1978.

kayı üretim alanının dışında tutması gibi, sol düşüncede de politik ve ekonomik alanların böylesine ayrı tutulması, doğru bir üretim yeri politikasının oluşturulmasını engellemiş, sonuçta da sendikal ve politik etkinlikler arasında bir uçurum yaratılmıştır. Bu da üretim yeri mücadelelerinin sadece belirli bir işveren ile onun işçileri arasındaki ücret çekişmesinden ibaret olduğu görüşünün yaygınlaşmasına yol açmıştır. Solun pratiğinde de tarihi olarak, kapitalist teknolojiyi ve işbölümünü olduğu gibi kabullenmek eğilimi ağır basmıştır. Ekonomik ve politik alanların böyle ayrı tutulması yüzünden, A. Friedman'ın da belirttiği gibi, sol düşünce, kapitalist üretim güçlerinin gelişiminde çok etkili ve yükselen bir güç olarak işçi direnişinin önemini kavrayamamıştır.[11]

Etkili bir üretim yeri politikasının oluşturulamamasında, resmi sol hareketlerin bu konuya hiçbir zaman fazla ilgi göstermemelerinin yanı sıra mevcut kapitalizm - sonrası deneyimlerin de rolü büyük olmuştur. Devrim sonrası Sovyetler Birliğinde Taylorizm'e ve kapitalist teknolojiye büyük hayranlık duyulmuş, Taylorizm, doğru çalışma yöntemleri içeren büyük bir bilimsel başarı ve Sovyetler Birliği'nin modernizasyonu için vazgeçilemez bir yol gibi görülmüştür. Lenin Taylorizmin sömürüyü artırıcı bir rolü olduğunu kabul etmekle birlikte, Taylorist yöntemlerle emeğin üretkenliğinin sosyalizm altında artırılması sonucunda işçinin, toplumun ve devletin yönetimine daha fazla katılmak için özgürleşeceğine inanmıştır.[12] Kapitalizm tarafından geliştirilen teknolojinin içinde barındırdığı hiyerarşik iş örgütlenmesinin Sovyetler Birliğinde üretim yeri ilişkilerini nasıl belirleyeceği doğru değerlendirilmemiş, buna bağlı olarak da sanayileşmede kapitalist model taklit edilmiş, üretim teknolojisinin, çalışma yöntemlerinin, kafa ve kol emeği ilişkilerinin dönüşümü gerçekleştirilememiştir. Bu tutumun pratikte kaçınılmaz olarak, fabrika komitelerinin gerilemesi gibi, işçilerin işyerinde kontrol sahibi olmaları yerine tek - kişi yöneticiliğinin getirilmesi gibi gelişmelerde büyük rolü olmuştur. Bu ise son derece sınırlı, kısır bir sosyalizme geçiş anlayışıdır.[13]

---

(11) A. Friedman, «Responsible Autonomy versus Direct Control over the Labour Process», *Capital and Class*, no. 1, 1977.

(12) V. I. Lenin, «The Immediate Tasks of the Soviet Goverment» (1918), Collected Works, vol. 27, Moscow, 1965, s. 259.

(13) C. Goodey, «Factory Committees and the Dictatorship of the Proletariat», *Critique*, no. 3, 1974.

Sosyalizme geçişin genel olarak böyle sınırlı bir biçimde kavrandığı Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkelerinde kapitalist teknolojinin belirli sosyal ilişkileri içinde barındırdığı ve yabancılaşmanın, mülkiyet sorunu yanında, işçinin bilgi ve becerilerinin kendisinden koparılması ile de ilgili olduğu görmezden gelinmiştir. Örneğin, Sovyet teorisyeni Suharevskiy'e bakılırsa, sosyalist fabrikalarda batı türü makinalar kullanılıyor olsa bile işçilerin davranışları farklıdır, çünkü onlar kendileri için çalışmaktadır.[14]

Kuşkusuz, çok gelişmiş üretici güçler, sosyalizm için gerekli bir temel oluşturur. Bu yüzden, gelişmiş teknolojileri tümden reddedip geri teknolojilere dönmek ve üretim güçlerinin gelişmesini önemsiz bulmak söz konusu olamaz. Önemli olan, üretici güçlerin, teknolojinin ne olduğunu, gelişmesinde hangi ekonomik, politik, ideolojik faktörlerin rol oynadığını, içinde birtakım sosyal ilişkileri nasıl barındırdığını anlayabilmektedir. Neyin üretim için gerçekten teknik olarak gerekli, neyin ise kapitalizme özgü olduğu anlaşılabildiği ölçüde, işçilerin üzerindeki egemenliği yeniden üreten makinaları ve otoriter iş ilişkilerini dönüştürmek mümkün olabilecektir.[15]

Teknoloji - Üretim İlişkileri Etkileşimi

Kapitalist emek süreci tartışmalarından kalkarak, sermayenin teknolojiyi sürekli olarak neden ve ne yönde geliştirme çabası içinde olduğunu açıklığa kavuşturmaya çalıştıktan sonra, şimdi de kapitalizmde üretim ilişkilerinin somut olarak teknolojiyi nasıl belirlediğini* irdelemeye çalışalım. Bu konuda çalışmalar yapan Noble'a göre, teknoloji üretim ilişkileri tarafından iki ayrı bağlamda belirlenir. İlki, karar verme gücünü elinde tutan tarafın sosyal kudreti ve ideolojisine göre belirlenmiş, teknolojik seçeneklerin tasarımının yapıldığı **tasarım** aşamasıdır. İkincisi ise, **uygulama** aşamasıdır. Üretim yerindeki mücadelenin somut durumuna göre, uygulamaya geçildi-

---

(14) B. Suharevskiy'den alıntı (1974), P. Thomson, *Nature of Work*, içinde Macmillan Press, London, 1983.

(15) Doğu Avrupa ülkelerindeki fabrikalarda yapılan bazı çalışmalar, işçilerin bulunduğu iş ortamının hiyerarşik yapı, işbölümü ve ücret sistemleri açısından Batıya göre çok az farklı olduğunu göstermektedir. Örneğin, bkz. M. Haraszti, *A Worker in a Worker's State*, Penguin, Harmondsworth, 1977.

ğinde makinalar etrafında işin örgütlenmesi değişik biçimler alabilir.

Teknolojinin tasarım aşamasında, çeşitli alternatifler içinden sermayenin kendi amaçlarına en uygun olanı nasıl seçip geliştirdiğinin, teknolojinin hiç de öyle sınıf çıkarlarından bağımsız ve tarafsız bir şekilde gelişmediğinin somut bir örneğini yine Noble'ın çalışmasında görmek mümkün.[16] Buna göre, genel amaçlı makinalarda otomasyon çalışmaları, makinanın işçi tarafından kullanıldığı zamanki esnekliğinin işçi olmadan otomatik olarak bilgisayar yardımıyla nasıl gerçekleştirileceği yönündeydi. Bu konudaki başarı ise iki ayrı işleme bağlıydı. Birincisi, makinada yapılması istenen tüm hareketlerin kartlara veya manyetik bantlara kayıtlarının yapılması, ikincisi bu bilgilerin makinaya aktarılıp hareket etmesinin sağlanmasıydı. İkinci işlem daha önce bilinen bir kontrol teknolojisinin uygulaması olduğundan çözümü gereken asıl sorun birinci işlemin, yani tüm hareketlerin kayıtlarının nasıl yapılacağıydı. İlk olarak ABD'de General Electric şirketinde «kayıt-playback» denilen sistem geliştirildi. Burada, bir işçi üretimi istenen parçayı makinada işlerken işçinin tüm hareketleri manyetik bir banda kaydediliyor, daha sonra da makina aynı parçayı bu banda göre otomatik olarak yapabiliyordu. Her ne kadar bu sistem büyük beceriler ve yatırımlar gerektirmeyen bir çözüm idiyse de, hiçbir zaman kullanımı yaygınlık kazanamadı. Çünkü yöneticiler ve teknik adamların gözünde «kayıt-playback» sistemi, hâlâ insan faktörünü, yani «insan hatası» payını içeriyor; işçinin becerilerinin tekrarını olanaklı kılan bir çarpan niteliğinden öteye gitmiyordu. İlk parçayı üreten işçinin bilgi ve becerisi tüm üretime kaynaklık ediyordu. Bu sistem, bir başka deyişle, kapitalistin emek süreci üstündeki kontrolünü mutlaklaştıramıyor ve işçinin üretimdeki etkinliğini tümüyle bertaraf edemiyordu.

Zaten, bu sistemin hemen arkasından, 1949'da yine ABD'de Massachusetts Institute of Technology'den bazı mühendisler, bu sakıncalardan arınmış başka bir sistem geliştiriyordu. Nümerik kontrollü (N/C) takım tezgâhlarında bandın hazırlanması tümüyle farklı bir felsefeye dayanıyordu. Parçanın spesifikasyonları matematiksel olarak ifade ediliyor, daha sonra

(16) D. Noble, «Social Choice in Machine Design: The Case of Automatically Controlled Machine Tools», A. Zimbalist (ed.), *op. cit.*, s. 18 - 50.

makinanın yapması istenen tüm hareketlerin matematiksel tanımı yapılıyor, yüzlerce ve hatta binlerce komut nümerik kodlara dönüştürülerek programlanıyor ve banda alınıyordu. Böylece N/C bandı, işçinin üretimin zihin kaynağı olma rolünü tamamen ortadan kaldırıyordu. Yeni programlama merkezleri ve programcıları gerektiren N/C teknolojisinin, kendisi kadar üretken olan «kayıt - playback» sistemi yerine sermaye tarafından hararetle benimsenmesi ve yaygınlaşması, üretilen artıkdeğer miktarının daha fazla olacağı gibi bir nedenle açıklanamaz. Sermayenin bu seçimi, N/C sisteminin «teknik» ya da «ekonomik» üstünlüklerine dayanan, salt «rasyonel» bir seçim değildi. N/C teknolojisinin seçiminde ağır basan asıl etken, sermayenin, teknoloji tasarımını, emeğe bağımlılığı azaltacak ve emek sürecinde tüm kontrolü ele geçirmesini sağlayacak biçimde yönlendiren politik ve ideolojik talepleriydi. N/C takım tezgâhları gibi birçok üretim aracı, kapitalist ideolojinin ve üretim ilişkilerinin damgasını taşır." Kapitalizmde, teknolojiyi kendi amaçlarına uygun biçimde geliştirme gayretinde olan sermaye, bilimi emri altına almıştır. Araştırmacılar, mühendisler, teknisyenler, üniversitelerde sermayenin sorunlarını toplumun sorunları gibi benimsemeyi öğrenmekte; teknoloji üretilen büyük araştırma merkezlerinde, laboratuvarlarda ve son zamanlarda sıkça sözü edilen «teknopolisler»de, sermayenin emek süreci üstündeki taleplerine çözüm aramaktadır.

Teknolojinin üretim ilişkileri ile etkileşim içine girdiği ikinci bağlam, bir teknolojik gelişimin üretim yerinde uygulamaya konulması aşamasıdır. Kapitalizmde, teknolojinin tasarımının yapılıp maddeleştirildiği aşamada, kendi çıkarları açısından hiçbir etkinliğe sahip olmayan emek, uygulama aşamasında uygun ve güçlü talepler geliştirebildiği ölçüde emek sürecinde bazı kontrol mevzileri ele geçirebilmektedir. Örneğin aynı N/C makinalarının kullanımı, ABD'deki General Electric fabrikası ve Norveç'teki devlet silah fabrikasında çok farklı olabilmektedir. İşçilerin programa herhangi bir müdahalesinin söz ko-

(17) Burada tüm teknolojik gelişmelerin itici gücünün ideolojik olduğu ve üretim ilişkilerinden kaynaklandığı önerilmemektedir. Konumuz teknik değişimleri etkileyen faktörler olmadığından, üretim sürecindeki darboğazlar, bazı girdilerin (hammadde, enerji vb.) çeşitli nedenlerle temininin güçleşmesinden dolayı gerçekleştirilen teknik değişiklikler gibi gelişmeler yazının kapsamı dışındadır. Vurgulanmak istenen şey teknolojinin politik boyutunun önemidir.

nusu olmadığı General Electric fabrikasında emek sürecinin kontrolü, bilgisayar programcıları aracılığıyla yönetimin elinde merkezileşmiştir. Buna karşılık, güçlü bir sendika geleneğinin bulunduğu Norveç'te bu aygıtların fabrikaya yerleştirilmesi, sendika tarafından eski işçilerin eğitilip kendilerine programlama öğretilmesi koşuluna bağlanmıştır. Bu eğitimden geçen işçiler kendi güvenlik, verimlilik, kalite ve uygunluk ölçütlerine göre programlar yapmak, emek süreçlerini belirli ölçüde kendi denetimlerine almak hakkını güçlü bir mücadele vercrek elde etmişlerdir.

Oysa General Electric fabrikasında, verimlilikten ve en fazla artık-değer yaratacak iş örgütlenmesinden fedakârlık pahasına da olsa yönetim, işçileri emek sürecinde etkin kılmamak için her türlü çareye başvurmuştur. Yüksek ücretler alan programcılar, bu fabrikada sadece birinci vardiyada çalışmaktadır. İkinci ve üçüncü vardiyada çıkan üretim aksaklıklarına işçiler müdahale edemedikleri için bu vardiyalarda üretimin kalitesi düşebilmekte, fire oranı artabilmekte, hatta üretim tümüyle durabilmektedir. Yönetim, denetimi işçilere kaptırmamak uğruna kısa dönemde verimlilikten büyük ölçüde vazgeçebilmektedir.

Nasıl Bir Teknoloji?

Teknolojik gelişme, sermayenin kendi ekonomik, politik ve ideolojik çıkarlarına göre —farklı sektörlerde farklı derecelerde— yönlendirilmekte, kapitalist teknoloji bu çıkarlara göre biçimlenmektedir.[18] Üretim araçlarının toplumsallaştırılmasından sonra bile, emek sürecinin kendiliğinden ve hemen dönüşmesi beklenemez. Tasarım aşamasında sermayenin taleplerinin damgasını yemiş mevcut teknolojilerin, emek tarafından kapitalizme özgü biçimlerinden arındırılması ve farklı toplumsal ilişkileri içeren teknolojilerin yaratılması, bilinçli ve kolektif bir biçimde uzun bir tarihi süreç içinde gerçekleştirilebilir. Her şeyden önce, kapitalizm tarafından üretim bilgisinden koparılmış ve emek süreci üzerindeki kontrolleri ellerinden alınmış işçilerin, bu bilgi ve kontrolü yeniden ve yeni bir biçimde kazanmaları gerekir. Kafa ve kol emeğinin giderek bütünleş-

(18) Örneğin petro-kimya, çimento gibi bazı sektörlerde kimyasal-teknik belirlenimlerin ağırlık kazanması nedeni ile teknolojinin sermayenin çıkarlarına göre biçimlendirilmesi bir otomotiv ya da makina sektöründekinden daha az olabilir.

mesi ve sosyalist ilişkileri içinde barındıran yepyeni teknolojiler yaratır hale gelmesi, işçinin üretim faaliyeti içinde ve bir sosyalist toplum bireyi olarak kazanması gereken niteliklerle alması gereken eğitimin birlikte düşünüldüğü uzun dönemli bir programa bağlıdır.

Üretici güçlerin gelişmişliği, sosyalizm için çok önemli olmakla birlikte, teknolojinin gelişiminde üretkenliğin mümkün olduğunca artırılıp çalışma süresinin azaltılması, böylece işçilerin zaman açısından özgürleştirilmeleri tek kıstas olarak alınamaz. İşçinin bu kısa süre içinde yaptığı işin niteliği de çok önemlidir. Verim uğruna bu, göz ardı edilemez; sosyalist verimlilik anlayışı kapitalist verimlilik anlayışından çok farklı olmak zorundadır.

Üretim güçlerinin gelişmişliğine karşın işçi hâlâ makinaların egemenliği altında ise, üretim bilgisinden ve kontrolünden yoksun ise, emek süreci içinde yeteneklerini ortaya koyamıyor ve kendini dönüştürme olanaklarını bulamıyor ise, o toplumda gerçek bir demokrasinin varlığından da söz edilemez. Çünkü teknolojik kontrolü ve üretim bilgisini elinde tutan toplumsal katman kol emeğine egemen konumdadır ve aralarında eşit ilişkiler oluşamaz.

Daha önce de belirtildiği gibi, üretim araçlarının kapitalizme özgü biçimlerinden arındırılması ancak tarihi bir süreç içinde gerçekleşebileceğinden, mülkiyetin toplumsallaştırılmasından sonraki ilk aşamada her şeyden önce, kapitalizm tarafından geliştirilmiş olan üretim araçlarının kullanımının yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Bu araçların etrafındaki iş örgütlenmeleri veri olarak alınmayıp, hiyerarşik ve otoriter ilişkilerin ortadan kaldırılması amaçlanmalıdır. Aynı makinalardan emeğin emek sürecine egemen olacağı şekilde yararlanmak ve eşitlikçi ilişkiler içeren iş örgütlenmlerin gitmek mümkündür.

Ancak, emeğin emek sürecinde kontrolü elde etmesi, sosyalizmin sadece sonuçlarından biri olarak değil, aynı zamanda gerçekleştirilmesinin araçlarından biri olarak da görülmeli; bu sürecin başlatılması, üretim araçları üzerinde özel mülkiyetin kaldırılmasından sonraya ertelenmemelidir. Yani kapitalist sistem içinde de üretim yeri mücadelelerinde teknolojik değişiklikler karşısında doğru taleplerin geliştirilmesi, solun önem verdiği bir alan olmalıdır. Emek, teknolojinin edilgin bir ka-

bullenicisi konumunda kalıp, taleplerini sadece ücretler ve sosyal haklar konularıyla sınırlamamalı, daha fazla üretim bilgisine ve emek sürecinde daha çok kontrole sahip olmayı kendisine hedef edinmelidir. Üretim yeri mücadelesinin politik ve ideolojik boyutlarının kavranması ve bu mücadelenin daha global politik mücadeleyle bütünleştirilmesi, hem mücadelenin başarıya ulaşması açısından, hem de geçiş döneminde emeğin emek sürecine egemen olmasını sağlayan teknolojik dönüşümleri kolaylaştırması açısından büyük önem taşımaktadır.

Osmanlı'dan Cumhuriyete : Türkiye'de Burjuva Devrimi Sorunu

Sungur SAVRAN

Bir toplumun yaşamındaki her altüst oluş, bir toplumsal hareketin her büyük yenilgisi, tarihin de yeniden düşünülmesine ve yazılmasına yol açar. Maddi yaşamın ve toplumsal mücadelelerin bilinç üzerindeki belirleyiciliğinin en belirgin tarihsel ifadelerinden biridir bu durum. Dönüm noktasındaki hareket, kendisinin ve toplumun geçmişini didiklemeye başlar. Ortaya çıkan, bir kendini arama sürecidir. İki yanı keskin bir kılıçtır bu süreç. Bir yandan, geçmişin donmuş kalıpları, cansız dogmaları yeniden tartışma masasına gelir ve böylece yeni bir hayatiyetin tohumları atılır. Ama bir yandan da yenilginin yarattığı pratik dağınıklık ve bunun yanısıra gelişen karamsarlık, toptan teslimiyetçiliklerin filizlenmesine yol açar. Birincisinde, geçmişte yüce bir amaç olarak görülen toplumsal projeleri geliştirmek ve zenginleştirmek için yeni yolların aranması sözkonusudur. İkincisinde ise bu projelerden vazgeçmenin, eski zemini terketmenin ideolojisi geliştirilir. Sürecin bu ikiyanlı niteliği hepimizi çok dikkatli olmaya itmeli. Yeni, sağlıklı yeşillenmeleri, ölü doğmuş otlardan ayırmayı bilmeliyiz. Herşeyi sabırlıca ve titizce yeniden düşünerek.

Bu açıdan bakıldığında, Türkiye'de son dönemde yaygınlaşan tartışmalar içinde en önemlilerinden biri de, toplumun yirminci yüzyıldaki genel tarihsel gelişme çizgisinin değerlendirilmesiyle ilgili. Özellikle yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanmış olan toplumsal çalkantılar ve bunların sonucunda kurulan cumhuriyetin doğası, tartışmaların merkezinde. Nasıl olmasın ki? Her düşünce sistemi, içinde yaşadığı dönemi tarihin

belirli bir yorumuyla birlikte ve içiçe açıklar. Bugünün karamsar ortamında kendine belirli bir dinleyici kitlesi bulma mutluluğuna erişmiş olan sol liberal (sivil toplumcu) düşünce akımı da böyle yapıyor. Sol liberal yaklaşımda, Türkiye tarihinin son döneminde ortaya çıkmış olan bütün baskıcı ve otoriter hareket ve girişimler, Osmanlı'nın merkeziyetçi despotizmine ve bu despotizmi devraldığı ileri sürülen yirminci yüzyıl başı siyasal iktidarlarının (İttihat ve Terakki, tek parti yönetimi) mirasına bağlanıyor. Osmanlı'nın «ceberrut» niteliği burada Hristiyan dogmasındaki «ilk günah» gibi bir rol oynuyor yani, Türkiye toplumu altıyüz yıldır baskıcı ve tekelci bir devletin zorbalığı altında inlediğine göre, çağdaş otoriter yönetimler de bu «aslî» özelliğin kılık değiştirmiş birer cisimleşmesi gibi görülüyor. Türkiye halkı, kör bir tarihsel talihle, baskı altında yaşamaya mahkûm olmuş sanki. Bir sol liberal yazarın deyişiyle, «Yüzyıllar boyunca içinde bulunduğu maddî ve manevi koşulları belki onun güdülmeyi bir kader olarak kabullenmesine yol açmıştır.»[1]

Günümüz Türkiye toplumunun en belirleyici özelliklerinin Osmanlı'nın mirasıyla açıklanması çabası karşısında, Osmanlı/cumhuriyet ilişkisinin değerlendirilmesi özel bir önem kazanıyor. Şu noktanın iyice vurgulanması gerek: günümüzde sayısız alanda süregiden tartışmada doğru bir tavır almanın önkoşulu Osmanlı/Türkiye ilişkilerinin doğru biçimde kavranışı. Dil sorunundan («öz Türkçe» üzerine yapılan tartışmalar) devletçilik/piyasa ikiliğine, din/laiklik çarpışmasından 'bürokrasi'nin ve ordunun toplumsal ve siyasal yaşam içindeki önemine, ulusçuluk ve ilgili sorunlardan hukuka, eğitime dek birçok güncel tartışmanın karmaşık dehlizlerinden ancak bu koşulla geçilebilir. Nedeni açık: bütün bu sorunlar, yüzyılın ilk çeyreğinde, özellikle de 1920'li yıllarda doruğuna ulaşan toplumsal

(1) A. Köymen, «Sol'un Kamburu», *Yeni Gündem*, 22, 16-31 Mayıs 1985, s. 9. Sol liberal tezlerin en safdil ve dolayısıyla yer yer en açık sözcüsü A. Gevgilili ise şöyle yazıyor: «Cumhuriyet dönemi gelişmeleri bile köklerini Osmanlı toplumundan devralınan belli sosyal özelliklerden alırlar.» *Yükseliş ve Düşüş*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1981, s. 7. Nihayet, A. S. Akat, Türkiye'nin neredeyse en önemli özgül yönü olarak sunduğu «iktisat ideolojisinin nispi azgelişmişliği»nin nedenlerini açıklamaya girişirken şöyle diyor: «Sanırım bunları Türkiye Cumhuriyeti'nin mirasçısı olduğu *Osmanlı Devleti* ve *Osmanlı-Türk toplumunda* bulabileceğimiz önerisi okuyucuyu şaşırtmaz.» *Alternatif Büyüme Stratejisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 12 (vurgu aslında).

altüst oluş sürecinde belirli bir yörüngeye yerleşmiştir. Toplumsal birer sorun olarak kökleri daha eski dönemlere dayansa da, bütün bu alanlarda bugün yürürlükte olan çerçeve cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte çizilmiştir. Bu çerçeve ise, 1908 ve 1919 - 23 çalkantılarının ve yeni bir devletin (cumhuriyetin) kuruluşunun damgasını taşımaktadır. Kuşkusuz, sol için, cumhuriyet devletinin bu sorunlara getirdiği «çözümler» veri olamaz. Aksine, bütün bu «çözümler», toplumsal mücadelelerin bugün taşıyıcısı olan sınıfın perspektifi açısından köklü biçimde eleştirilmeli, geçmişin «çözümler»inin bugün birer sorun niteliği taşıdığı ortaya konulmalıdır. Ama bu yapılırken, tarih yaşanmamış gibi davranılamaz. Eleştirilen «çözümler»in hangi tarihsel bağlamda, neden ortaya çıktığı anlaşılmadan yeni ufuklar oluşturulamaz. Tepkisel ve sığ karşı çıkışlar, solu yeni bir perspektifin aydınlığı yerine, geçmişin karanlığının yüceltilmesine bile götürebilir, yer yer de götürmektedir. Yapılması gereken açıktır: sol düşünce ne resmi görüşlerin özürcü söylemini benimseyebilir, ne de soyut bir liberal eleştirinin mistifikasyonuna kapılabilir. Türkiye toplumunun tarihsel gelişiminin maddeci bir yöntemle değerlendirilmesi hem resmi ideolojinin kısırlaştırıcı kalıplarından, hem de tarihsel bakımdan ilerici soluğunu çoktan yitirmiş bir liberalizmden bağımsızlaşmak için elzemdir. Geleceğin dev toplumsal sıçraması, ancak dünün gerçekçi eleştirisinin üzerine yerleşebilir.

1. KUTUPLAR

Türkiye tarihine, özel olarak da Osmanlı/Türkiye bağıntısının niteliğine ve cumhuriyet devletinin doğasına ilişkin sol liberal görüşler boşlukta doğmadı kuşkusuz. Bu akımın Türkiye tarihine ilişkin görüşleri, cumhuriyetin resmi ideolojisinin neredeyse eleştirisiz biçimde benimsenmesine dayanan sol - Kemalist bakışaçısının sol düşüncedeki egemenliğine karşı bir tepki olarak gelişti. Ne var ki, bu tepki maddeci bir yönteme yaslanmadığı için sol - Kemalist bakışaçısını eleştirel biçimde aşamadı. Diyalektik - olmayan bir eleştiri çizgisine yaslanarak, onun ak dediğine kara diyerek, doğrusal biçimde tam karşısında, fakat aynı düzeyde yerini aldı. Yani basit bir **olumsuzlama** olarak çıktı ortaya, aynı alanın karşıt kutbunu oluşturdu. Son dönemin kısır ve kısırlaştırılmış ortamında, maddeci eleştirinin sesinin cılızlaştığı bir bağlamda, tartışma büyük öl-

çüde bu iki karşıt ama aynı alanı paylaşan kutup arasında sıkışıp kaldı.

Kutuplardan birinde yer alan sol - Kemalist bakışaçısı, önemli ölçüde 30'lu yılların Kadro ve 60'lı yılların başının Yön hareketlerinin görüşlerinin mirasçısı. Ama vurgulanması gereken bir nokta var: sol - Kemalizm'in görüşleri, bu iki hareketle ve bunların daha sonraki mirasçılarıyla sınırlı değil. Dünya solunun çeşitli ailelerinden kaynaklanan sol akımlar da, sol - Kemalist konumun en azından 1919 - 23 dönemine ve cumhuriyete ilişkin görüşlerini büyük ölçüde paylaşıyor.[2]

Sol - Kemalizm'in tezleri şöyle özetlenebilir. Çürüme halindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun istibdadına ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'yi paylaşmaya yönelik emperyalist saldırıya karşı, Türkiye halkı, temel toplumsal sınıflardan bağımsız bir toplumsal gücün önderliğinde anti-emperyalist bir mücadele vermiştir.[3] Bu ulusal mücadelenin sonucunda kurulan yeni devlete de damgasını vuran önder toplumsal güç, sol-Kemalist yazında çeşitli biçimlerde nitelenir: sivil-asker bürokrasi, bürokratik küçük burjuvazi, aydın küçük burjuvazi, küçük burjuva radikalizmi vb. vb. Kurulan yeni devlete küçük burjuva devleti diyenler bile olmuştur.[4] Sol - Kemalistlere göre bu devlet, ortaçağ karanlığına, dinin egemenliğine büyük darbeler vurmuş, çağdaş uygarlığın beşiği olan Batı'ya yönelmiş, demokrasinin de temellerini atmıştır. Sol - Kemalistleri resmi ideolojiyle kesin bir özdeşleşme konumundan ayıran, cumhuriyetin kuruluşundan sonraki süreçte, siyasal iktidarın, mülksahibi sınıflara (büyük topraksahipleri, ticaret burjuvazisi vb.) «ödünler» vererek toplumsal dönüşüm sürecini sonuna götürememediği inancıdır. Özledikleri de, bu dönüşümleri «ulusal» güç-

(2) Bunun temelinde, Stalinizm'in 1925 - 27 Çin devriminden itibaren burjuva devrimlerine ve bu devrimlerde işçi sınıfı partilerinin görevlerine ilişkin olarak geliştirdiği ideolojik çerçeve yatıyor kuşkusuz. Ama bu sorunun tartışılmasının yeri burası değil.

(3) Toplumsal sınıflardan bağımsızlık görüşünü, sol - Kemalist bakışaçısının en popüler temsilcisi D. Avcıoğlu şöyle dile getirir: «Görünüşteki gücüne rağmen, bu bir avuç aydın, bir toplumsal temele dayanmıyordu, boşluktaydı.» *Türkiye'nin Düzeni*, 11. basım, Takin Yayınevi, İstanbul, 1977, s. 232.

(4) B. Berberoğlu, *Turkey in Crisis*, Zed Press, Londra, 1982, s. 54. Bu kitap, sol - Kemalist ideolojinin, maddeci bir yöntem izlediğini iddia eden bir yazar üzerindeki etkililiğinin mükemmel bir örneğidir.

lere yaslanarak sonuna kadar götürecek, ödünler vermeyecek «güçlü» bir iktidar.

Bağımsız bir «aydın küçük burjuvazi» ve sınıflarüstü bir devlet anlayışından yola çıkarak, tek parti rejiminin siyasal tekelciliğini bile demokrasi adına öven, 'yitirilmiş bir cennet'in düşleriyle anakronik bir siyasal konuma düşen bu görüşler uzun yıllar boyunca solda önemli bir yankı buldu. Kuşkusuz, sivil toplumcuların yarattıkları görünümden farklı olarak, toptan bir benimseme değildi bu. Ama yine de solun farklı kesimleri, birçok konudaki görüşlerini, değişik ölçülerde de olsa, sol-Kemalist tezlerden devraldı.

Sol liberalizm de Türkiye tarihi konusundaki görüşlerini işte böyle bir bağlamda, Türkiye solunun Kemalizm savunuculuğuna karşı bir tepki olarak geliştirdi. Bunu yaparken, kendine özgü öncüllerden hareket etmesi olağandı: toplumdaki bütün sorunlardan devleti sorumlu tutan, sivil toplumu, içindeki derin farklılaşmalara aldırmadan, bütünüyle devletin karşısında gören ve yücelten bu anlayış, Türkiye tarihine de aynı gözlüklerle bakacaktı.[5] Türkiye'de devlet, cumhuriyetin başlangıcından beri toplumsal yaşamın her alanını ahtapot kollarıyla denetliyor, sivil toplumu eziyordu. Bunun nedeni ise, ister İttihat ve Terakki, isterse tek parti yönetimi olsun, yirminci yüzyılın yönetici hareketlerinin Osmanlı devletinin merkeziyetçi ve «ceberrut» geleneğini olduğu gibi devralması idi. Sol liberal bakışın Osmanlı/Türkiye bağıntısına ilişkin stratejik tezi de burada ortaya çıkıyor: 1908 - 1923 dönemi ve cumhuriyetin kuruluşu Osmanlı'dan bir **kopuş noktası değildir**; tersine, Osmanlı ile cumhuriyet Türkiye'si arasında, en azından devlet/toplum ve devlet/ekonomi ilişkileri açısından, kesin bir **süreklilik** sözkonusudur. Cumhuriyet, «devleti kurtarma» telaşındaki Osmanlı bürokrasisinin son sığınağıdır. Aşırı güçlü iktidarı ve hantallığıyla cumhuriyet devleti (en azından tek parti döneminde) kapitalizm - öncesi toplumdan artakalan bir «kalıntı devlet», yöneticileri ise «son Osmanlı paşaları».[6]

---

(5) Sivil toplumculuğun (sol liberalizmin) genel yönteminin ve dünyaya bakışının eleştirisine bu yazı çerçevesinde girmem olanaklı değil. Bunu başka bir yazıda yapabileceğimi umuyorum.

(6) Bu noktada bir gözlem yapmak zorundayım. Sol liberal akımın Türkiye'deki öncüleri güncel siyaset konusundaki görüşlerini oldukça kapsamlı bir biçimde dile getirmekle birlikte, genellikle teorik sorunlar üzerinde ayrıntılı ve açık seçik biçimde yazmaktan kaçınıyorlar. Bir

Sol liberal akımın bazı temsilcileri, 1920'li ve 30'lu yıllarda devletin ve toplumsal yaşamın geçirdiği köklü dönüşümlerin, Osmanlı ile cumhuriyet Türkiye'si arasında mutlak bir süreklilik iddiası temelinde açıklanamayacağını gözönüne alarak, bir ek tez geliştirmişlerdir. Buna göre, cumhuriyetin ilk döneminde yaşanan dönüşümler yüzeyseldir, toplum ve iktidar ilişkilerinin özüne dokunmaz. Sadece hukuk, ideoloji veya siyaset alanlarındaki değişiklikler toplumu dönüştürmek için yeterli değildir. Bu gibi değişiklikler, esas iktidar ve devlet/sivil toplum ilişkilerini, özellikle de merkezi bürokrasinin mutlak hakimiyetini ortadan kaldırmadığı için «temelde» iki dönem arasında süreklilik vardır.[7]

Sol liberal akımın bir tezi de Türkiye'nin tarihsel gelişmesinin kendine özgü bir çizgi izlediği. Bu sonuca, büyük ölçüde, kapitalizme erken geçen Batı Avrupa toplumlarıyla yaptıkları karşılaştırmadan hareketle varıyorlar. Bu yöntemin, Türkiye'nin, kapitalizme daha geç, çoğu yirminci yüzyılda geçen azgelişmiş ülkelerle (özellikle de sömürgeleştirilmemiş veya sömür-

---

de görüşlerini bütünsel biçimde ortaya koymaktansa (istisnalar dışında) birçok noktayı örtülü biçimde ifade etmeyi tercih ediyorlar. Bunun nedenlerini burada araştıracak değilim. Ama bu yüzden, sol liberal akımın eleştirisi, bu akımın birçok *kilit* kavram ve tezinin belirtikleştirilmesine dayanmak zorunda. Benim burada yaptığım da bu. Yoksa metinde ifade edilen görüşleri her sol liberalde bu biçimiyle bulmak olanaklıdır demiyorum. Yine de, «süreklilik» tezinin sol liberal yazının birçok metninde ortaya atıldığı söylenebilir. *Bugün erişilebilecek metinler arasında* bu tezi en arı biçiminde ifade eden ise, M. Tunçay'ın *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* için yazdığı bir maddedir. Bk. «Siyasal Miras», c. 7, s. 1964 - 1966. Bu yazı kaleme alınırken yayınlanan bir makalesinde M. Belge de «politik gelenek, politikanın yapısı» açısından sürekliliği açık biçimde savunmuştur. Bk. «Yahya Kemal ve Osmanlı'da Siyasi Gelenek», *Toplum ve Bilim*, 28, Kış 1985.

(7) M. Belge'ye göre, «...yapılan yenilikler, çok zaman söylendiği gibi, gene kurumsal düzeyde kalmıştır.» («Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma» maddesi, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, s. 260.) İ. Küçükömer için Türkiye'de bugüne kadarki çekişme «*kaçınılmaz* olarak *tali* ve daha çok *ideolojik* kurumlar üzerinde süregelmiştir.» («'Batılılaşmada' Bürokrasinin Yeri» maddesi, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, s. 248). A. S. Akat ise, «Cumhuriyet dönemine sıradan bir Osmanlı restorasyonu» olarak bakmadığını vurgulamakla birlikte, «Cumhuriyetin kuruluş ve yerleşme aşamalarında bütün ağırlığın Osmanlı yönetici sınıfının kendi *iç* hesaplaşmalarına ve bunların içerdiği *politik mücadeleye*» verildiğini belirterek yüzeysellik tezini farklı biçimde dile getiriyor. Bak. *Alternatif...*, a.g.y., s. 17 - 18 (vurgu aslında).

gelikten erkenden kurtulan ülkelerle) paylaştığı gelişme özel liklerini gözardı etme gibi bir bedeli olduğu açık. Ama sol liberallerin Batı Avrupa konusundaki yargıları bile aşırı derecede toptancı ve aceleci. Başka bütün sorunlar bir yana, Batı Avrupa'da kapitalizm - öncesi toplumdan burjuva toplumuna geçişte, farklı ülkeler arasında bir türdeşlik yok. Bunların bazılarında, bütün farklar saklı kalmak üzere, Türkiye'nin özelliklerini güçlü biçimde andıran bir tarihsel gelişme çizgisi bulmak olanaklı. İlk bakışta tuhaf gibi görünebilecek olan bu olgunun nedenlerine birazdan döneceğim. Ama burada sol liberallerin Türkiye'ye özgü olarak sundukları bazı özelliklerin bir Batı Avrupa ülkesinde nasıl ortaya çıktığını, bir İtalyan marksist tarihçisinin dilinden aktarmak istiyorum: «Böylece İtalyan devleti güçlü bir bürokratik ve sansürcü damga yemiş olarak doğdu. Vatandaşlarının büyük çoğunluğunun gözünde devlet, vergi toplayıcısında ve askerî hizmette cisimleşiyordu. Bu yüzden, hızla, sevilmeyen bir devlet haline geldi. Yaşanmış olan genel siyasal çalkantının doğurduğu umutlar bu durumu daha da keskinleştiriyordu. Devletin bu sevilmeyen niteliği, hükümet ile yönetilenler arasındaki bu uçurum, gerçekleştirilen birleşme için İtalya'nın ödediği en yüksek bedeldi. İtalya'nın bugün bile ödemeye devam ettiği bir bedel.»[8]

Sol düşüncenin, Osmanlı/cumhuriyet ilişkisi ve yeni cumhuriyet rejiminin doğası konusundaki görüşler açısından coğrafyası, sol - Kemalizm ve sol liberalizm ile tükenmiyor kuşkusuz. Gerçekte, her alanda olduğu gibi, burada da, birbirinden ton farkıyla ayrılan sayısız konumun getirdiği bir çeşitlilik ve karmaşıklık sözkonusu. Burada benim sol - Kemalizm ile sol liberalizm üzerinde durmanın tek bir nedeni var: son dönemde bu konuda yapılan tartışmalarda en çok sesi çıkan akımlar bunlar. Bir bakıma, bu kutupların karşıt yaklaşımları tartışmayı belirleyici bir etki yapıyor. Bu yüzden, Osmanlı'dan cumhuriyete geçişin doğru biçimde kavranabilmesi için, bu yanlış görüşlerin de eleştirilmesi gerekiyor.

Osmanlı/cumhuriyet ilişkisinin tarih içinde yerli yerine oturtulabilmesinin bir önkoşulu var: «burjuva devrimi» tarihsel kategorisi konusunda açıklığa kavuşmak . Kavram Türkiye'de genellikle statik bir biçimde ele alınıyor. Burjuva devrimlerinin

(8) G. Procacci, *History of the Italian People*, Penguin, Harmondsworth, 1970, s. 325.

onyedinci yüzyıldan yirminciye, üçyüz yıla yayılan bir tarih dilimi içinde cereyan ettiği, bu uzun dönem boyunca devrimin kendsinin büyük değişimlere uğradığı gözardı ediliyor. Tarihsel bir kategori böylece soyut bir kavrama indirgeniyor. Yapılması gereken, «burjuva devrimi» kategorisini yeniden tarihselleştirmek. Ancak bu yöntemledir ki, Türkiye'nin yüzyılın başında yaşadığı çalkantı gerek dünya tarihinde, gerekse Türkiye'nin tarihsel gelişiminde doğru bir yere oturtulabilir.

Tartışmaya girmeden önce bir noktanın belirtilmesinde yarar var. Maddeci devrim teorisi, temellerinin sağlamlığına rağmen, üzerinde çok çalışılmamış, bütün boyutlarıyla geliştirilmemiş bir alan. Bu yüzden, gelecekte atılabilecek teorik adımların bu konuya yeni açıklıklar getirmesi beklenmeli. Türkiye'ye gelince, burjuva devriminin Türkiye'deki yazgısı daha da az işlenmiş bir konu olduğuna göre, bu konuda son sözün söylenebilmesi için tartışmanın mutlaka derinleştirilmesi gerekiyor. Bu yazı bu yönde bir çaba olarak okunabilir.

2. TARİHTE BURJUVA DEVRİMLERİ

Devrim kavramı, maddeci tarih anlayışını her türlü evrimcilikten ayıran temel bir köşetaşı. İnsanlık tarihinin sürekli bir devinim olduğunu göstermekle yetinmez maddeci anlayış. Bu sürekli devinimin tarihin belirli dönemlerinde devrimri sıçramalarla noktalandığını, bu sıçramaların toplumların gelişiminde yepyeni bir çağın habercisi ve hazırlayıcısı olduğunu da ileri sürer. Özel olarak da, bir üretim tarzından ötekine geçiş dönemlerinde, toplumları altüst eden, üretim ilişkilerinin, siyasetin, ideolojinin, kültürün, ahlâkın verilmiş çerçevesini parçalayan devrimler belirleyici bir nitelik kazanır. İşte burjuva devrimi kategorisini bu tarihsel bütünlük içinde düşünmek gerekir.

Tarihsel özgürlükleri ne olursa olsun, burjuva devrimlerinin ortak bir çekirdeği vardır: kapitalizm - öncesi toplumsal formasyonun[9] kapitalizmin gelişmesinin önüne diktiği engelleri

---

(9) Kavramı burada son yıllarda moda olan anlamında değil, Marx'daki özgün anlamında kullanıyorum. Yani farklı üretim tarzlarının 'eklemlenmesi' ile belirlenen somut bir tarihsel toplum (Türkiye, ABD, Polonya) anlamında değil, belirli bir üretim tarzıyla bütünlük, tutarlılık gösteren bütün belirleyici toplumsal ilişkileri içeren (üstyapı da dahil olmak üzere) bir toplum yapısı.

yıkarak, bir burjuva toplum ve devletinin temellerini atar bütün burjuva devrimleri. Bu temeller kapitalizmin yolunu açarak hızla gelişmesinin tarihsel koşullarını oluşturur. Bu açıdan burjuva devrimlerinin bazı temel görevlerinin olduğu söylenebilir. Başlangıçtan beri üç ana görev burjuva devrimlerinin esas boyutlarını oluşturmuştur: kapitalizm - öncesinin mutlakiyetçi, despotik devlet aygıtını parçalayarak burjuva demokrasisinin temellerini atmak; tarımda kapitalizm - öncesi ilişkileri kırarak bir yandan kırda burjuva mülkiyetini yerleştirmek, bir yandan da köylüleri özgürleştirmek, modern proletaryanın temellerini oluşturmak; belirli bir coğrafi alanda yaşayan toplulukları ulusal bir devlet çerçevesinde birleştirmek ve/veya ulusal bağımsızlığı kazanmak. Ne var ki, burjuva devriminin bu görevleri statik bir nitelik taşımaz. Bir yandan, her devrimin asli görevi farklılaşabilir; bu üç görevden biri ön plana çıkabilir. Öte yandan, tarihsel gelişme içinde bu görevlere yenileri eklenebilir. Sonuç olarak, burjuva devrimini tanımlayan öğe, toplumda köklü ve yaygın bir altüst oluş aracılığıyla kapitalist gelişmenin ve burjuva toplumsal formasyonunun önünü açmasıdır. Somut tarihsel örneklerin incelenmesi sırasında, tekil görevlerin önemi ancak bu genel çerçeve içinde değerlendirilebilir.

Burjuva Devrimlerinde İki Evre

Bu ortak çekirdek temel alındığında, burjuva devrimleri, tarihsel ortama, içinde ortaya çıktığı ülkenin özgül tarihine, sınıf ve sınıf güçleri bileşimine, uluslararası ilişkilere vb. bağlı olarak çok çeşitli kılıklara bürünebilir, çok farklı tempo ve biçimlerde gelişebilir. Aslında, tikel örneklerin özgüllüğünün de ötesinde, burjuva devrimlerinin tarihi iki ayrı evreden geçerek gelişmiştir. Bu iki evre arasındaki ayırım noktası Avrupa'daki 1848 devrimci dalgası, özel olarak da başarısız 1848 Alman devrimidir.[10] İngiliz devrimi (1640)[11], ulusal bağımsızlık yönü ağır basan ABD devrimi (1776) ve Fransız devrimi (1789)'nin başlı-

(10) Engels bu dönüm noktasını «...sonra, Almanya'nın öncülük ettiği yeni dönem başladı: tepeden devrimler dönemi...» diyerek ortaya koyar. «*Soziales aus Russland*» başlıklı kitapçığa 1894'de yazdığı sonsözde. Aktaran: H. Draper, *Karl Marx's Theory of Revolution, Part I: State and Bureaucracy*, Monthly Review Press New York, 1977, s. 575.

(11) Bk. C. Hill, *The English Revolution 1640*, Lawrence and Wishart, Londra, 1972. Türkçesi: *1640 İngiliz Devrimi*. çev. N. Kalaycıoğlu, Kaynak Yayınları, 1983.

ca basamak taşlarını oluşturduğu ilk evrenin özelliği, devrimin geniş halk kitlelerini (köylüleri, kentlerde zanaatkârları, doğuş halindeki proletaryayı) seferber etmesi, güçlü kitle ayaklanmalarına yaslanmasıdır. Bu devrimler, klasik bir tanımla, kitlelerin birer «şenliği» olmuştur. Burjuvazi kendi kısmi çıkarlarını eski düzenin hakim sınıflarına karşı savunurken, aynı zamanda bu hakim sınıfların dışında kalan toplumsal sınıf ve katmanların mücadelesine de önderlik etmiştir. Klasik burjuva devrimlerinin bu yapısının önemli bir takım sonuçları vardır. Bir yandan, bu devrimler kent ve kır çalışanlarının bağımsız seferberliği sonucunda burjuva devriminin sınırlarını aşma yönünde bir eğilimin sahnesi olmuştur. (İngiltere'de «Diggers» ve «Levellers», Fransa'da 1793'ün baldırı çıplakları.)[12] Öte yandan, kitle hareketinin gücü, devrimin yürüyüşü içinde burjuvazinin yalpalamasına, yer yer geri adımlar atmasına (Termidor), sadece kazanılanın sağlamlaştırılmasıyla yetinmesine yol açmıştır. Ama sonuçta, kitlelerin seferberliği, klasik burjuva devrimlerinin, cereyan ettikleri toplumlar için büyük bir toplumsal sıçrama olmasına yol açmış, mutlakiyetçiliğin yükselttiği engellerin kırılışı, burjuva toplumsal formasyonunun ve kapitalizmin hızla gelişmesinin koşullarını hazırlamıştır.

---

(12) Ama Fransa'da 1793 derken sadece ve esas olarak Jakobenizm'i kastetmiyorum. Jakobenizm temel mantığı açısından burjuva devriminin en ileri aşamasını temsil eder. Fransa'da burjuva devriminin sınırlarını gerçekten aşmaya yönelen hareketler, Paris'in «baldırı çıplakları»nı biraraya getiren hareketlerdi. Bunların Jakobenler tarafından ezilmesidir ki Danton ve Robespierre'in ayağının altındaki toprağın kaymasına ve Termidor'un yerleşmesine yol açmıştır. Bu konuda son derece ilginç bir çalışma, D. Guérin'in *La révolution française et nous* adlı kitabıdır. (F. Maspero, Paris, 1976). Aynı yönde bir görüş Gramsci'de de bulunabilir. 60'lı ve 70'li yıllarda İtalya'da ve Avrupa'nın bütününde Gramsci'yi reformist bir siyasetin (Avro - komünizm) ideologu haline getirme çabalarının ardından, Türkiye'de de bu devrimciyi kendilerine bayrak edinen 'sol liberaller' herhalde, Gramsci'nin Jakobenizm'e yönelttiği *övgüleri* okumaktan büyük üzüntü duyarlardı. Üstelik, Gramsci Jakobenizm'i burjuvazinin tüm halk güçleri üzerindeki hegemonisinin aracı olarak görüyordu; bir «küçük burjuva» veya «bürokratik» zorbalığın temsilcisi olarak değil. Hareketin burjuva niteliği, Jakobenizm'in Gramsci için oluşturduğu olumluluğun da sınırlarını çizmekteydi. Bk. A. Gramsci, *Prison Notebooks*, der. Q. Hoare/G. N. Smith, Lawrence and Wishart, Londra, 1971, s. 77 - 80. Ayrıca bk. Cl. Pavone, 'Il Risorgimento', *Gramsci un eredità contrastata* içinde, Edizioni Ottaviano, Milano, 1979, s. 59 - 71. İngiliz devriminde «diggers»in («kazıcılar») yeri için bk. F. Berktay, «Bir Başka Demokrasi», *Saçak*, 3, Nisan 1984.

Burjuva devrimlerini geç yaşayan toplumlarda ise (Almanya, Avusturya, İtalya, Rusya vb.) durum çok farklıdır. 1848 devrimci dalgası Avrupa'yı sarstığında, henüz bir burjuva devrimi yaşamamış olan Orta ve Güney Avrupa ülkelerinde, özellikle de Almanya'da kapitalist ilişkiler toplumda önemli bir gelişme göstermiş durumdaydı. Bu, köylülüğün hızlı bir farklılaşma ve yoksullaşma sürecinden geçmesiyle ve modern bir proletaryanın, henüz zayıf da olsa, gelişmesiyle elele gidiyordu. Dolayısıyla bu ülkelerin burjuvazileri çalışan sınıfların devrimi daha öteye sürüklemesi olasılığının yarattığı korku içinde, eski rejimle uzlaşmaya çok daha yatkındır bu aşamada. Bu yüzden, 1848 devrimleri Almanya, Avusturya ve İtalya'da yenilgiyle sonuçlanmış, kapitalizm - öncesi hakim sınıfların iktidarını alaşağı edememiştir.[13]

Kapitalizmin feodalizme karşı cepheden saldırısı böylece bu ülkelerde başarısızlığa uğruyordu ama, yenilmiş devrimler bile bu toplumların tarihinde yepyeni bir dönemin habercisi olacaktı. Kapitalizm - öncesi devleti elinde tutan siyasal iktidarlar, bir kez toplumdan devlete doğru yükselen sarsıntıyı bertaraf ettikten sonra, özellikle İtalyan (1861) ve Alman (1870) birliklerini sağlayarak bu toplumlarda devletten topluma doğru uzanan bir altüst oluş sürecini başlatıyorlardı. Eski devletin ayakta kalabilmek için kendi temelini altüst etmesiyle birlikte, burjuva devrimlerinin tarihinde ikinci evre açılıyordu: «tepeden burjuva devrimleri» evresi.[14] Bu evrenin özelliği, kapitalizm - öncesi toplumsal yapı ve ilişkilerin ayıklanmasının, toplumun ve devletin kapitalist gelişmeye uygun hale getirilmesinin, çalışan kitlelere hemen hemen hiçbir bağımsız inisiyatif tanınmadığı bir siyasal ortamda gerçekleştirilmesidir. Tepeden, devrim, **eski düzenin hakim sınıflarıyla yükselen burjuvazi arasında bir uzlaşmaya dayanır.**

---

(13) 1848 Alman devriminin bu doğrultudaki tahlilini ilk olarak Marx ve Engels yapmıştır. Bk. «Address of the Central Committee to the Communist League (March 1850)», K. Marx, *The Revolutions of 1848, Political Writings*, v. 1 içinde, der. D. Fernbach, Penguin, Harmondsworth, 1973.

(14) «Tepeden devrim» kavramı ilk kez 1820'lerde I. Napolyon dönemi için Almanya'da kullanılmıştır. Terimi bugünkü kullanımına benzer biçimde yaygınlaştıranlar Marx ve Engels'dir. Bk. Draper, a.g.y., s. 426, dipnot. Burjuva devriminin tarihinde tepeden devrimlerin yerinin (ve genel olarak klasik maddecilerin devrim teorisinin) titiz bir sergilemesi M. Löwy, *Combined and Uneven Development*, Verso, Londra, 1981, s. 1 - 29'da bulunabilir.

Burjuva devrimlerinin bu tarihsel guruplandırılmasından derhal bir ilk sonuç çıkarmak olanaklı. Türkiye'de yaygın olarak kabul gören bir kanının aksine, «burjuva demokratik devrim» kategorisi evrensel değildir. Yani kapitalizm - öncesi toplumdan kapitalizme geçişteki bütün devrimci dönüşümler demokratik bir nitelik taşımaz. Burjuva devrimleri bir ilk aşamada kitleleri seferber edebildiği için demokratik bir boyut taşımıştır ama ondokuzuncu yüzyılın ortasından itibaren bu demokratik boyut artan bir ölçüde geri plana düşmüş, demokratik - olmayan burjuva devrimleri dizisi tarih sahnesine çıkmıştır. Şöyle de söylenebilir: evrensel kategori burjuva devrimidir; başlıca aileler ise «burjuva demokratik devrim» ile «tepeden devrim».[15] 1919 - 23 döneminin ve sonrasının Türkiye tarihinde temsil ettiği yerin anahtarını bize bu ayırım verecektir.

Neden Tepeden Devrim?

Burjuva devrimlerinin tarihinin ikinci evresi, ilk elde önümüze bir sorun çıkarıyor. Erken burjuva devrimleri çalışan kitleleri de seferber ettiği ve demokrasiye doğru güçlü adımların yolunu açtığı halde, 19. yüzyılın yarısından sonraki burjuva devrimleri neden kitleleri hareketsizleştirmeye yatkın, yukarıdan aşağıya uzanan bir çizgi izlemiştir? Bu sorunun cevabı, ağırlıkları farklı olmakla birlikte, hepsi önemli olan bir etkenler dizisinin bileşiminde yatıyor.

Ötekilerle karşılaştırılamayacak derecede önemli olan etkene biraz önce kısaca değinmiştim. Burjuvazinin, kapitalizmin bağrında gelişen yeni toplumsal güçten korkusu olarak nitelenebilir bu. Kapitalist üretim tarzının yayılmakta olduğu, burjuvazinin iktisadi gücünün geliştiği herhangi bir toplumda, kapitalizm - öncesi ilişkilerin, özellikle de eski rejimin devletinin devreden çıkması ne kadar gecikirse, bir devrimin burjuvazi için o kadar riskli olacağı açıktır. Çünkü sermayenin gelişmesinin tersyüzü bir modern proletaryanın gelişmesidir. Kırsal ve kentsel küçük burjuvaziden (klasik burjuva devrimlerinin kitle gücünü sağlayan bu sınıflardan) farklı olarak, proletarya hem başka tür bir siyasal iktidarın hegemonik gücü olma kapasitesine sahiptir, hem de varoluş koşulları dolayısıyla burjuvaziyle

(15) Aynı tür bir ayırım için bk. R. Blackburn, «Marxism: Theory of Proletarian Revolution», *Revolution and Class Struggle* (der. R. Blacburn) içinde, Fontana, Glasgow, 1977, s. 38.

uzlaşmaz bir çelişki içindedir. Devrimler, en güçlü aktörlerinin bile denetleyemeyeceği birer süreçtir: yürüyen bir devrimin nerede sonuçlanacağı hiçbir zaman kestirilemez. Usandırıcı bir yeknesaklığın tüm dinamizmi kemirdiği normal zamanlardan farklı olarak, devrim anları **göreli olarak zayıf bir sınıfın bile**, devrimin yarattığı dinamiğe en tutarlı cevabı getirebildiği için iktidarı ele geçirmesine yol açabilir. İşte proletaryanın güçlenmekte olduğu bir bağlamda, gecikmiş burjuva devrimleri burjuvazi için bu yönden büyük riskler taşıyan bir süreç niteliği kazanmıştır. Başka bir deyişle, modern proletaryanın tarih sahnesine bağımsız adımını atmasıyla birlikte, **burjuvazi devrimci karakterini büyük ölçüde yitirmiştir.**[16] Bu saptamanın bir de uzantısı vardır: bir devrimin önderliğini yapma konumunda kalan bir burjuvazi, çalışan kitlelerin, en başta da proletaryanın bağımsız inisiyatifini ezmekten (bu, devrimin geleceğini tehlikeye atsa bile) bir an için bile kaçınmayacaktır. Yani burjuvazi devrimci bir güç olabildiği durumlarda bile, demokratik niteliğini yitirmiştir.

Proletaryadan duyulan korku nasıl burjuvazinin demokratik görevden uzaklaşmasına yol açıyorsa, burjuvazinin büyük topraksahibi sınıflarla ilişkisi de toprak sorununun çözümü önünde önemli bir engel olarak yükselir. Burjuva devriminin geç yaşandığı toplumlarda kapitalizmin gelişme tarzı, kapitalizme erken geçen toplumlardan farklılık gösterir. Bu farklılıkların biri de, uluslararası ticaretin sanayi devrimiyle birlikte katettiği dev mesafe dolayısıyla, tarımın gecikmiş kapitalizmde göreli olarak daha erken ve daha hızlı biçimde meta üretimine dönüşü, yani ticarileşmesidir. Bu, yerel koşullara bağlı olarak, bazan kapitalizm - öncesi ilişkilere yeni bir canlılık kazandırırken, daha yaygın olarak da büyük topraksahiplerinin sınıfsal niteliğinin tarihsel bir süreç içinde değişmesine ve bu sınıfın en azından bir kesiminin burjuvalaşmasına yol açar. Böylece, burjuvazinin en azından bir diliminin, toplumsal köken ve varlığı

---

(16) Bugün, Stalinizm'in yarım yüzyıllık hegemonyası sonucunda, dünya ve Türkiye solunda unutulmuş olan bu gerçek, Stalin öncesi dönemin *bütün* öndegelen marksist düşünürleri (Marx, Engels, 1917'nin en önemli iki önderi, Luxemburg, Labriola, Gramsci vb.) tarafından altı çizilerek ortaya konmuştur. O kadar ki, daha sonra çok farklı bir yörüngeye girecek olan Kautsky bile 1905 - 6 döneminde, 'proletaryanın bağımsız olarak ortaya çıktığı her yerde, burjuvazi devrimci bir sınıf olmaktan uzaklaşır' demektedir. Aktaran: N. Geras, *The Legacy of Rosa Luxemburg,* New Left Books, Londra, 1976, s. 70 - 71.

açısından büyük topraksahipliği ile içiçe geçmiş olduğu bir durum doğar. Böyle bir burjuvazinin de toprak sorununun çözümünde radikal adımlar atmasını beklemek hayalcilik olacaktır.[17] Burjuvazinin nesnel varlığı açısından topraksahipliği ile içiçe gelişmesinin ötesinde, işçi sınıfı ve çalışan kitlelerden korkusu dolayısıyla eski düzenin hakim sınıflarıyla ittifaka girmesi de toprak sorununun çözümü açısından ciddi bir engel oluşrur. Burada iki etkenin karmaşık bileşiminin burjuvaziyi tepeden devrime sürükleyişinin ve bu tür devrimin sınırlarının oluşumunun canlı bir örneğini bulmak olanaklı.

Burjuvazinin devrimciliğini yitirmesinde karmaşık (ve çift-yönlü) etkileri olan bir etken emperyalizmdir. Ondokuzuncu yüzyıl sonundan itibaren emperyalizmin yeryüzüne egemen oluşuyla birlikte, (çoğu sömürge statüsünde olan) azgelişmiş ülkelerde ikili bir dinamik harekete geçer. Bir yandan, yabancı bir gücün iktisadî, siyasal, kültürel vb. egemenliği ulusal bağımsızlık yolunda bir mücadele eğilimini uyarırken, öte yandan yerel burjuvazinin (ister komprador bir ticaret burjuvazisi olsun, ister bir sanayi burjuvazisi) emperyalizme bağımlılığı bu mücadelenin sınırlanmasına, devrimci uçlarının törpülenmesine yol açar. (Bu çelişik eğilimlerin klasik sentezi, Hindistan'ın devrimci olmayan yoldan bağımsızlaşmasını sağlayan Gandhi önderliğinin stratejisidir.) Sonuçta, bu eğilimlerden hangisi galip gelirse gelsin, emperyalizm çağında dünya tarihinin bütünselliği ve dünya burjuvazisinin karşıt sınıf güçlerine karşı oluşturduğu cephe, ulusal sorunun da sınırlı bir çözümle sonuçlanmasını getirecektir.

Son olarak, Gramsci'nin 'tarihsel iklim' olarak nitelediği bir etkenin de sözü edilmeli.[18] Büyük tarihsel olayların, özellikle de yeni bir çağ açan büyük devrimlerin belirlediği uluslararası ortam, ülke içindeki toplumsal dinamikten bağımsız olarak da, bir burjuvazinin devrimden tümüyle uzak durmasına yol açabilir. Gramsci'nin verdiği örnek Alman ve İtalyan burjuvazilerine ilişkindir: 1815 sonrası Avrupası, önce Fransız devriminin kıtaya yayılmasının getirdiği korkunun bir ürünü olan Kutsal

---

(17) Ancak, eski toprak sahibi sınıfın meta üretimi/dolaşımı ağına bağlanma biçimi, İngiliz ve Alman örneklerinin karşıtlığının gösterdiği gibi, farklı sonuçlar doğurabilir. Bu noktaya B. Moore Jr. işaret eder. Bk. *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Penguin, Harmondsworth, 1973, s. 410 - 20.

(18) Gramsci, a.g.y., s. 82.

İttifak'la, sonra da 1848'den itibaren «Avrupa üzerinde dolaşan bir hayalet» niteliği kazanan işçi sınıfı tehlikesiyle, burjuva devrimleri için çok elverişsiz bir ortam oluşturmaktaydı. Yirminci yüzyılda ise 1917 Ekim devriminin, burjuvazinin iktidarı kaybetme korkusunu pekiştirerek, burjuva devrimleri açısından yeni bir olumsuz tarihsel iklimin doğmasına yol açtığını hatırlatmak bu yazının amaçları açısından önemli.

Burjuva demokratik devrimlerin tarih sahnesinde gerileyerek yerini tepeden devrimlere terketmesinin nedenleri üzerinde duran bu bölümde, aynı zaman, tepeden devriminin görevlerini ancak kısmen yerine getirebileceği de ortaya çıkmış oluyor. Buna da şaşırmamak gerek: geleceği temsil eden toplumsal güçlerden ürkenler, geçmişin toplumsal güçlerine, şu ya da bu ölçüde, yaslanmak ve teslim olmak zorundadır.

Neden Devrim?

Burjuvazinin ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren devrimci karakterini yitirmesi bir başka soruyu daha davet ediyor. Bu ülkelerde devrim, tepeden bile olsa, neden olmaktadır? Burjuva devrimlerinin sürükleyici gücü burjuvazi devrimden uzaklaştığına göre, devrimler çağı tümüyle sona eremez miydi? Bu soruya cevap ararken de birden fazla etkenin gözönüne alınması gerekiyor.

Herşeyden önce, burjuvazinin devrimci karakterini yitirmesi, sermayenin üretim sürecine giderek artan ölçüde el atmaya çalışmasına, giderek toplumsal üretimin daha çok alanına hakim olmasına engel değildir. Ekonomideki bu güçlenmeyle birlikte, burjuvazi toplumun öteki alanlarının da kendi çıkarları doğrultusunda yoğurulması yolunda yoğun bir ihtiyaç hisseder. Çalışan sınıflardan ürktüğü için onları eski düzenin hakim sınıflarına karşı mücadelesinde seferber edemeyen burjuvazi, kapitalizm - öncesi devlet aygıtını varolduğu biçimiyle kullanmaya çalışır. Böylece, siyasal iktidarı ve devlet biçimini değiştirmeden toplumsal yaşamın öteki alanlarını denetimi altına alma çabasına girişir sermaye. Ama bu değişim ihtiyacı zamanla öylesine kökleşir ki, sonuçta ortaya çıkan, eğitimde, hukukta, ideolojide, hatta devlet aygıtının düzenlenmesinde bir altüst oluş, bir devrimdir.

Tepeden devrimin aşağıdan devrim ile diyalektik bir ilişki içinde oluşu, toplumun devrimci biçimde değiştirilmesi sürecini

açıklayan bir başka etkendir. Tepeden devrim, bir yönüyle, kitlelerin katıldığı ve burjuva demokratik bir nitelik taşıyan «aşağıdan devrimler»i bastırır, engeller. Ama tam da bu nedenle, «aşağıdan devrim» korkusu, 'eski rejimin toplumu kendi yöntemleriyle değiştirmeye koyulmasına yol açar. Yani tepeden devrim, aşağıdan devrimi engelleme gereği sonucunda bir devrim niteliği kazanır.

Dünya ekonomisiyle güçlü bağlarla bütünleşen birçok ülkede, devrimci değişmenin itici güçlerinden biri de uluslararası ilişkilerdir. Başka ülkelerde kapitalizmin hızla gelişmekte olduğu bir dönemde, burjuva devrimi yaşamamış ülkelerin, kapitalizmin yaygınlaştırdığı büyük ölçekli üretimden, emek üretkenliğine ve üretim tekniklerine getirdiği devrimci yeniliklerden uzak durması neredeyse intihar anlamına gelir. Ama kapitalizmin belirlediği bir çağın kapitalist - olmayan toplumlar üzerindeki tek baskısı iktisadi değildir. Devletler üzerinde bu baskı en dolayımsız biçimde askerî alanda belirir. Engels'in deyişiyle, «Savaş büyük sanayinin bir dalı haline geldiği andan itibaren... büyük sanayi... bir siyasal zorunluluk halini alır... Rusya, Kırım savaşından sonra kendi büyük sanayisine sahip olmaya gereksinim duyunca, bunu sadece bir biçimde gerçekleştirebilirdi: kapitalist biçimde.»[19] Yani, ister iktisadi olsun, ister askerî, uluslararası rekabetin etkisi, eski rejimin devleti üzerinde kapitalist gelişme ve toplumun burjuvalaşması yönünde bir kamçı rolü görmektedir.

Siyasal Devrim/Sosyal Devrim

Burjuva demokratik devrimlerin yerini tepeden devrimlerin alışını incelerken, bu ana kadar, belirli bir sorunu geri planda bıraktım. Gerçekte tepeden devrim kavramı dar bir anlamda kullanıldığında, kendi bağrında kolayca açıklanamayacak bir çelişkiyi içeriyor. Eğer tepeden devrim eski rejimin devletinin, toplumsal yapıyı kapitalistleşme doğrultusunda altüst etmesi

(19) Engels'den Danielson'a 22.9.1892 tarihli mektup. Aktaran: Draper, a.g.y., s. 576. Askerî etkene Troçki ve Gramsci de değinir. Birincisi için bk. *Sonuçlar ve Olasılıklar, Sürekli Devrim* içinde, Köz Yayınları, İstanbul, 1976, İkincisi için *Prison Notebooks*, a.g.y., s. 84. Bu düşünürlerin gözlemlerini, Osmanlı'da yenileşmenin ordudan başlamasını «Osmanlı kafası»na atfederek yüzeysel bulan Türkiyeli sol düşünürlerin tepkileriyle karşılaştırmak ilginç olsa gerek. Türkiye'de sol düşüncenin Engels ve öteki klasik marksistlerden daha «maddeci» oldukları çıkıyor ortaya!

anlamını taşıyacaksa (ki bu ana kadar ele alınan anlamı budur terimin), bu açıkça eski devletin sürekliliğini varsayan bir tanımdır. Yani devlet aygıtını parçalayarak yerine yeni tipten bir devlet kuran bir kitlesel ayaklanma anlamında bir devrim kavramını mantıksal olarak dışlamaktadır bu tanım. Öyleyse nasıl oluyor da bir devrimin yokluğunda sözkonusu toplumun bir devrim yaşadığı söylenebiliyor?

Görünürdeki bu çelişkinin çözümü, marksizmin klasik (ama genellikle yanlış değerlendirilen) bir ayırımında yatar: siyasal devrim/sosyal devrim ayırımında. Bu ayırımın kavramlaştırmaya çalıştığı nokta şudur: verili düzene karşı, düzenin olağan kanallarının dışından kaynaklanan kitlesel bir hareketlenmenin eski devletin yerine yeni bir devlet ikame etmesi anlamında devrim, kimi zaman etkileri açısından siyasal alanla sınırlı kalabilir. Buna karşılık, siyasal alanın ötesine geçerek toplumsal ilişkileri yeniden düzenleyen, üretim ilişkileri de dahil olmak üzere toplumun yeniden - üretim tarzını kökünden sarsarak yeni bir tarzın temellerini atan devrimler de mevcuttur tarihte. Bu iki devrim kategorisini ayırmak, gerek dinamiklerini, gerekse sonuçlarını doğru değerlendirmek açısından gereklidir. İşte siyasal alanla sınırlı kalan devrimlere siyasal devrim, toplumun baştanaşağı yeniden - düzenlenmesinin yolunu açan devrimlere ise sosyal devrim denmesinin nedeni budur.

Ne var ki, ayırım kavramsaldır. Somut tarihte bu iki devrim tipi yer yer içiçe geçer, yer yer de birbirinden bağımsızlaşır. Herşeyden önce belirtilmesi gereken, sosyal devrimlerin açılışının genellikle bir siyasal devrim tarafından yapıldığıdır. Yani tek bir devrim (örneğin Fransız devrimi veya Ekim devrimi) hem bir siyasal devrim niteliğini taşıyabilir, hem de bir sosyal devrim sürecinin ilk adımı olabilir. Ama bu, sosyal devrimler ile siyasal devrimlerin ayrılmaz biçimde birbirine bağlı olduğu anlamına gelmez. Bazan bir siyasal devrim (çok önemli toplumsal sonuçları olsa da) bir toplumsal formasyonun ilişkilerinin yerine yeni bir formasyonun ilişkilerini geçirmeyebilir; dolayısıyla da, sosyal devrim niteliğini kazanmaz. (Bunun klasik örnekleri Fransa'daki 1830 ve 1848 devrimleridir.) Bazan da, tersine, bir sosyal devrim doğrudan doğruya bir siyasal devrime dayanmadığı için, uzun bir tarih dilimi boyunca gerçekleşebilir. İşte tepeden devrim bu tip bir sosyal devrim sürecini kavramlaştırır: kendi siyasal devrimi olmayan veya yenilgiye uğra-

mış bir siyasal devrimi izleyen bir sosyal devrim.[20] Daha önce söylediklerimiz gözönünde tutulursa, siyasal devrim olmasın diye sosyal devrim.

Bu bağlamda Gramsci'nin **pasif devrim** kavramına da kısaca göz atmakta yarar var. Gramsci, bu kavramı, İtalyan devriminin özgüllüğünü kavramaya çalışırken geliştirmiştir. Bir tarihsel süreç olarak pasif devrimi tanımlayan, tarihsel kopuşu, bir siyasal altüst oluşun değil, içten içe (moleküler) değişmelerin üstüste yığılmasının sağlamasıdır.[21] Gramsci'nin özlü formülü ile pasif devrim bir 'devrimsiz devrim'dir.[22] Yani siyasal devrimsiz sosyal devrim. Böylece kavramın burada kullanılan tepeden devrim kavramıyla hemen hemen özdeş olduğu ortaya çıkıyor. Ama aşağıda Türkiye tarihine döndüğümüz zaman, pasif devrim kavramının tarihçesinin bize yeni bir ayırım olanağı sağladığını göreceğiz. Ayrıca, Gramsci'nin tartışması çok önemli bir noktanın altını çiziyor. Ona göre, pasif devrim kavramı ancak diyalektik olarak tanımlanabilir; yani, pasif devrim mutlaka kendi karşıtını, bir **aktif devrimi varsayar.**[23] Bu anlamda, pasif devrim kavramının da, tepeden devrim kavramının da, evrimci bir tarih görüşüyle herhangi bir akrabalığı yoktur. Her ikisi de, kapitalizmin yarattığı dünya tarihinin bileşik niteliği içinde, bir (veya birkaç) ülkedeki devrimin (devrimlerin) başka ülkelerde yaratacağı devrimci değişmeleri ele almaktadır.

Kısacası, tepeden devrim siyasal devrimi olmayan bir sosyal devrimdir ama bu siyasal devrim sadece doğrudan, dolayımsız biçimde yoktur. Aslında, her sosyal devrimin öncülü, en azından başka bir ülkede yaşamış olan bir siyasal devrimde yatar. Örneğin, Alman ve İtalyan birliklerinin öncülü Fransız devrimidir. Dahası var. Kendisi, yenilgiye uğramış da olsa, bir siyasal devrim yaşamış olan bir ülkede tepeden devrim çok daha hızlı ve tutarlı ilerler. Buna karşılık, bir ulusal siyasal devrim deneyiminden geçmemiş bir ülkede, sosyal devrim de ürkek, yalpalayan, ağır, hantal bir süreç olacaktır. İlkine örnek Almanya ve İtalya ise (1848'in başarısız devrimleri), ikincisine örnek 1905 öncesi Rus çarlığıdır.

---

(20) Engels'e göre, «1848 Devriminin mezar kazıcıları (tepeden devrimlerde) devrimin vasiyetinin uygulayıcıları haline gelmişti.» Aktaran: M. Löwy, a.g.y., s. 5.. Ayrıca bk. Draper, a.g.y., s. 577.

(21) Pasif devrim tartışması için bk. Gramsci, a.g.y., s. 106 - 114.

(22) A.g.y., s. 59.

(23) A.g.y., s. 114

Devlet Bürokrasisi ve Burjuvazi

Tepeden devrim türünden burjuva devrimleri, varolan devlet aygıtının toplumun yeniden - düzenlenmesinde aktif ve müdahaleci bir rol oynamasını gerekli kılar. Bu, toplumsal yeniden - üretim içinde merkezi devletin bürokrasisine önemli bir işlevle birlikte büyük bir güç sağlar. Bu aşamada, hem bu rolü, hem de eski düzenin hakim sınıflarıyla burjuvazi arasındaki kısır güç dengesi dolayısıyla, bürokrasinin toplumda ve devlette ağırlığı oransız biçimde büyür. Marx'ın deyişiyle «bürokrasi devleti... kendi özel mülkiyeti gibi tutar elinde...»[24]

Ama aslında bürokrasi ancak belirli sınıf ilişkileri bağlamında kavuşur bu hareket serbestisine. Temelde koruduğu, bir bütün olarak sınıflı toplumun geleceğidir. Dolayısıyla da mülksahibi sınıflardır. Marx, aynı yerde, şunu da ekler: «...bürokrasi, kendi dışında yatan bir içerik için 'formel bir sistem'dir.» İçeriğin oluşumunun tamamlanışıyla ölçüsüz önemini yitirecek, yerini sermayenin egemenliğine daha uygun bir biçime terkedecektir bu «formel sistem».

Kitlelerin toplumsal dönüşüm sürecine etken bir unsur olarak katılmadığı tepeden devrimlerde devletin ve devlet bürokrasisinin kazandığı oransız önem, sadece Türkiye'de değil, benzer süreçleri yaşayan birçok toplum için yapılan tahlillerde de, herşeyin devletin iradesine tâbi olduğu, kapitalizmi devletin yarattığı türünden yanılgılara yol açmıştır.[25] Yukarıda yapılan tahlilin bütünü bu anlayışın yanlışlığını çeşitli biçimlerde orta-

---

(24) K. Marx, «Critique of Hegel's Doctrine of the State», *Early Writings* içinde, Penguin, Harmondsworth, 1975, s. 108 - 109.

(25) Sorunu Rusya'da aldığı biçimle E. Adıgüzel tartışmıştır. Bk. «Politik Toplum ve Sivil Toplum», *Saçak*, 8, Eylül 1984. Burada Adıgüzel'in bir çarpıtmasına değinmekte yarar var. Rusya'daki tartışmayı özetlerken, Troçki'nin, Plehanov'la birlikte Rus tarihine Milyukov ve benzerleri gibi baktığını ileri sürmekte. Ama hemen ardından, Troçki'nin Milyukov'dan ayrıldığı noktayı belirtiyor: «devlet istediği zaman sosyal gurup ve sınıflar imal edemez.» (a.g.m., s. 9). Burada konulan kayıt, formülasyon ne derece sınırlı olursa olsun, Troçki'nin Rus tarihi konusundaki konumunu gerek Milyukov'dan, gerekse «Kamu Hukuku Okulu»ndan ayıracak denli açık. O zaman Adıgüzel'in biraz ileride «Plehanov ve Troçkilerin» Kamu Hukuku Okulu'ndan devraldığı, devletin özel rolünü vurgulayan görüşten söz etmesi (a.g.m., s. 13) ne anlama geliyor? Aslında Troçki Milyukov'un «devletin toplumu yarattığı» yolundaki tezlerini daha 1906'da *belirtik biçimde* reddetmiştir. Meraklısı bunu *Sonuçlar ve Olasılıklar*'da kolaylıkla bulabilir. Bk. a.g.y., s. 213 vd.

ya koymaktadır. İster eski rejimin devleti olsun, ister yeni tipten bir devlet, bürokrasinin elindeki aygıt sayısız tahdit ve baskı altında hareket etmekte ve temelde toplumda derinden derine yaşanmakta olan değişime ve başka ülkelerde kapitalizmin gelişmesinin ülke için yarattığı gerilimlere cevap bulmaya çalışmaktadır. Devletin kendisi de, bürokrasinin siyasal hattı da bu unsurların etkisi altında biçimlenmekte, bunların yarattığı çelişkilerin çözümünün bir dolayımı niteliğini taşımaktadır.

Türkiye'nin yakın tarihi üzerine süregiden tartışmalar açısından şu gerçeğin de vurgulanması yararlı: devletin ve devlet bürokrasisinin ağırlığı ve gücü hiç de Türkiye'ye özgü **değildir.** Kitleleri dışarıda bırakan bütün tepeden devrimlerinin ortak özelliğidir. Devlet burada burjuvaziye karşıt bir toplumsal güç değil, burjuvazinin eski düzeninin hakim sınıflarıyla oluşturduğu **uzlaşmanın alanıdır.**

Bu bizi Türkiye tartışmalarında büyük önem taşıyan bir başka önermeye getiriyor: tepeden devrim burjuvaziye rağmen ve ondan bağımsız biçimde gerçekleştirilen bir süreç değildir. Hele ona karşı, hiç değil. Burjuvazi tepenin karşısında, aşağıda, değil, «tepe»nin üzerindedir.

3. TÜRKİYE'DE BURJUVA DEVRİMİNİN ÖZGÜLLÜĞÜ

Osmanlı'nın ve Türkiye'nin bu yüzyılın ilk çeyreğinde yaşadığı büyük altüst oluşa Türkiye sol düşüncesinin çeşitli ailelerinin bakışını belirleyen bir temel nokta var. Önemli bölümü eski devlet bürokrasisinin içinden gelen bir kadronun bu toplumsal çalkantılarda oynadığı belirleyici rol bir uçtan ötekine kafaları karıştırıyor .Sadece bu değil üstelik sorun: 1923'de kurulan cumhuriyet devletinin tartışılmaz merkeziyetçiliği, toplumu aktif biçimde yönlendirmesi ve toplumsal denetime büyük ölçüde kapalı olması, iktidar yapısı içinde bürokrasinin ağırlıklı bir yer alması da, bu devletin gerek doğası, gerekse sınıf temeli konusunda her türlü mistifikasyona gebe bir takım tezler geliştirilmesine katkıda bulunmuş. Sonuçta ortaya bu yazının başında görüşleri sergilenen kutuplar çıkıyor: bir kutup bu bürokrasiyi ve devleti sınıflarüstü ve ilerici bir güç olarak sunarken, öteki Osmanlı'nın basit bir mirasçısı gibi kavrıyor ve tabii gerici (ya da en azından tutucu) bir tarihsel güç olarak niteliyor.[20]

(20) Birçok örnek arasında bk. İ. Küçükömer, «'Batılılaşmada' Bürokrasinin Yeri», *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 1, s. 248 - 49.

İki bakışaçısının paylaştığı önemli noktalardan biri, bu toplumsal gücün temel toplumsal güçlerle ilişkisini ve kurulan yeni devletin bir devlet tipi olarak niteliğini sorunlaştırmamaları. Yani, bürokrasinin gücü sorununun yarattığı göz kamaşması, yeni devletin doğası ve eski devletle ilişkisi sorununun tümüyle gölgede kalmasına yol açıyor. Bu, sol liberalizmde doruğuna ulaşıyor: madem ki devletin ve bürokrasinin gücü Osmanlı ile Türkiye'nin ortak yanları, öyleyse bu iki devlet arasındaki süreklilik tartışmasızdır. Çeşitli devlet tiplerinde varolabilecek bir özellik, iki devletin özdeşliğini ilân etmek için yeterli sayılıyor.

Aşağıda Türkiye'de yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan devrim(ler)in öteki burjuva devrimlerine göre gerçek bir özgüllük gösterdiğini göreceğiz. Ama burjuva devrimlerinin dünya çapındaki evriminin yukardaki özeti bile, bize şimdiden Osmanlı/Türkiye ilişkilerine yeni sorularla yaklaşma olanağını kazandırıyor. Burjuva devrimlerinin ikinci evresinde baskıcı bir devletin (üstelik de eski tipten, kapitalizm - öncesi bir devletin) ve merkezi bürokrasinin oynadığı güçlü rol gözönüne alındığında, bu özelliklerin, zorunlu olarak, bir burjuva devriminin yokluğuna işaret etmeyebileceği ortaya çıkıyor. O zaman «güçlü devlet ve bürokrasi = kapitalizm - öncesi toplumun sürekliliği» formülü inandırıcılığını yitiriyor. Ortaya **birbirinden bağımsız olarak** cevaplanması gereken iki ayrı soru çıkıyor. Birincisi, Türkiye yüzyılın ilk çeyreğinde (başarılı, başarısız veya tamamlanmamış) bir **burjuva devrimi** yaşadı mı ve bu devrim sonucunda bir **burjuva devleti** kuruldu mu? İkincisi, Türkiye'de (en azından tek parti döneminde) devletin ve devlet bürokrasisinin toplumsal yaşam sürecindeki ağırlıklı rolü hangi tarihsel gelişmelerin sonucu ve ifadesi olarak düşünülmeli? Bu iki sorunun birbirinden ayrılmamasının maliyeti, sol düşüncenin Türkiye tarihini çarpık bir prizmadan seyretmesi olmuştur bugüne dek.

Burjuva Devrimi Sorunu

Sözü edilen iki sorunun birden, tek bir dergi yazısının sınırları içinde ele alınması olanaksız. Ben bu yazının geri kalan bölümünde, Türkiye tarihinde bir burjuva devrimi yaşanıp yaşanmadığını ve eğer yaşandıysa özgül niteliklerinin ne olduğunu araştırmaya çalışacağım. Bürokrasinin ve devletin güçlü konumunun tartışmasını, ancak toplumdaki bütün sınıfların tartışıldığı bir bağlamda hakkını vererek yapmak mümkün. Bunun

başka bir yazının konusu olabileceğini umuyorum. Öte yandan, iki sorunun birçok düşünce akımı tarafından birarada ele alındığını gözönünde tutarak, yazının sonunda bürokrasi sorunu üzerine de birkaç söz söyleyeceğim.

Türkiye'de bir burjuva devriminin varlığı/yokluğu gibi tartışmalı bir konuda görüşlerin ikircikliliklerden uzak, açık seçik ifade edilmesinde büyük yarar var. Dolayısıyla, daha başlangıçtan, bu yazının temelini oluşturan tezleri kısaca sıralamayı tercih ediyorum.

(1) Türkiye'de 1920'li ve 30'lu yıllarda yaşanan süreç bir sosyal devrim olarak nitelenmelidir. Bu çalkantılı süreç içinde gerek devletin yapısında, gerekse toplumsal ilişkilerde, burjuva toplumsal - iktisadi formasyonunun ve kapitalizmin hızla gelişmesinin yolunu açacak önemli değişiklikler gerçekleşmiştir.

(2) Bu köklü değişimi olanaklı kılan, 1919 - 23 yılları arasında yaşanan ve eski devletin ilgası/parçalanması ile sonuçlanan siyasal devrimdir. 1919 - 23, Türkiye'de burjuva devriminin yirminci yüzyıla özgü koşullar ve sınırlar içinde gerçekleştiği dönemdir. Ancak, tek bir burjuva devrimi yaşamamıştır Türkiye: 1908 devrimi, 1923'ün koşullarını hazırlayan bir ilk (ve başarıya ulaşamayan) burjuva devrimidir.

(3) Ne var ki, 1919 - 23 devrimi geniş kitleleri seferber etmek bir yana, onların her türlü bağımsız inisiyatiflerini bastırmaya dayanan, dışlayıcı bir devrim niteliği taşır: bir kitlesiz devrim. Buna bağlı olarak, devrimin sonucunda doğan yeni devlet, çalışanların (özellikle de işçi sınıfının) bağımsız olarak siyaset sahnesinde yer almasını önlemeye yönelik bir yapıya sahiptir. Bu anlamda, Türkiye'de burjuva devrimi, klasik dönemin burjuva devrimleriyle büyük bir farklılık gösterir. Bir burjuva demokratik devrim değildir. Belirli yönlerden önemli farklılıklar göstermekle birlikte, burjuva devrimlerinin ikinci evresindeki tepeden devrimlerle önemli özellikler paylaşır.

(4) En başta bu nedenden (ama başka etkenlerin de katkısıyla) Türkiye'de burjuva devrimi tamamlanmamış bir nitelik taşır. Bu devrim burjuva devrimlerinin asli görevlerinin bir bölümünü gerçek anlamıyla yerine getirememiş, bazı alanlarda ürkek adımlarla yetinmiş, bazı alanlarda ise ciddi hiçbir girişimde bulunmamıştır. Bu da demokratik görevlerin bile hâlâ Türkiye toplumunun gündeminde önemli bir yer tutması anlamına gelir.

(5) Bütün bu söylenenlerden dolayı, Türkiye tarihinde Osmanlı dönemi ile cumhuriyet arasında tarihsel bir süreklilik olduğu iddiası baştanaşağı yanlıştır. Cumhuriyet, Türkiye'nin tarihinde burjuva toplumuna doğru atılan kesin bir adımdır: bu yüzden de bir tarihsel kopuşu temsil eder. Geçmişin kalıntısı olan bir devlet değildir. Gene aynı nedenlerle, 20'li ve 30'lu yıllarda yaşanan değişim sürecinin, toplumun temellerine dokunmayan yüzeysel değişikliklerle sınırlı kaldığı söylenemez. Sol liberalizm çağdaş Türkiye'nin temellerini anlayamamıştır.

(6) Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, sadece ulusal çıkarları emperyalist dünyaya karşı savunan, toplumu «modernleştiren» bir devletin kurulduğunu ileri sürmek, bu devletin esas olarak burjuva toplumunun kuruluşunda aktif rol alan, eski rejime darbeler vururken çalışan sınıfların bağımsız inisiyatifini de engelleyen bir devlet olduğunu görmezlikten gelmek demektir. Sol - Kemalist tezler tarihi baş aktörlerinin gözünden (ideolojisinin içinden) görmekten öteye gidemez.

Tezler bunlar. Önemli bir nokta, bu tezlerin birbirlerinden kopartılmadan bir bütün olarak düşünülmesi gerekliliği. Aksi taktirde, Türkiye tarihine bakışın bugün yaygın olan çarpık prizması şu ya da bu yönde yeniden canlanabilir.

Geçmiş Devrimlerden Korkmamak

Yazının geri kalan bölümünde bu tezleri, karşıt görüşlerle tartışma içinde açmaya ve teorik temellerini ortaya koymaya çalışacağım. Ama yola çıkmadan önce bir nokta üzerinde titiz bir biçimde durmak gerekiyor. Geçmişte sol düşünce resmi ideolojinin tezlerini yer yer papağanca tekrarladığı için, bugün bu ideolojinin kısırlaştırıcı cenderesinden kurtulmaya çalışan birçok insan cumhuriyetin kuruluşuna ve ilk dönemine tepkisel bir duygusallık içinde bakmakta. Eleştirellik bugün sanki gerçeklere gözlerimizi yummamızı, olmuş şeyleri görmezlikten gelmemizi, sonuçlarını yok saymamızı gerektiriyor. Resmi ideolojinin kutsadığı olayları sıfıra indirgememek, etkilerini reddetmemek dehal resmî ideoloji ile özdeşleşmek gibi yorumlanıyor.

Bu tür bir bakışaçısının (buna bakışaçısı da denemez, bir 'ruh durumu' demek daha uygun) sayılamayacak kadar çok sakıncası var. Ben sadece bir - ikisine değinmekle yetineceğim. Sol düşünce pratikten kopuk olmaması gerektiğine göre en önemlisi şu: böyle bir tepki, tarihsel olayları egemen ideoloji-

den' bağımsızlaşmış, geleceği temsil eden bir noktadan değerlendirmenin olanaklılığını ve gerekliliğini gözardı ediyor. Bunu anlayabilmek için egemen ideoloji ile resmî ideolojiyi ayırdetmek gerek. Resmî ideoloji, bir devletin, verilmiş bir tarihsel zaman diliminde, kendini meşrulaştırmak için tüm topluma çeşitli yollardan yaydığı görüşler bütünü. Egemen ideoloji ise, bir tarihsel çağın sınıfsal egemenlik ilişkileri tarafından belirlenen, tâbi sınıflara da çeşitli yollardan aktarılan, tüm toplumsal formasyonun yeniden üretimine katkıda bulunan ideoloji. Kuşkusuz, somut bir anda egemen ideoloji resmî ideolojiyi de tamamlayıcı bir parçası olarak içeriyor. Resmî ideolojinin savunduğu düşünceleri ve yücelttiği tarihsel olayları, 'egemen ideolojinin sınırları içinden eleştirmek, daha ileri bir tarihsel perspektifin varlığını unutmak demek. Buna sayısız örnek verilebilir. Tipik örnek ise bir devleti kurulduğu andan itibaren sivil toplumu boğduğu, ona yaşam hakkı tanımadığı gerekçesiyle eleştirmek (bunun gerçekçilik derecesi ayrı bir tartışma konusu), ama aynı devletin daha başlangıçtan itibaren işçi hareketini baskı altına aldığını unutmak, gözardı etmek, hiç olmazsa 'söylem'inin dışında bırakmak. Başka türlü söyleyeyim: baskıcı burjuva devletlerinin sivil topluma yaşam hakkı tanımamaktan başka hiç mi özelliği yoktur ki bu tek ciddî sorun olarak tartışılmaktadır bugün?

Resmî ideolojiyi egemen ideolojinin ötesinde bir noktadan eleştirmenin olanaklılığı, bugünlerde unutulmaya yüz tutan bu önemli gerçek, bizi ikinci noktaya getiriyor. Bir devrime, sonuçları ve yöntemleri ne kadar eleştirilmeyi gerektirse bile, devrim adını takmaktan kaçınmak, bir depremden gözlerimizi kapatarak, kulaklarımızı tıkayarak kurtulabileceğimizi sanmak kadar vahimdir. Maddeci tarih anlayışı, geleceği, olmamışın değil olmuşun, hayal edilenin değil varolanın üzerine kurmaya dayanır. Toplumun bugün vardığı noktada tümüyle aşılmış olsa da, gelecek için, kendisinden beklenebilecek hiçbir şey olmasa da, hatta içinde yer aldığı tarihsel ortamda daha ileri çözümlerin yolunu kapatmış olsa da, bir tarihsel olayın devrim olup olmadığına duygularımızla değil toplumda yarattığı altüst oluşun boyutlarına bakarak karar verebiliriz ancak. Maddeci bakış, devrim kavramından, bu devrim başkalarının devrimi olsa bile, ürkmez, mahçup olmaz. Tersine: rakip toplumsal güçlerin tarihsel gelişmesinin de evrim yoluyla değil, devrimlerle gerçekleştiği tezi, maddeci tahlilin temel taşlarından biridir. Dolayısıyla, geçmişteki olayları 'devrim' olarak adlandırmak bu anla-

yışı zedelemez, olsa olsa tarihe bakışına yeni bir doğrulama getirir. Tarihe sempati ve antipatilerimizle değil, kompleksssiz, farklı bakışaçımıza güvenen, basit kutuplaşmaların ötesine uzanan bir gözle bakmamız olanaklıdır. Ve gereklidir.

Bu konuyu terketmeden önce son bir noktaya değinmek istiyorum. Devrim genel bir kavram: tarihte çok çeşitli türleri mevcut, bugün farklı tipte devrimler yaşanmakta (sadece İran ve Nikaragua devrimlerinin karşılaştırılması bile yeterli bunu anmak için), gelecekte de yaşanacak. Ancak yaşadığımız çağın karmaşıklığını anlayamayanlar devrim denince tek bir tür devrimi düşünebilirler. Burada altı çizilerek tekrarlanmasında yarar var: bu yazıda yarım kalmış, tepeden devrimler ailesine akraba bir burjuva devriminden söz ediliyor. Yepyeni dünyaların olanaklı olduğunu düşünenler için geçmişin devrimleri, geçmişin devrimleridir. Ne daha az, ne de, daha önemlisi, daha fazla.

Gerçekleşen

Türkiye'nin 20'li ve 30'lu yıllarda yaşadığı dönemin temel özelliği, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında kapitalizmin yerleşmesinin ve gelişmesinin önünde yükselen birçok engelin ortadan kaldırılmış olmasıdır. Siyaset, hukuk, eğitim, ideoloji/kültür alanları büyük bir sarsıntıyla yeniden - düzenlenmiş ve kapitalizm - öncesi dünyanın toplumsal biçimleri yerini, kapitalizmin, içinde çok daha hızlı gelişebileceği bir kabuğa terketmiştir. Bu yazının sınırları içinde bu süreci ayrıntılarıyla incelemeye olanak yok. Ancak, bunların en önemlilerine kısaca değinmek bile Türkiye'nin yaşadığı değişimin yönü konusunda ipuçları vermeye yeterli.

Kemalist dönemde, kapitalizmin gelişme koşullarının hazırlanması bakımından en önemli gelişme, hiç kuşkusuz, hukuk alanındadır. Ticaret, sözleşme, mülkiyet ,miras, aile hukuku konularında, Türkiye'nin hukuksal düzeni, kısmen şeriata dayanan, yoğun olarak kapitalizm - öncesi hukukun öğeleriyle örülmüş bir hukuk sisteminden koparılarak, kıta Avrupası'nın gelişmiş kapitalist ülkelerinin hukuk sistemine uyarlanmıştır. Bu hızlı ve köklü değişimin sonuçları, gerek kırda, gerekse kentte kapitalizmin gelişmesinin yolunu açmak bakımından büyük önem taşır. Herşeyden önce, uzun bir tarihsel süreç içinde, Osmanlı toplumunda yaygınlaşmakta olan modern (burjuva) özel mülkiyet biçimi, bu sıçramayla birlikte kesin bir güvenceye ka-

vuşmaktadır.[27] Öte yandan, bu mülkiyet hakkı miras ve aile hukukları dolayısıyla pekişmekte, geçmişin komünal ilişkilerinin yerini giderek küçük aile tipinin mülkiyetle olan bencil ilişkisinin almasının koşulları yaratılmaktadır. Sözleşme (borçlar) ve ticaret hukuku alanındaki düzenleme ise, meta üretiminin (kapitalizmin bu genel çerçevesinin) ayrılmaz zarfı niteliğini taşıyan dolaşım alanının hızla serpilmesine uygun ortamı oluşturmaktadır.[28]

Burjuva toplumunun gelişmesinin koşullarını hazırlayan bir başka gelişme de ideoloji/kültür alanında gerçekleşmiştir. Burada çok çeşitli konularda ortaya çıkan köklü değişikliklerden söz etmek olanaklı: eğitimin laikleştirilmesi ve birleştirilmesi, kapitalizm - öncesi İslam - Doğu toplumlarının kültürel alanından kapitalist Batı'nın kültür alanına hızlı bir sıçramanın temellerini atan çeşitli girişimler (ünlü «gardrop devrimciliği»), dinsel ideolojinin kentsel toplumdaki etkisini (hiç olmazsa bir süre için) asgariye indiren önlemler, kadınlara biçimsel (hukuki) eşitliğin tanınması vb. toplumun kapitalizm - öncesi ilişkilerden sıyrılmasında oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. Genellikle Kemalist devrim konusunda yapılan tartışmaların laiklik/din sorunu etrafında odaklaşması, bu ideolojik/kültürel değişimin boyutlarını ölçüsüz biçimde büyüterek olayın bütünselliğini çarpıtmıştır. Ama yine de bu değişim, herşeyi belirleyici olmaktan uzak da olsa, yeni bir toplumun temellerinin atılması bakımından büyük önem taşır.

Dinin bastırılmasının ve devlet denetimine alınmasının önemi ideolojik/kültürel alanla sınırlı değildir kuşkusuz. Din Osmanlı toplumunda (özellikle de son dönemlerinde) sadece bir ideoloji değil, aynı zamanda siyasal yapıların, hukukun, eğiti-

---

(27) Kapitalizm - öncesi özel mülkiyetin bölünmüş ve koşullu niteliğine karşıt olarak, burjuva mülkiyetinin mutlak ve sınırsız doğası böylece Türkiye'de de hukuken gerçekleşmiş olmaktadır. Bu konuda bk. P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Books, Londra, 1974, s. 24 - 28.

(28) Hukukun, gerek burjuva ekonomisinin, gerekse sivil toplumun oluşumundaki çok önemli yerinin teorik açıklaması için bk. G. Savran, «Sivil Toplumun Eleştirisi», *Yapıt*, 5, Haziran - Temmuz 1984. Sol liberallerin yüzeysellik iddiasının en açık göstergelerinden biri, M. Tunçay'ın Türkiye'de hukukun altüst oluşunu, «Çeviri Yasalarla Hukuk Devrimi» gibi bir başlıkla önemsizleştirmesidir. (Bk. *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması, 1923 - 1931*, Yurt Yayınları, Ankara, 1981, s. 171.) Hukuk sisteminin geçirdiği dönüşümün *biçimi* (çeviri) ne olursa olsun, bu, dönüşümün *içeriğini* ortadan kaldırmaz.

mın vb. başlıca kaynak ve koruyucularından biridir. Bu açıdan bakıldığında, Hilâfet'in ilgasından laikliğin kabulüne birçok atılım, öteki alanlardaki köklü değişimin (tarihsel değil ama toplumsal) birer önkoşulu olarak düşünülmelidir. Bunun önemi şurada: din konusu, başka konularda da olduğu gibi, Kemalist önderliğin kafasındaki hayalî (ve idealist) sorunların bir ifadesi gibi düşünülmemeli sadece. Kemalist devletin dine karşı verdiği mücadele, burjuva toplumsal biçimlerinin kuruluşunun önündeki başlıca engellerden birine karşı verilmiş somut bir mücadeledir.

İki savaş arası dönemin, kapitalizmin gelişmesi açısından en önemli yönlerinden biri de devlet kapitalizminin Türkiye'de sermaye birikimi açısından oynadığı roldür. Daha önce çok az örneği görülen bir süreçle (Japonya bu konuda öncü örnektir), Türkiye'de ticarî sermaye birikiminden sınaî sermaye birikimine geçiş büyük ölçüde devlet kapitalizminin gelişmesi üzerine yerleşmiştir.[29] Böylece, gelişmiş kapitalist ülkelerde sınai kapitalizmin, hatta emperyalizmin bir ürünü olan devlet kapitalizmi, Türkiye'de (ve kapitalizme geç gelen bazı başka ülkelerde) sınaî kapitalizmin bir önkoşulu olarak belirmektedir. Kapitalizmin yirminci yüzyıldaki **bileşik gelişmesinin daha çarpıcı bir** örneği güç bulunur.[30]

---

(29) Türkiye'nin sol düşüncesinde 30'lu yılların devletçiliği en büyük ideolojik kargaşanın kaynağı olageldi. Kimileri (sol - Kemalistler ve onlardan etkilenenler) devletçiliği «anti - emperyalist, kapitalist - olmayan» bir gelişme yolu (bir «üçüncü yol») gibi sunarken, kimileri de (sol liberaller) burada Osmanlı devletçiliğinin bir «kalıntısı»nı gördüler, hatta Türkiye'de sanayinin en hızlı büyüdüğü dönemlerden biri olan 30'lu yılları bir «durgunluk dönemi» olarak ilân ettiler! Görüldüğü gibi Kemalist devrimin doğası konusundaki kısır kutuplaşmanın bir *izdüşümü* niteliğini taşıyor «devletçilik» tartışması. Bu da şaşırtıcı değil çünkü «devletçilik» (devlet kapitalizmi) Türkiye'de burjuva devriminin, kapitalizmin gelişme yolunun açılması açısından, oldukça bütünsel biçimde gerçekleştirebildiği görevlerden biri. Devletçilik konusundaki bu ideolojik kargaşanın dışında kalmayı bilenler oldu elbette geçmişte. Örneğin K. Boratav 1974'de «üçüncü yol» iddiasını kesinlikle reddetmekte ve devletçiliği «Cumhuriyet Türkiyesinde kapitalist sermaye birikiminin özel bir yolu» olarak nitelemekteydi. Bk. *Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 10 - 11.

(30) Azgelişmiş kapitalizmde devlet kapitalizminin ve devlet müdahalesinin rolü ve önemi konusuna burada ayrıntısıyla girmem olanaksız. Bu konuyu genel ve teorik düzeyde başka bir yerde ele almıştım. Bk. S. Savran, «Yeni - Liberalizm, Azgelişmiş Kapitalizm, Devlet», *Yapıt*, 4, Nisan - Mayıs 1984.

Toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında ortaya çıkan, özel olarak da mülkiyet ve dolaşım alanlarında burjuva toplumsal biçimlerini sağlamlaştıran toplumsal dönüşüm bir bütün olarak ele alındığında bir sosyal devrimin önemli öğelerini içermektedir. Ama bu (yarım kalmış) sosyal devrimi olanaklı kılan da 1919 - 23 döneminde yaşanan siyasal devrimdir. Aslında, 20'li ve 30'lu yılların Türkiye'nin kapitalizme geçişinde belirleyici bir sosyal dönüşümler evresi niteliğini taşıdığı kolay kolay yadsınamayacak bir gerçektir. Ama 1919 - 23'ün bir siyal devrim niteliği taşıyıp taşımadığı çok daha tartışmalı bir konudur. Kendine verdiği adla anılacak olursa, Milli Mücadele'de bir devrimi geleneksel olarak tanımlamış olan temel unsur mevcut değildi. Toplumun geniş kesimleri, kır ve kent çalışanları, eski rejime karşı siyasal anlamda kitlesel biçimde seferber olmamışlardı. Çalışan sınıfların kitlesel seferberliğinin kıvılcımı olabilecek herhangi bir girişime de burjuva hareketinin önderliğince izin verilmiyordu. Buna rağmen, 1919 - 23 dönemi başka ölçüler açısından bakıldığında bir siyasal devrim niteliği taşımakta. Herşeyden önce, dönem boyunca verilen siyasal mücadelenin, gelişmeler ne kadar zigzaglı olsa da, altıyüz yıllık bir devletin ilgasıyla ve yeni bir devletin kuruluşuyla noktalandığı unutulmamalı. Devrimci bir değişimi, reformlar yoluyla değişimden ayıran ilk ölçüt, **eski devlet aygıtının parçalanması** ve yerine yeni tip bir devletin kurulmasıdır. Bu ölçüt açısından, 1923'ün niteliği tartışmasız olmalıdır. İkincisi, 1919 - 23 dönemi klasik devrimlerin çok önemli bir özelliğini bağrında taşımıştır: 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da toplanmasından itibaren, Ankara hükümetinin ve meclisinin Padişah'a bağlılık ilkesine rağmen, Türkiye fiili olarak bir ikili iktidar durumu yaşamıştır. Padişahlığın ilgası, bu ikili iktidar durumunun mantıksal sonucudur: modern dünyada devlet iktidarı paylaşılamaz. Son olarak, 1919 - 23 dönemi en az yabancı güçlere karşı verilen bir savaş kadar bir iç savaşa da sahne olmuştur. Yani bu dönem sadece başka ülkelerin ordularına karşı bir mücadeleyi değil, toplumun içindeki kanlı bir hesaplaşmayı da içerir. İşte, 1919 - 23 çalkantısı bütün bu ölçütler açısından bakıldığında bir siyasal devrim olarak nitelenmelidir. Ama özel tipte bir siyasal devrim. Klasik burjuva devrimlerinden farklı olarak bir kitlesiz devrim.

Bu siyasal devrimle onun ayak izlerinde gelişen sosyal devrim bir bütün olarak ele alındığında, Türkiye'nin 1923 ve ertesinde yaşadığı altüst oluşu (yarım kalmış) bir burjuva devrimi

olarak nitelemek olanak kazanıyor. Ama buradan başka noktalara geçmeden önce bir noktanın altının çizilmesinde yarar var. 1919 - 23, Türkiye'de ilk burjuva devrimi değildir. Perspektifi daha sınırlı ve başarı koşulları daha zayıf da olsa, ilk burjuva devrimi 1908'dir. İkinci devrim, birincisinin mirası üzerinde yükselir, gerek kadroları, gerek ideolojisi, gerekse toplumda yarattığı yenilikler bakımından. 1908 ile 1923'ün gerek nesnel koşulları, gerek amaçları ve gerçekleştirdikleri açısından büyük farklılıklar da gösterdikleri açık. Burada bunlara girmek olanaklı değil. Ama iki tarihsel çalkantı arasındaki yoğun ilişkiyi görememek ve Türkiye'de burjuva devriminin tarihini 1919 - 23'e indirgemek, sadece tarihin bütününü değil, 1919 - 23'ün kendisini de anlama olanağını yitirmek demektir.[31]

'Osmanlı'nın Son Dönemi' ...mi?

Buraya kadar söylenenlerin ışığında, sol liberalizmin 1919 - 23 olayına ve sonrasına bakışaçısının yanılgılarla dolu olduğu ortaya çıkıyor. Bir kapitalizm - öncesi devletin yıkıldığı, bir burjuva devletinin kurulduğu, kapitalizmin önündeki engellerin kısmen de olsa ayıklandığı bir dönemi Osmanlı'nın **doğrusal ve kopuşsuz** bir mirasçısı saymak pek savunulabilir bir tez olmasa gerek.[32] Ama yine de sol liberal tezlerin ayrıntısına ve çeşitli versiyonlarına kısaca göz atmakta yarar var.

Sol liberalizmin «süreklilik» teorisinin temelinde Osmanlı devletinin merkeziyetçi ve baskıcı niteliklerinin, Kemalist devletin de özellikleri arasında yer alması yatar. Burada yapılan yöntem yanlışı üzerinde uzun uzadıya durmaya gerek yok. Sorun şu: devlete ilişkin bazı özellikler **tarihsel gelişmenin bütününden yalıtılmış biçimde** ele alınıyor. Özel olarak da, karşılaştırılan toplumların tarihsel gelişme evresi ve doğrultusu, sınıflar arasındaki güç ilişkileri, devletin toplumun bütünü ve tek

(31) Özellikle, Kemalizm'in ardındaki *sınıf* temelini kavrayabilmek için 1908'in mirasının incelenmesi vazgeçilmez bir önem taşır.

(32) «Doğrusal ve kopuşsuz» sıfatlarını dikkatle kullanıyorum. Çünkü her devlet (ve toplum) tarihte yerini aldığı devletin (ve toplumun) kaçınılmaz biçimde mirasçısıdır. Yeni toplumlar (devletler) boşlukta kurulmaz, bir tarihsel miras üzerine inşa edilir. Bu anlamda, Cumhuriyetin Osmanlı'nın mirasçısı olduğunu söylemek totolojiktir (tanım gereği doğrudur). Yanlış olan, bu mirasın doğrusal ve kopuşsuz biçimde devralındığı iddiasıdır. Bu iddia, geçmişle yeni durum arasında evrimsel, kesintisiz bir geçiş varsayar. Oysa cumhuriyet, Osmanlı'dan bir sıçrayışla farklılaşmakta, onu içerdiği halde aşmaktadır.

tek sınıflar karşısındaki konumu, uluslararası kapitalizm karşısındaki yeri vb. bu yöntemde tahlil alanının tümüyle dışında kalıyor. Sonuçta varılan nokta, kısmî benzerliklerin simya yoluyla özdeşliklere dönüştürülmesi. Bu yüzden de, sol liberalizmin bu tezinin ciddiye alınacak yönü yok. Merkeziyetçi ve baskıcı devletler sadece kapitalizm - öncesi devletler değildir. Kapitalizme geç gelen bütün toplumlarda (pek az istisnayla) devletin aktif, baskıcı, merkeziyetçi, toplumla arasına büyük mesafeler koyan bir toplumsal yapı niteliğini taşıdığını yukarıda tepeden devrimleri tartışırken görmüştük. Cumhuriyet devletinin bu niteliklere sahip olması, hiçbir şekilde Osmanlı'nın devamı niteliğini taşıdığını göstermez.

«Süreklilik» teorisinin dayanağı olarak kullanılan bir ikinci tez «kalıntı devlet» kavramı çevresinde odaklaşır. Buna göre, cumhuriyet dönemi boyunca devlet toplumu ve ekonomiyi sürekli denetim altında tutmuştur. Öyleyse bu devlet kapitalist bir devlet değildir, Osmanlı geleneğinin kapitalistleşmekte olan bir topluma bıraktığı bir kalıntıdır. Bu tez de bir öncekinden daha güçlü değildir. Çağdaş dünyada kısa bir ufuk taraması, özellikle (ama sadece değil) azgelişmiş kapitalizmde devletin, en azından son döneme kadar, giderek daha müdahaleci bir nitelik kazanmasının evrensel bir olgu olduğunu gösterecektir. Dolayısıyla cumhuriyet devletinin ekonomiyi sürekli olarak denetlemeye eğilimli doğası, kapitalizm - öncesi bir kalıntı olduğunu göstermez. Hatta tersine, sermaye birikimine verdiği aktif destek, cumhuriyet devletinin burjuva niteliğini tanımlayan öğelerden biri olarak kabul edilebilir.[33]

Sol liberalizmin Osmanlı/cumhuriyet sürekliliğini gösterebilmek için yaslandığı dayanaklardan biri de, bürokrasinin her iki toplumda da belirleyici bir konumda olması, üstelik cumhuriyeti kuran siyasal kadronun önemli bir bölümünün Osmanlı merkezî bürokrasisinden kaynaklanmasıdır. Bürokrasi sorununun burjuva devrimi sorunundan ayrılmasının, bu yazının ana yöntemsel temelini oluşturduğunu okuyucu hatırlayacaktır. Bu yüzden bürokrasi sorununa ancak aşağıda, kısaca da olsa, değinebileceğim. Burada söylenmesi gereken şu: bürokrasinin gücü sorunu, temelde, devletin toplum karşısındaki gücü sorunuyla yakın bir ilişki içindedir. Dolayısıyla da, yukarıda devletin «sü-

(33) Kalıntı devlet anlayışının daha ayrıntılı bir eleştirisi için bk. 30 sayılı dipnotta verilen kaynak.

rekliliği» ile ilgili olarak söylenenler aynen bürokrasi için de geçerlidir. Buna ek olarak, sol liberal çevrelerin dilinden hiç düşmeyen folklorik bir slogana da değinmek gerekir: «devleti kurtarmak». Sol liberallere göre, cumhuriyeti kuran Kemalist bürokrasi aslında Tanzimat'tan bu yana «devleti kurtarma»nın çaresini arayan Osmanlı bürokrasisinin son temsilcisidir. Oysa, Osmanlı döneminin «modernleşme» çabaları ile cumhuriyetin «yenilenme» girişiminin, aradaki ortak yanlarına rağmen, çok önemli farkları vardır. En önemlisi de, kendisine «devleti kurtarma» amacı atfedilen Kemalist bürokrasinin **kurtarmayı amaçladığı söylenen devleti tahrip etmiş olmasıdır.** Bu çıplak tarihsel gerçeğin etrafından dolaşılamaz.

O zaman ortaya şu çıkıyor: ya Türkiye tarihinde tek bir bürokrasi yoktur, daha Osmanlı döneminden başlayan bir süreçle bürokrasinin kendi içinde bir farklılaşma yaşanmıştır; ya da, Osmanlı bürokrasisi, kendine rağmen, kurtarmak istediği devleti yıkmıştır. Bu ikinci olasılık, eğer doğru olsaydı, bürokrasinin iradesinin ne derece sınırlı bir belirleyiciliği olduğunu, tarihin esas hareketinin dünya çapında temel sınıfların gelişimiyle belirlendiğini açıkça gösterirdi. Ama, bana kalırsa, doğru olan birincisidir. Ve Kemalist bürokrasi Tanzimat geleneğinin doğrudan mirasçısı değildir.

'Üstyapı Reformları' Yüzeyde midir?

Cumhuriyet döneminin çalkantılı değişim süreci karşısında, «süreklilik» teorisinin bir başka teoriyle, «dönüşümün yüzeyselliği» teorisiyle beslendiğine yukarıda değinmiştim. Bu konuda, sol liberalizm, geçmiş dönemin siyasal düşüncesinde belirli müttefiklere sahip. Bunlardan biri, Ecevit hareketinin ilk döneminde «tarihsel yanılgı»yı eleştiren, Özgür İnsan dergisinde sesini duyuran bir çevre. Sol liberalizm ile sosyal demokrasiyi savunduğunu iddia eden bir çevre arasındaki bu paralellik hiç de şaşırtıcı değil. Ama öteki müttefik, «kaba» maddeciliğe sırt çevirip tarihi Max Weber'in (ve Türkiye'deki temsilcilerinin) katkılarıyla anlamaya çalışan sol liberaller için biraz tuhaf bir «yol arkadaşı». 60'lı ve 70'li yıllarda, sol Kemalist perspektiften kopma amacıyla cumhuriyetin ilk dönemini sınıfsal, maddeci vb. bir açıdan eleştirmeye çalışan bir çok çevre, Kemalist hareketi yüzeysel reformlarla yetinmekle suçluyordu. Popüler bir deyimle, Kemalizm «gardrop devrimciliği» idi. Altyapıya dokunmamış, üstyapıyı düzenlemekle yetinmişti.

Bu yazıda, siyaset, hukuk, ideoloji/kültür, eğitim, din gibi alanlarda Türkiye toplumunun yaşadığı dönüşümlerin bir sosyal devrimin öğeleri olarak sunulması, bu huzursuz ittifakın gazabını çekecek kadar «yüzeysel» bir yaklaşım olmalı! Değil mi ki, bütün bu sayılan alanlar «üstyapı»nın birer öğesidir? Öyleyse bu alanlardaki değişim maddeci bir açıdan nasıl gerçek bir toplumsal dönüşümün göstergesi olarak düşünebilir? Hukuktan şapkaya, laiklikten Latin alfabesine, Kemalist «devrimler» bürokrasinin (küçük burjuva?) idealizminin birer ifadesi değil midir? Bürokraši, esas toplumsal değişmenin, esas «Batılılaşma»nın ekonomide yattığını anlayamadığı için Batı'nın «yüzeysel» yanlarına öykünmekle yetinmemiş midir?

Bütün bu eleştirilerin ve değerlendirmelerin temelinde tek bir ortak payda yatar: en basit elkitaplarından devşirilmiş bir kaba maddecilik! Toplumların tarihsel gelişmesinde üretim tarzının (üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin bu çelişik birliğinin) belirleyici olduğu tezini, toplumsal yaşamın öteki alanlarının bu belirlenmeye pasif biçimde tâbi olduğu tezi haline getiren bir maddecilik. Kuşkusuz burada altyapı/üstyapı ilişkilerinin etraflı bir tartışmasına girmeye olanak yok. Ama şu kadarı söylenmeli: toplumların yenidenüretiminde ve tarihsel gelişmelerinde üretim tarzının değişmesinin yarattığı dinamik, dönemsel olarak, öteki toplumsal ilişkilerle çelişki içine düşer. Bu çelişkilerin yarattığı gerginlik, üstyapının çeşitli alanlarında bunalımlar halinde belirir. Bu bunalımların şu ya da bu yönde çözümü, toplumun geleceği açısından yaşamsal bir önem kazanır. Üstyapı (farklı alanları farklı biçim ve tempolarda olmak üzere) ya kendini yeni üretim tarzına uyarlayacak, onun gelişiminin önünü açacak yeni biçimlere bürünecek, ya da toplumun daha uzun süre durağanlık içinde kalmasına (hatta gerilemesine, belki de yok olmasına) yol açacak bir direnç gösterecektir. Burada hiçbir kaderci çözüm yoktur. Bunalımın ne yönde çözüleceği binbir etkene, en başta da sınıf mücadelesinin sonucuna bağlıdır. Böyle bir dönem toplumun yaşamında üstyapının çeşitli alan ve ilişkilerini ön plana getirir. Üstyapı aktif bir öğe niteliğiyle ortaya çıkar. Toplumun bunalımının kördüğümü siyasette odaklaşır. Siyasetten (ve devletten) de halka halka öteki üstyapı kurum ve ilişkilerine yayılır. İşte böyle dönemlerde tarih üstyapıdan altyapıya doğru ilerler. Bütün bu süreç içinde altyapı yine belirleyicidir. Bir yandan, sınıf ilişkilerinin yatağı olduğu için; ama sadece bu genel anlamda değil. Aynı zamanda, üstyapı üzerindeki mücadelelerin getireceği çözümler, ancak

altyapının belirlediği ve sınırladığı bir alan içinde etkisini gösterebileceği için. Üstyapıdaki gelişmeler altyapıyı sonsuza dek yoğuramayacağı için. Ama, altyapının bu belirleyeciliğine rağmen, üstyapının kendini altyapıya **aktif biçimde uyarlaması** üretim tarzının gelişme temposu ve biçimi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Burjuva devrimleri de bundan dolayı anlamlıdır. Bütün burjuva devrimleri (ister burjuva demokratik, ister tepeden olsun), kapitalist üretim tarzının (belirli bir ülkede ve/veya dünyada) gelişmesinin kapitalizm - öncesi üstyapı kurum ve ilişkilerine çarptığı noktada gündeme gelmiştir. Devlet, bütün bu ilişkilerin yenidenüretiminin teminatı olduğu ölçüde de mücadele ergeç devlet üzerinde yoğunlaşır. Bunun için bütün devrimlerde siyaset kaçınılmaz biçimde ön plana geçer. Devrimler herşeyden önce siyasaldır, devlet sorunları ile ilgilidir. Burjuvazi bir kez eski rejimin devletini yıktığında, eski rejimin öteki ilişkilerinin tasfiyesinin de yolu açılmış olur.

Aslına bakılırsa, bir devrimden doğrudan doğruya üretim tarzını değiştirmesini bekleyen bu kaba maddeci yaklaşım, sonunda, ekonomiye verdiği sözde önceliğin tam karşıtı bir noktaya varmak zorundadır. Yeni siyasal iktidardan üretim tarzını değiştirmesini beklemektir bu nokta. Yani siyasal iradenin üretim tarzına nesnel koşullardan bağımsız biçimde, **dilediği gibi** tasarruf edebileceğine ilişkin bir inanç: siyasetin ekonomiye, üstyapının altyapıya **kesin** bir hakimiyeti!

İşte Türkiye'de Kemalist dönemin dönüşümleri konusundaki bütün «yüzeysellik» iddiaları, bu yöntemsel savrulmanın ürünüdür. Gerçekte Kemalist dönem bir burjuva devriminin yapabileceklerinin **ancak bir bölümünü** yapmıştır. Ama yaptıklarının hemen hepsi Türkiye'de kapitalist üretim tarzının gelişmesini hazırlayan, önündeki engelleri ayıklayan şeylerdir. Hukuktan Batılılaşma'ya dek bütün «üstyapı reformları» gerçekte kapitalist üretim tarzının önünü açacak adımlardır. Bürokrasinin idealist mantığının ürünleri değil.[34]

Sol düşünce içinde, sorunlara onyıllardır birikmiş bir Stalinist mirasın indirgemeciliğiyle yaklaşanların burada eleştirilen

---

(34) Türkiye'de bazı maddecilerin bu konuda da klasik maddecileri «solladıkları» kesin. (Buna benzer başka bir örnek için bk. 19 sayılı dipnot.) Engels, Rusya'da sosyal devrimin dev adımlar attığını belirttikten sonra, bu dev adımlar arasında birinci sırada Rusya'nın günden güne Batılılaşmasını sayar. Aktaran: Draper, a.g.y. s. 577.

türden bir «kaba maddecilik» doğrultusunda düşünmeleri şaşırtıcı değil. Sosyal demokratların ise marksizmi hep başkalarından ve hep yarım yamalık öğrendikleri düşünülürse, onların bu konudaki sürçmelerini de anlamak kolay. Ama yıllardır 'ekonomizm' adı altında marksizmle uğraşan, her taşın altında bir 'ekonomist' yaklaşım bulan, klasik marksistleri, bile temelde 'ekonomist' bir yaklaşım içinde olmakla eleştiren sol liberallerin bu tuzağa düşmelerine ne demek gerekir? Bunun cevabını okuyucuya bırakmak en iyisi galiba.

Tepeden Devrim Sorunu

Dünya çapında burjuva devrimlerinin gelişmesindeki iki ayrı evre açısından bakıldığında Türkiye'nin burjuva devrimi özgül bir nitelik gösteriyor. Kitlelerin gerek devrim sürecinden, gerekse daha sonraki dönüşümlerden dışlanmış oluşu, yeni devletin demokratik bir nitelikten uzak oluşu, bu devrimin bir burjuva demokratik devrim olarak nitelenmesini olanaksız kılıyor. Ama 1919 - 23 ve sonrasını, klasik örnekleri Almanya ve İtalya'da gözlenen tepeden devrimlerin tipik bir temsilcisi saymak da olanaksız. Bunun bir tek (ama çok önemli) nedeni var: klasik tepeden devrimlerde, sosyal devrim kendini içeriden yenileyen geleneksel devletin inisiyatifiyle gerçekleşiyor, sosyal devrimin yolu bir siyasal devrimle ve yeni bir devletin kuruluşu ile açılmıyordu. Gerçi Almanya ve İtalya örneklerinde yenilgiye uğramış birer siyasal devrim (her ikisi de 1848'de) vardı sürecin başlangıç noktasında. Bu devrimlerin de, «aşağıdan devrim» tehlikesini ortaya koyarak eski devleti ve hakim sınıfları bir değişime razı etmekte kamçı rolü oynadığı tartışmasızdı. Ama yine de bu devrimler eski devlet aygıtını parçalamamış, siyasal düzeyde sürekliliği kıramamıştı. Çarlık Rusya'sında ise durum daha da belirgindi. 1861 - 1905 döneminde Çarlık, bir siyasal devrimin değil, uluslararası sistemin, en belirgin ifadesini Kırım Savaşı yenilgisinde bulan baskısı (ve kuşkusuz ülke içindeki dönüşümün etkisi) altında bir modernleşme sürecine giriyordu. Öte yandan, Gramsci'nin, tepeden devrim kavramına karşılık veren 'pasif devrim'inin de 'siyasal devrimsiz sosyal devrim' anlamında 'devrimsiz devrim' olarak nitelenebileceğini görmüş bulunuyoruz. Dolayısıyla, 1919 - 23'ü ne tepeden devrimin, ne de pasif devrimin tipik bir örneği olarak nitelemek olanaklı görünmüyor.

Ama öte yandan, 20'li ve 30'lu yılların sosyal devrimi, klasik tepeden devrim süreçleri ile çarpıcı benzerlikler gösteriyor.

Neden öteki tepeden devrimlerden farklı olarak bir siyasal devrimin açtığı yolu izlediği halde, Türkiye'deki dönüşüm süreci ötekilerdekinden farklı değil? Bu paradoksun sırrı Türkiye'nin yaşadığı siyasal devrimin çalışan sınıfları siyasal yaşamdan dışlamaya dayanan bir devrim olmasında yatıyor. Devrim siyasal da olsa, yine tepede, merkezi bürokrasi, büyük topraksahipliğinin çeşitli dilimleri ve yükselen ticaret burjuvazisinin çeşitli etnik bileşenleri arasında sıkışmış kalmış bir süreç. Bu yüzden, **kitlesiz bir siyasal devrim tepeden bir sosyal devrimle sonuçlanıyor.**[35]

Yani, Türkiye'nin yaşadığı burjuva devrimini yine de bir (yarım kalmış) tepeden (veya pasif) devrim olarak nitelemek olanaklı. Ama **özgül bir anlamda.** Tepeden devrimin de, pasif devrimin de daha sonra kullanılageldikleri içerikle değil, özgün anlamlarıyla. Tepeden devrimin ilk kullanımının Fransız devriminin I. Napolyon dönemini betimlemeye yönelik olduğunu yukarıda belirtmiştim. Pasif devrim kavramını ise Gramsci bir İtalyan burjuva düşünürü olan Vincenzo Cuoco'dan devralmış ve baştanaşağı yeniden yorumlamıştır. Kavramın Cuoco'daki özgün anlamı 'kitlesiz devrim'e karşılık verir. 1919 - 23, işte Cuoco'nun anlamında bir pasif devrim olarak kabul edilebilir. En iyi tarihsel benzetme ise kanımca şu: Türkiye'de burjuva devrimi, **kitleleri ve jakobenleri olmadan, 1793'ü yaşamadan,** bir I. Napolyon dönemini yaşamış bir devrimdir.[36]

---

(35) Bu açıdan dünya burjuva devrimleri tarihinde, bilebildiğim kadarıyla, Türkiye'ye en yakın örnek Brezilya'nın 1930 devrimi. Burjuvazinin desteğinde kitlesiz bir devrimle iktidarı ele geçiren ve kurduğu *Estado Novo* (Yeni Devlet) ile tepeden bir dönüşüm sürecini gerçekleştiren Getulio Vargas'ın deneyimi en anlamlı karşılaştırma gibi görünüyor. Bu konuda bk. örneğin R. Munck, «State Intervention in Brazil: Issues and Debates», *Latin American Perspectives*, 23, c. VI, No. 4, Sonbahar 1979.

(36) Napolyon Fransa'sı ile Kemalist Türkiye arasında belli ki binbir farklılık var. Napolyon öncesinde Fransa'da tarihin en büyük toplumsal çalkantılarından biri yaşanmış. Gerçekte, Napolyon rejimi buna bir tepki aynı zamanda. Ayrıca, Napolyon'un uluslararası bir misyonun taşıyıcısı da olduğu unutulmamalı vb. vb. Burada sözkonusu benzetmeyle anlatılmak istenen, Türkiye'deki devrimin, hem eski rejime, hem de kendi solundaki güçlere karşı kesen bir kılıcın tarihteki ilk örneği olmadığı. Daha da önemlisi, Türkiye'nin bir 1793 yaşamadan doğrudan Napolyon tipi bir rejime geçişi.

Türkiye'de burjuva devriminin devleti ve toplumsal yaşamın bazı alanlarını yeniden - düzenleyerek kapitalizmin koşullarını hazırladığını gördük. Ama, öte yandan, kapitalizme geç gelen birçok toplumda görüldüğü gibi, Türkiye'nin burjuva devrimi de, kendi görevleri açısından bakıldığında, yarım kalmış, tamamlanmamış bir devrim niteliği taşıyor. Bu nitelik ise daha sonraki dönemlerin toplumsal ve siyasal mücadelelerini anlamada büyük önem taşıyor. Devrimin neden tamamlanmamış bir nitelik taşıdığını görebilmek için üç alana bakmak yeterli: demokrasi, kent/kır ilişkileri ve toprak sorunu.

(1) Burjuva devriminin anahtar görevlerinden biri olan demokrasi alanında, bütün tepeden devrimlerde olduğu gibi, 1919 - 23 de ancak çok kısmi bir atılım gerçekleştirmiş. Devrim sürecinin içinde, Anadolu ve Rumeli'nin bütün egemen sınıflarını Millî Mücadele'nin çevresinde toplayabilmenin aracı olarak Ankara meclisi (ve ondan önce Kongreler) geçmişe göre demokratik bir adım olarak görülebilir. Ama çok kısa sürede, özellikle de 1925 sonrasında, bu meclis içeriği boşaltılmış bir formel sistem haline gelmiş, yeni konumuyla, parlamenter demokrasinin bir unsuru olmaktan çıkarak tek partinin iç işleyişinde kolaylık sağlayan bir parti içi danışma meclisi niteliğini kazanmıştır. Üstelik cumhuriyet yönetimi, çalışanların bağımsız örgütlenmesine başlangıçtan itibaren olanak vermeyerek, daha sonraki olağan dönemlerde bile varolan anti - demokratik kısıtlamaların temelini atmıştır.

(2) Devrimin kitleleri dışlayıcı, tepeden niteliğinin bir ikinci sonucu, gerçekleştirilen görevlerin etki alanının da sınırlı kalması olmuştur. Başlangıçtan itibaren köylülüğün, özellikle de yoksul köylü kitlelerinin devrim süreci dışında bırakılması, bundan da öte, her türlü bağımsız köylü girişiminin baskı altına alınması, devrimin eşraf ve büyük topraksahipleriyle kurulan bir ittifak içinde yürümesi, köylü kitlelerini devrimden uzaklaştırmış, yer yer karşı safa itmiştir. Bunun sonucu, 1923 - sonrası toplumsal dönüşüm sürecinde, devletin baskıcı niteliğinin de katkısıyla, hukuk, ideoloji, kültür, eğitim, kadın sorunu vb. alanlardaki değişimin kent toplumuyla sınırlanması, kırların büyük ölçüde (toprak mülkiyetinin sağlamlaşması ve aşarın kalkması türünden önemli istisnalar dışında) bu değişimin dışında kalmasıdır. Cumhuriyet Türkiye'si kentle kır arasında güçlü bir

eşitsiz gelişmenin sonuçlarını yaşayacaktır. Bu, burjuvazinin en modern kesim ve dilimlerinin köylülük üzerinde uzun bir süre hegemonya kurmasını engelleyecek, köylülüğün tutucu koalisyonların desteği haline gelmesine ortam hazırlayacaktır.

(3) Burjuva devrimleri kentlerin ve kırların çalışan kitlelerinden destek almadıklarında, modern kapitalist toplumun tarih öncesinden veya ilk çocukluk döneminden kalma egemen sınıf ve dilimleriyle uzlaşmak zorunda kalır.[37] Bu süreç Türkiye'de de yaşanmış, büyük topraksahipliğinin çeşitli dilimleriyle uzlaşmak zorunda kalan cumhuriyet yönetimi, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde çok farklı nitelikler arzeden tarım sorununu hiçbir aşamada köklü bir çözüme ulaştıramamıştır. Daha sonraki siyasal iktidarların da başına bela olacak olan toprak reformu, tarımın vergilendirilmesi, taban fiyatları vb. türünden sorunlarda kentsel ticaret ve sanayi burjuvazisinin çıkarları doğrultusunda bir açılım sağlanamaması, burjuva devriminin bu niteliğinin ve onun ürünü olan sınıfsal güçler ilişkisinin bir sonucudur. Burjuva devriminin ana görevi olan tarım sorununun çözümünün gerçekleşmemesinin maliyeti, Türkiye'de tarımın (ve buna bağlı olarak kapitalizmin) hızlı gelişmesinin önünde önemli engellerin yükselmeye uzun süre boyunca devam etmesi olmuştur.

Bütün bunlardan dolayı, Türkiye'de burjuva devrimi tamamlanmamış bir nitelik taşır. Kemalist devrimin, burjuva devriminin çeşitli alanlardaki girişimlerinin boyutları bakımından son derecede özgül olduğu da bu noktada belirtilmelidir. Belirli alanlarda (dinsel ideoloji ve kurumlara karşı verilen savaş, Batılılaşma, hukuk sistemi, devlet kapitalizmi) az görülen bir atılganlık gösteren cumhuriyet, başka alanlarda (toprak sorunu, kırsal toplumun burjuvalaşması, demokrasi) pek az şeye girişmiş, pek az şey gerçekleştirmiştir. Kısacası, Türkiye'deki burjuva devriminin asli özelliklerinden biri, çeşitli alanlardaki dönüşümler arasında köklü bir eşitsiz gelişmenin görülmesidir.

Şunu da eklemekte yarar var: burjuva devriminin çöz(e)memiş olduğu demokratik görevler, tarihsel çelişme içinde yeni bi-

(37) Dolayısıyla, cumhuriyetin kuruluşundan sonra siyasal iktidarın toprak sahiplerine, eşrafa vb. «ödünler» verdiği yolundaki sol-Kemalist tez yanlıştır. Tarihsel gerçeklere aykırı olması bir yana (eşrafla ilişkiler Milli Mücadele'nin başından beri mevcuttur), bu tez kitlesiz devrimlerin eski rejimin egemen sınıflarıyla bir ittifaka dayandığını da kavrayamamaktadır.

çimlere bürünmüş olsalar bile, hâlâ toplumun gündeminin yakıcı sorunları özelliğini korumaktadırlar. Ama yine bu altmış yıllık tarihin (ve başka azgelişmiş ülkelerin deneyiminin) öğretmesi gereken bir ders de, bu görevlerin kesin ve geri dönüşü olmayan çözümünün ancak burjuva toplumunun çok ötesine geçen bir toplumsal sıçrama ile gerçekleşebileceğidir.

Tepeden Devrim mi, «Tepeden İnmecilik» mi?

Sol liberaller kuşkusuz Türkiye'de ikiyüz yıldır hiçbir değişim olmadığını söylemiyorlar. Söyledikleri, bu değişimin özgül gerçekleşme biçimiyle ilgili. Bu biçim konusundaki görüşleri iki noktada yoğunlaşıyor. Birincisi, değişimin devrimci bir sıçrama içermediğini, temel bir süreklilik çerçevesinde evrimsel bir nitelik taşıdığını iddia ediyorlar. Osmanlı'dan cumhuriyete geçerken bir kopuş yaşanmadığı görüşü bununla ilgili. İkincisi, bu ağır ve evrimsel değişimin sürekli biçimde «yukarıdan aşağıya», devletten topluma doğru, «tepeden inmeci» yöntemlerle empoze edildiğini ileri sürüyorlar. Bu ikinci iddia, bu yazıda başvurulan «tepeden devrim» kavramını çağrıştırabileceği için, bu konu üzerinde biraz durmak yararlı olacak. Çünkü iki yaklaşım arasındaki benzerlik sadece terimlerin benzerliğiyle sınırlı. Temelde, aralarında büyük bir uçurum yatıyor. Görelim.

Hareket noktamız, «yukarıdan aşağıya» gelişme tezinin devrimci bir sıçramayı dışlaması olmalı. Ama bu sadece bir hareket noktası, fark bununla bitmiyor. Çok önemli bir sonucu var bu başlangıç farkının. «Yukarıdan aşağıya gelişme» tezi, tüm değişimin devletten topluma doğru ilerlediği görüşüne dayanıyor. Oysa «tepeden devrim» tezi, devletin toplumda ortaya çıkan gelişmelere bir tepkisini kavramlaştırıyor. Yani tarihsel değişmenin harekete geçirici gücü devlet değil toplum burada. Türkiye sözkonusu olduğunda, 1923 ve sonrasının, tüm ondokuzuncu yüzyıl boyunca toplumda ve ekonomide ortaya çıkan içten içe (moleküler) değişimin bir ürünü olarak kavranması sözkonusu. Başka bir deyişle, **değişimin bütünü değil sadece sıçrama anı yukarıdan bir nitelik taşıyor.** Sol liberal tez, sıçrama anını yok saydığı için bu tür bir farklılaşmaya gitmesi de olanaksız.

İkinci fark, somut siyasal uzantıları bakımından daha da önemli. Sol liberaller soyut bir devlet/toplum (sivil toplum) karşıtlığı içinde düşünüyorlar. Dolayısıyla, «yukarıdan aşağıya gelişme» tezleri devletin kendi tercihlerini **sivil toplumun bütü-**

nüne empoze etmesi anlamını taşıyor. Bu dayatmayı kabul etmek zorunda kalanlar arasında burjuvazi de var. Bu sınıf, devletin tümüyle dışında, sivil toplumun tâbi, neredeyse boynu bükük («kapıkulu» benzetmesini hatırlayın) bir öğesidir! Bu yüzden, Türkiye toplumunda ortaya çıkan birçok gelişme «tepeden inmecilik» olarak adlandırılır: devleti elinde tutan bir bürokrat kadro bütün sınıflardan bağımsız olarak topluma birşeyler dayattığı için. (Burada sol liberalizmin tahlil yönteminin sol - Kemalizm'le buluştuğunu çıplak biçimde gözlemek olanak kazanıyor. Sol liberalizm işte bu anlamda sol - Kemalizm'in diyalektik - olmayan bir olumsuzlamasını oluşturuyor.)

Bu yazıda savunulan bakışaçısı ise, toplum içindeki derin ayrışımı ve sınıfların devlet karşısındaki farklı konumunu görmezlikten gelmeyi reddediyor. Tepeden devrim burada burjuvazinin, öteki egemen sınıflar ve bürokrasi ile yanyana, çalışan sınıflara ve eski rejimin kalıntılarına empoze ettiği bir değişim. Başka bir şekilde ifade edilecek olursa: sol liberallerde burjuvazi «aşağıda», devlet «yukarıda». Burada burjuvazi yukarının merkezinde, yukarıdaki sınıf ittifakının asli bir öğesi. Bunun Türkiye açısından en çarpıcı kanıtı şu: Kemalist dönüşümlerin önemli bir bölümü, kentsel burjuvazi tarafından yüzyılın başından (bazan daha da önceden) itibaren benimsenmiş yaşam ve iktisadi faaliyet kalıplarının hukuki bir çerçeveyle tescilinden başka birşey değildi. Dolayısıyla bu dönüşümler burjuvaziye tepeden empoze edilmek bir yana, onun yeni, «asri» yaşam kalıplarını toplumun bütünü için bir norm olarak ilân ediyordu. Buna karşılık büyük köylü kitleleri için bu dönüşümler yepyeni toplumsal biçimlerin dışarıdan dayatılması anlamına geliyordu.

Bu söylenenlerden şu sonucu da çıkarmak gerekli: gerek evrimci bir değişim sürecini kavramlaştırdığı için, gerekse de devleti ana sınıflardan soyutladığı için, sivil toplumcuların kullandığı «yukarıdan aşağıya gelişme» kavramının, klasik maddeci «tepeden devrim» kavramıyla hiçbir ilgisi yoktur.

Söz terminolojiden doğan sorunlardan açılmışken, burada savunulan görüşle benzer terimlerle ifade edilmesine rağmen içerik bakımından ondan farklılaşan bir başka teoriden de kısaca söz etmek yararlı olacaktır. Son yıllarda bazi yazarlar Türkiye'nin Osmanlı'dan cumhuriyete geçişini bir tepeden devrim olarak nitelemişlerdir.[38] Ne var ki, bu nitelemenin içeriği bu ya-

(38) Ç. Keyder, «The Political Economy of Turkish Democracy», *New Left Review*, 115, Mayıs - Haziran 1979; E. K. Trimberger, *Revolution from*

zıda ileri sürülen görüşten çok farklıdır. Sözkonusu yazarlarda, tepeden devrim, sınıflardan özerkleşmiş bir bürokratik/askeri seçkinler grubunun toplumu tepeden modernleştirmesine verilen addır. Bu niteliğiyle de klasik maddeci tepeden devrim kavramı ile akrabalığı tarihsel bir bağıntıdan ve isim benzerliğinden öteye geçmemektedir. Bu yazıda kullanılan ana kavramlardan biri olan klasik maddeci tepeden devrim, bürokrasinin toplum karşısındaki konumuyla değil, herşeyden önce dünya çapında burjuva devrimlerinin ikinci aşamasında, **devrime temel olan sınıf ittifakıyla** ilgili bir kavramdır. Bir katman olarak bürokrasi, burada önemini burjuvazinin çalışan sınıflar karşısındaki konumu dolayısıyla kazanmaktadır. Bürokrasi ve devlet sınıflardan bağımsız olmadığı gibi, burjuvazi de siyasal iktidarda hatırı sayılır bir etkiye kavuşmuştur. Dolayısıyla, toplumun «modernleştirilmesi» bürokrasinin değil, esas olarak burjuvazinin tercihlerini yansıtır. Kısacası, bir bürokratik gelişme teorisi olarak tepeden devrim ile eski ve yeni hakim sınıfların ittifakına yaslanan tepeden devrim kavramları titizlikle birbirinden ayrılmalıdır.

SONUÇ

Bugün sol düşüncede Türkiye'nin çağdaş tarihinin belki de en önemli dönüm noktası konusunda süregiden teorik ve ideolojik kargaşanın yarattığı sorunlar başdöndürücü. Yazının başında da değindiğim gibi, devletçilikten eğitime, dilden dine birçok alanda yapılan tartışmalarda solun, egemen ideolojinin karşıt kutuplarındaki görüşlerin kâh birinin, kâh ötekinin yanında yer alışının, ama egemen ideolojinin sınırlarını aşamayışının temelinde de bu kargaşa yatıyor. Onun için bütün bu sorunların çözümü Kemalist dönemin doğru bir maddeci tahlilinden geçiyor.

Bu yazıda amacım, gerek sol - Kemalizm'in ve ondan bir ölçüde etkilenen anlayışların, gerekse sol liberalizmin cumhuriyeıin temelinde yatan toplumsal çalkantı ve dönüşümü doğru biçimde kavramaktan uzak olduğunu göstermek oldu. Bu çal-

---

Abovc: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru, Transaction Books, New Jersey, 1978. Trimberger'in görüşlerinin bir eleştirisi H. Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1983, s. 96 - 99'da bulunabilir. Aynı görüşlerin bir başka sergilemesi için bk. S. Emrealp, *Azgelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1984, s. 91 - 99.

kantı ve dönüşüm, tapınma veya duygusal tepkilerden bağımsız olarak, yeni bir toplumsal projenin bakışaçısından ve taşlaşmamış bir maddeci temelden hareketle değerlendirilmelidir.

Böyle bir değerlendirme, Türkiye'nin tarihsel gelişmesinde 1923 ve sonrasının önemli bir sıçrama olduğunu, bu dönemde yaşanan altüst oluşun burjuva toplumunun ve kapitalizmin gelişmesinin önünü açtığını ortaya koyuyor. Ama bu sıçrama, klasik dönemin burjuva demokratik devrimlerinden, gerek ardındaki toplumsal güçler, gerekse aldığı biçim açısından büyük farklılıklar gösteriyor. Tepeden devrimler ailesine akraba olan, ama özgül nitelikler taşıyan Türkiye'nin burjuva devrimi, çalışan sınıfları dışlayan ve bastıran, bütün gerçekleştirdiklerini baskıcı yöntemlerle sağlayan bir kitlesiz devrim.

Bu teşhisin çok önemli sonuçları olduğu gözden kaçmamalı. Başlangıçta da belirttiğim gibi, düşünce akımlarının bugünü algılayışlarıyla tarihi düşünüşleri arasında çoğu zaman organik bir bağıntı vardır. Sol liberalizm, gerek tek parti döneminde, gerekse daha sonra ortaya çıkan baskıcı, anti - demokratik eğilimleri Osmanlı'nın mirası olan bir bürokrasinin eseri sayarak günümüz için savunduğu görüşlere temel hazırlıyor. Madem baskının kaynağı bürokrasidir, devletin sivil topluma yaşama hakkı tanımamasıdır, öyleyse sınıf ayırımlarından arındırılmış bir sivil toplum kendi alanını genişletmeli, anti - demokratik eğilimlere karşı bir bütün olarak direnmelidir. Bu yazıda yapılan tahlil ve varılan teşhis, bu perspektifin ayağının altındaki toprağın kayması anlamına geliyor. Osmanlı ile cumhuriyet arasındaki tarihsel kopuş, cumhuriyet dönemindeki baskıcı eğilimleri Osmanlı'nın mirası ile açıklamayı olanaksız kılıyor. Bu kopuşun gerçekleşme biçimleri (kitlesiz siyasal devrim/tepeden sosyal devrim) ise, bu eğilimlerin kaynağını ortaya çıkarıyor: bu kaynak, herşeyden önce, Türkiye'de kapitalizmin gelişmesinin özgül tarihsel koşulları. Yani, baskıcı uygulamaların burjuvaziden bağımsız, hatta ona karşı olduğu yanlış. Tersine: Türkiye'de baskıcı bir devlet, burjuvazinin gelişmesinin başlıca koşullarından biri olmuş hep. O zaman, sivil toplumu devlet karşısında, 'sınıfsız, kaynaşmış' bir kitle gibi ele almak mümkün değil. Türkiye'de demokrasi cephesinin sınırlarını başka türlü çizmek gerekiyor.[39]

---

(39) Türkiye'deki bu bilimsel/ideolojik ortama son derece ilginç bir paraleli 60'lı yıllardan bu yana F. Almanya'da bulmak olanaklı. Orada da sos-

Bu durumda, tarihe ve toplumların gelişmesine çok daha ileri bir toplumsal proje açısından bakanlar için benimsenmesi gereken tavır açık. Birkaç öğesi var bu tavrın. Birincisi, yapabildikleri ve yapamadıklarıyla Türkiye'de burjuva devriminin soluğunu çoktan tüketmiş olduğunu, yeni ve güçlü toplumsal atılımların kaynağı olamayacağını saptamak. İkincisi, burjuva devriminin geçmiş uygulamaları konusunda tavır alırken, bu devrimden daha geride olan veya olaylara egemen ideolojinin perspektifinden bakan eleştirilerle aynı yanda saf tutmamak. Burjuvazinin Türkiye toplumunun önünde duran yakıcı demokratik görevlerle ilgili ciddî bir katkısı olamayacağını bilerek davranmak. Üçüncüsü, Türkiye'de yaşanan burjuva devriminin tepeden devrimlerle ortak bir yanının olduğunu, eski rejimin yanısıra çalışan kitleleri de karşısına almış olduğunu bir an bile unutmamak; bu devrimin kazanımları ne olursa olsun, yöntemlerini ve ideolojisini reddetmek, sonuna dek eleştirmek.

Aslında, sol, tepeden devrimin yarattığı ideolojik sorunlarla ilk kez Türkiye'de karşılaşmıyor. Başta Alman ve İtalyan devrimleri olmak üzere, tepeden devrimler karşısında klasik dönem düşünürleri de tavır almak zorunda kalmış. Bu tavır her zaman diyalektik bir nitelik taşımış. Tarihin yer yer sırtını geleceğe dönerek, geriye doğru ağır adımlarla ilerlediğini görebilen bir bakışaçısında temellenmiş. Ne tepeden devrimin sağladığı atılımlar kullandığı yöntemlerin sorunları dolayısıyla geçmişin özlemleriyle reddedilmiş; ne de, kapitalizm - öncesi geçmişi yenilgiye uğrattığı ve burjuva toplumunun kuruluşunun temellerini attığı için tepeden devrim yüceltilmiş, alkışlanmış. Hareket noktası her zaman, temelini çalışan sınıfların uzun dönemli çıkarlarında bulan bağımsız bir perspektif olmuş.[40] Bu da bizi başka bir ilkeye getiriyor: öteki tüm ilkelerin kaynağı olan ana ilkeye. Sol, tarihsel oluşumlar karşısında tavır alırken, kıs-

---

yal demokrat eğilimli tarihçiler, aynen Türkiye'de sivil toplumcuların yaptığı gibi, Almanya'da bir burjuva devrimi yaşanmış olduğunu reddederek 1945'e dek devam eden bir *süreklilik* ileri sürüyorlar. Amaç, İkinci Dünya Savaşı sonrasının «demokratik kapitalist» toplumunu iki savaş arasının Nazi cinayetlerinden arındırarak yüceltmek. Bu son derece öğretici tartışma için bk. R. J. Evans, «The Myth of Germany's Missing Revolution», *New Left Review*, 149, Ocak - Şubat 1985.

(40) Klasik maddeciliğin kurucularının Napolyon ve Bismarck konusundaki tavırları bu yaklaşımın canlı örnekleridir. Bu tavrın en belirgin ifadesi de, bu düşünürlerin, Lassalle'den, Bismarck'ı ilericilik adına desteklediği için kopmalarıdır. Bk. Draper, a.g.y., s. 427 - 37.

tas, çalışan sınıfların öz faaliyetinin gelişmesi, kitlelerin siyasete konan engelleri aşarak tarih sahnesine girmesi ve kendi kurtuluşları için kendilerinin mücadele verebilmeleridir. Bunun berisinde kalan herhangi bir tavır, yeni bir toplumsal projenin bağımsızlığının kurnaz ittifaklar uğruna ayaklar altına alınmasını getirir. Çağımız artık tepeden devrimler çağı değil, yeni tip bir aşağıdan devrimler çağıdır.

DEĞİNMELER

Gençlik Yılında İşçi Gençlik

1985 yılının Birleşmiş Milletler'ce «Gençlik Yılı» ilan edilmesi dolayısıyla tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de «gençlik sorunları» tartışma platformuna getirilmiş, bu amaçla çeşitli faaliyetlere yer verilmiştir: Konferanslar, seminerler, paneller, gençlik şölenleri v.b., v.b. Bu faaliyetlerin «gençlik sorunu»nu hakkıyla tartışıp tartışmadığı konusu bir yana, ilginç olan, «gençlik» denilince ağırlıkla «öğrenci gençlik»in anlaşılması ve «gençlik yılı»nın da neredeyse «öğrenci gençlik yılı» olarak algılanıp değerlendirilmesidir. Böyle olunca, köylü gençlik ve işçi gençlikten oluşan «okuldışı gençlik»in varlığı ise neredeyse yadsınmıştır. Oysa Türkiye toplam nüfusu içinde, gençlik tanımına giren 12-24 yaştaki bireylerin oranı yüzde 27 dolayındadır (12,2 milyon) ve toplam genç nüfusun yaklaşık yüzde 20'si öğrenci gençlikten oluşurken tartışmalarda ihmal edilen «okuldışı gençlik»in oranı yaklaşık yüzde 80'dir (1).

Genç İşçiler ve Sorunları : 1980 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına göre 12,2 milyon dolayındaki genç nüfusun 7,1 milyonu iktisaden faal genç nüfus tanımı içine girmektedir. Bunların yaklaşık 4,1 milyonu tarım, avcılık, ormancılık ve balıkçılık alanlarında yer almakta, dolayısıyla geniş anlamda köylü gençliği, iktisaden faal genç nüfus içinde geri kalan yaklaşık 3 milyon ise «işçi gençlik»i oluşturmaktadır.

Köylü gençlik bir yana, sayıları 3 milyona varan genç işçilerin sorunlarını Gençlik Yılı'nda olsun tartışma konusu yapmamayı, Türkiye'de özellikle son yıllarda işçi sınıfının ekonomik-demokratik ve politik mücadelesine karşı yaşanan inanılmaz kayıtsızlığın bir yansıması olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerektir. Oysa genç işçilerin zaten büyük olan bir dizi sorunları her geçen gün daha ürpertici boyutlara ulaşmakta ve acil önlemler gerektirmektedir.

---

(1) DİE, 1980 Genel Nüfus Sayımı, Sosyal ve Ekonomik Nitelikler, 1984.

Yaşamlarını sürdürebilme kaygusu ile yeterince hazır olmadan üretime katılan genç işçiler, krizin daha çok arttığı günümüzde çalışma koşullarının dayanılmaz ağırlığını tüm emekçilerle birlikte yüklenmektedirler. Bununla beraber, genç işçiler, işsizlik başta olmak üzere, düşük ücret, sigortasızlık, aşırı çalışma ve erken yıpranma gibi sorunları yetişkin işçilerden daha da yoğun bir biçimde yaşamaktadırlar.

Türkiye'de işsizler ordusunun yarısına yakınını gençler oluşturmaktadır. Ağırlaşan ekonomik krizin doğurduğu işsizlik en çok genç işçiler üzerinde yıkıcı etkisini göstermektedir. İş bulunabilen alanlarda ise genç işçiler iş güvencesinden yoksun ve düşük ücretle çalışmaya zorlanmaktadırlar.

Hemen hemen mesleki eğitim görmeksizin işe başlatılan, çoğu kez yaptıkları işin ağırlığı ile bedensel güçleri bağdaşmayan genç işçiler arasında iş kazaları (siz bunu iş cinayetleri olarak okuyun) ve «meslek hastalıkları»na daha sık rastlanmaktadır. 1979, 1983 arasında, 25 yaşın altındaki genç işçiler yılda ortalama 45 bin dolayında «iş kazası ve meslek hastalığı»na maruz kalmışlar, sonuçta yılda ortalama 700 genç sürekli sakatlığa mahkum bırakılırken, yine yılda ortalama 215 genç, kapitalizmin amansız dişlileri arasında yaşamlarını yitirmişlerdir (2).

İş Yasasında gençleri koruyucu nitelikteki maddelerin uygulanmadığı, denetimlerin oldukça yetersiz kaldığı görülmektedir. Örneğin İş Yasasının 80. maddesi 6 ayda bir 12-18 yaşlarındaki genç işçilerin - çırakların vücutlarının işe dayanaklılığının denetlenmesi gerektiğini öngörmektedir. Ne var ki Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı müfettişlerince yapılan bir araştırmada, verilen bir ankete katılanların yüzde 80'inin işe girişte bile sağlık denetiminden geçmeden işe başlatıldığı ortaya konulmuştur (3).

Genç işçiler sefalet ücretleriyle aşırı sömürü altındadırlar. Asgari ücretin saptanmasında gözetilen 16 yaşından büyük ve küçük ayırımı, 16 yaşından küçük işçilerin aleyhine bir durum yaratmaktadır. Yetişkinlerle aynı işi çoğu kez daha uzun süre çalışarak yapan 16 yaşından küçük işçiler diğerlerinden üçte bir oranında daha az ücret almaktadırlar.

Aşırı çalışma, genç işçilerin diğer önemli sorunlarından biridir. «Umumi Hıfzısıhha Kanunu» ile 12 - 16 yaş arasındaki iş-

---

(2) SSK, İstatistik Yıllığı 1983, Tablo 14, 25, 29.

(3) DPT, Gençlik ve Spor, Özel İhtisas Komisyonu Raporu 1984, s. 80.

çilerin günde 8 saatten fazla ve gece saat 20.00'den sonra çalıştırılmaları yasaklanmış olmasına karşın genç işçilerin günde 14 - 15 saat çalıştırıldıkları görülebilmektedir.

Çoğunlukla vergi ve sigorta denetimden uzak, küçük ve orta işletmelerde istihdam edilen genç işçiler, sendikalaşma, dolayısıyla asgari yasal haklarına kavuşma olanağından da yoksundurlar. Politik yaşamda gençliği politikadan uzak tutmak isteyen anlayış, işçinin ekonomik, demokratik örgütü sendika yönetiminde de kendisini göstermiş, 16 yaşından küçük işçilerin sendika üyeliği vesayet koşuluna bağlanırken, yeni sendikalar yasasına konulan 10 yıl bilfiil işçilik yapmayanların sendika yönetiminde yer almayacakları maddesi de genç işçileri sendika yönetimine katılmaktan uzak tutmuşuur.

Tüm bu sorunlar, toplumun geleceğinin en temel güvencesi ve insan kaynağının başlıca dayanağı olan gençlerin, bedensel ve zihinsel gelişmelerini tamamlayamadan bilgisiz, yetersiz ve güçsüz biçimde üretime sokulduklarını ortaya koymaktadır. Dahası, genç işçiler sağlığa aykırı, iş ve can güvenliğinden yoksun biçimde, gelişmelerini engelleyen ağır işlerde, dayanma güçlerinin ötesinde çalıştırılmakta, bu koşullara karşı savunmadan da yoksun bırakılmaktadırlar.

Genç işçilerin sorunlarının çözümünde yaklaşım, daha sağlıklı ve demokratik bir toplum yaratmanın temel perspektifi olmalıdır. Bu da zihinsel ve bedensel olarak gelişmiş insanlardan oluşmuş, çalışanların artan ölçüde karar alma sürecinde etkin oldukları, doğrudan demokrasiyi hedefleyen bir toplum demektir. Genç işçiler sorunlarının dile getirilmesi ve çözümler bulunmasında öncelikle özgüçlerine güvenmeli ve temelde öz örgütlülükleriyle sorunların çözümüne yönelmelidirler.

Mustafa Sönmez

Dem(irel)agoji

Türkiye'de son dönemde büyük bir değişimin yaşanmış olduğunu ortaya koyan sayısız gösterge arasında en anlamlılarından biri de şu olmalı: Demirel artık, eskiden olduğu gibi, sağın yayın organlarında değil, yelpazenin göreli olarak daha solunda yer alan yayın organlarında boy gösteriyor. Demirel

ve izleyicilerinden demeç isteyenler genellikle bu ikinci tipten yaygın organları. Ama bundan daha önemlisi şu: Eylül başındaki tartışma sırasında, sağda yer alan gazeteler (Tercüman dışında) Demirel'in ve hele DYP'nin çıkışlarını neredeyse siyasal bir sansüre tâbi tuttular. Bu yetmiyormuş gibi, Mehmet Barlas'dan Oktay Ekşi'ye, Metin Toker'den Güngör Mengi'ye, birçok köşe yazarı bu olay dolayısıyla açıktan açığa Demirel aleyhinde verip veriştirdi. Kuşkusuz, bu çok önemli bir olguydu. Nedenleri ise Türkiye'de burjuvazinin son dönem eğilimlerinde aranmalıydı.

Buna karşılık, sol adına yazan ve konuşan birçok kişi ve yayın organı, Demirel çizgisinin bugün Türkiye'de demokrasi saflarında aslî bir yeri olduğunu düşünüyor ve (en azından örtülü biçimde) ileri sürüyor. Akla ilk gelen örnek, bu tavrı en ileri götürmüş olan sivil toplumcu akım kuşkusuz. Yeni Gündem dergisi, daha ilk sayısından başlayan ve günümüzde de süregiden bir yayın politikasıyla Cindoruk'dan Avcı'ya, Nazlı Ilıcak'dan Demirel'e, sayfalarını demokrasi «havarileri»ne açıyor. Bu da, dinci akımdan başlayıp, DP/AP geleneğinden geçerek «demokratik» bir solda son bulan bir geniş demokrasi cephesi anlayışıyla son derece tutarlı. Ama başkaları da sivil toplumcuları bu konuda yalnız bırakmıyor. Örneğin, DYP büyük kongresi sırasında, eski politikacıların gözyaşlarını «demokrasinin gözyaşları» olarak niteleyebilen gazeteci Yalçın Doğan'ın bu akımla bir ilişkisi olduğu düşünülebilir mi? Ya şu (inanılması güç) satırları kaleme alan Mehmed Kemal'in? «Bizde demokratik sağ, Batı'da olduğu gibi, kiliseye dayanmaz. Sosyal adalet anlayışı, holdinglerden, büyük şirketlerden oluşan sermayecilere dayanmaz. Demokrasiye bağlı, özel girişimden yana, yaygın halk kitlelerini sermayeciye ezdirmeyen bir akımdan kaynaklanır». («Demokratik Sağın Gücü», Cumhuriyet, 26 Mart 1985). Bu tek-sesli koroya, kolay erişilemeyen yayın organlarında katkıda bulunanlar da sayılmakla bitmez. Kısacası, Demirel ve çizgisinin demokrasi mücadelesinin asli bir öğesi olduğu kanısı yavaş yavaş solda yerleşik bir inanç haline geliyor. Bununla da bitmiyor iş: Demirel ve izleyicileri aynı zamanda Özal'ın 24 Ocakçı iktisat siyasetine de bir alternatif gibi görülüyor. Yani, eski günlere bir dönülse, yoksulluk sona erecek, özgürlük yükselecek! «Yitirilmiş cennet» düşlerde ne kadar da yaygın olabiliyor.

Kuşkusuz, insanlar ve siyasal hareketler koşullara bağlı olarak değişirler. Dolayısıyla, Demirel'in ve temsil ettiği siyasal çizginin geçmişte, çalışanla-

rın mücadelelerine karşı takındığı keskin tavırdan (Demirel Anka ajansına verdiği demeçte, TC tarihinde en çok grev erteleyen başbakan oluşunun onurunu sahiplenmekten kaçınıyor: «Grev ertelemişsek, grevi keyfi olarak ertelememişizdir. Kanunlar vardır, nizamlar vardır. Kanunları uygulamışızdır» diyor (Cumhuriyet, 27 Temmuz 1985) — böylece 1980 öncesinde hükümetlerin grevleri ertelemelerini emreden kanunlar olduğunu öğreniyoruz!.) demokrasiyi kökünden kazımaya azmetmiş güçlerle canciğer işbirliğine kadar birçok alışkanlığından kurtulduğunu ileri sürmek ilk bakışta kimilerine makul görünebilir. Ama iş o kadar da basit değil. Eğer gerçeği saklamak değil de anlamak istiyorsak, sorunlara biraz daha yakından bakmak zorundayız.

Demirel muhipleri, Demirel'in kendisinin ünlü «dün dündür, bugünse bugün» özdeyişini benimseyerek, dünü unutmaya yatkın olabilirler. 70'li yılları yaşayanlar, 12 Eylül öncesinin tartışılması üzerindeki yasaklar kalktığında dünün ne olduğunu genç kuşaklara daha iyi anlatmayı bileceklerdir kuşkusuz. Biz şimdilik bugüne dönelim ve soralım: Demirel ve ekibi, yarının dünden ve bugünden farkını nasıl anlıyorlar? Bu ekip, şu veya bu kişinin önderliğinde, yakın gelecekte Türkiye'nin yönetimine gelse, çalışan kitlelerin durumu ne olacak? Nedir kitlelere önerilen?

Önce demokrasi cephesine bakalım. Gerek Demirel'in, gerekse izleyicilerinin 7 Kasım 1982 referandumu ve 6 Kasım seçimleriyle oluşmuş bulunan siyasal çerçeveden memnuniyetsiz olduğu açıktır. Bunu giderek cesurlaşan bir üslupla dile getiriyor olmaları da, bu ekibin demokrasiye ilişkin tavrı konusunda solda doğan mistifikasyonu besleyen ana kaynaktır. Ama solun Demirel ve dostlarının vermekte olduğu mücadelenin doğasını, her tür bulanıklıktan uzak, açık seçik bir biçimde tanıması ve tanımlaması yaşamsal bir önem taşır. 1982-83'de kuruluşu tamamlanan siyasal çerçeve karşısında en genel çizgileriyle iki tavır olanaklıdır. Birincisi, bu çerçevenin yerine, emekçi kitlelerin ve temsilcilerinin toplumsal/siyasal yaşama özgür biçimde katılabileceği yeni bir çerçevenin geçirilmesini savunmak. İkincisi ise, varolan çerçevenin özünün korunmasını ama bazı yönlerinin gözden geçirilmesini talep etmek. Demirel ve dostlarının tavrı, ikirciksiz biçimde, bu ikinci, «gözden geçirmeci» tavırdır. Kuşkusuz, bu tavır sadece Demirel'in ve öteki yasaklıların siyasal haklarının iadesiyle sınırlı değildir. Gözden geçirilecek yönlerin ne olduğu mücadelenin somut gelişimi içinde, varolan iç ve dış güç dengeleri ve ittifaklarla belirle-

necektir. Ama, daha bugünden son derece açık biçimde ortada olan birşey vardır: Demirel ve dostları, emekçi kitlelerin haklarını savunma konusunda en ufak bir isteklilik göstermemektedir. Görmek isteyen gözler için, gerek Demirel'in, gerek DYP yöneticilerinin açıklamalarında kanıtlar ortadadır. Anka'ya verdiği demeçte Demirel «dernekleşme hakkı»nı savunur görünmekle birlikte hemen ardından eklemektedir: «Ama derneğin faaliyeti tüzüğünde yazılı amacıyla ilgili olacak» (Cumhuriyet, 27 Temmuz 1985). Yani, dernekler (tabii ki sendikalar da, meslek odaları da) siyasetle iştigal etmeyecek! Cindoruk siyasal tutuklu ve hükümlülerin affına karşı olduğunu defalarca açıklamıştır (örnek olarak bk. Cumhuriyet, 4 Eylül 1985). DYP yetkilileri idam cezasını savunmakta kimseden geri kalmamayı görev bilmektedirler. Bırakalım özgür siyasal örgütlenmeyi, Çağlayangil'den Avcı'ya ve Cindoruk'a, DYP'liler «düşünce suçu» kavramına bile karşı çıkmaya hazır değildir. Çağlayangil, sosyalist partiler kurulabilmesinin karşısına «o olursa şeriatçı partiler de kurulur» türünden «iğneli fıçılar» yükseltirken, düşünce suçu konusunda en «liberal» görüşü Avcı dile getirmiştir: «Bir düşünce yazı haline, söz haline geldiği zaman da bu bir aksiyondur ve suç sayılır...» (Cumhuriyet, 2 Mayıs 1985. Benzer bir görüşü, Nokta dergisindeki görüşmede Çağlayangil de belirtmiştir. 6 Ekim 1985). Görüldüğü gibi Avcı yazı ve sözle ifade edilmediği takdirde düşünceyi suç saymayarak, demokratik ve ileri bir tavır almış olmaktadır! Böylece, birçok insan DYP iktidarı altında el kol hareketleriyle ve mimiklerle düşüncelerini ifade edebilme özgürlüğüne kavuşacaklarını öğrenmiş olmanın mutluluğunu yaşamıştır.

Bütün bunları bir kenara koyalım. 12 Mart savcısı Baki Tuğ'un DYP'nin en önemli görevlerinden birine getirilişinden, Demirel'le Türkeş'in birkaç ay önce kucaklaşmasına kadar varan göz kırpmalara sadece değinmekle yetinelim. Çoğu insanın muhtemelen gözünden kaçmış olan bir noktayı da kaydedip geçelim: köylülerin ideolojik eğilimleri ve siyasal kanılarıyla ilgili fişleme girişimi yüzünden ortalık çalkalanırken, DYP'nin demokrasi aşığı başkanı Cindoruk olayı protesto etmekten kaçınarak «konuyu araştırdıklarını» söylemekle yetiniyordu. (Cumhuriyet, 15 Ağustos 1985.) Bütün bunları bir yana bırakalım: ama kendi kendini kandırmak istemeyenler için Demirel, günü gelince 1982 Anayasasını da (kuşkusuz ikincil bazı değişikliklerle birlikte) savunacağını Yeni Gündem dergisine açıkça söylemiştir: «Bunalımları ön-

lemenin en önemli tarafı, ikide bir anayasaları kaldırıp, yerine yeni anayasalar koyma gayretlerinden vazgeçmektir... Yani anayasaların değişmezliğini herkes kabul etmelidir, dokunulmazlığını sağlayacak bir inanç, bir moral değer, bir şuur, bir sahiplik tesis edilebilmelidir» (Yeni Gündem, 28, 16-31 Ağustos 1985). (Yeni Gündem dergisi bu cümlelerden birkaç satır önce gelen bir başka cümleyi, «Anayasalar semavi, gökten inen kitaplar değildir» cümlesini kapağına ana manşet olarak koymayı uygun görmüştür!)

Demirel'in sözlerini hâlâ çok kapalı bulanlar olabilir. Onlar da Çağlayangil'e kulak vermeli: «1982 Anayasası (...) genel hatları itibariyle demokratiktir. Geçici maddeler olmasa, 1982 Anayasası ihtiyaca göre değişiklikler yapılır, ekseriyet bulununca pekâlâ Türk milletinin malı olur» (Nokta, 6 Ekim 1985).

Bütün bunlar birer rastlantı mıdır? Ya da bu siyasal kadronun tarihsel olarak geri siyasal kimliğinden mi ileri gelmektedir? Hayır, nedenler daha derinde yatıyor. Demirel ekibi kendine söz hakkı ararken, temsil ettiği sınıflara da garantiler vermek zorundadır. Çünkü Türkiye'nin hakim sınıfları 70' li yılların sonlarından beri demokrasiye karşı tavrını açıkça ortaya koymuştur. Yine de, bu garantilere rağmen, sağın başındaki sözcülerinin Demirel çizgisine rağbet etmemesi de son derece anlamlıdır.

İktisat siyasetine gelince. Bu alanda Demirel ve dostlarının yaptığı çıkışlar, Özal'ın uygulamalarına yönelttikleri eleştiriler ve önerdikleri «alternatif» politikalar, daha da çıplak bir demagoji niteliğini taşımaktadır. Herşeyden önce, Demirel'in son dönemde başvurduğu bir eleştiri yönteminin demagojik nieliğine dikkat çekmek gerekir. Çeşitli yayın organlarında yer alan demeçlerinde Demirel, Dünya Bankası vb. kuruluşların verilerine yaslanarak, Türkiye'nin, gelir bölüşümü, sağlık hizmetleri vb. toplumsal refah göstergeleri açısından dünyanın en kötü durumdaki ülkeleri arasında yer aldığını belirtmektedir. Okuyucu buradan, Özal dönemi uygulamalarının ne kadar kötü sonuçlar doğurduğunu anlayacak ve «ah Demirel'in altın günleri bir geri gelse!» diyecektir. 24 Ocak doğrultusundaki iktisat siyasetlerinin ve onlara eşlik eden sosyal siyasetlerin, Türkiye'de çalışan sınıflar üzerinde büyük bir yıkım oluşturduğu tartışmasız biçimde ortadadır. Ama emekçilerin bunu Demirel'den öğrenmeye hiç mi hiç ihtiyacı yoktur. Çünkü eğer Demirel'in söylediği gibi, Türkiye dünyada «gelir dağılım en kötü 10 ülke arasında ve 8. sırada» yer alı-

yorsa (Cumhuriyet, 25 Ağustos 1985), bunun sorumluluğu büyük ölçüde Demirel'in kendisinde temsil ettiği toplumsal güçlerdedir. Çünkü Dünya Bankası'nın yaptığı bu sıralamaya temel olarak alınan gelir dağılımı çalışması Türkiye'de 1973 yılında gerçekleştirilmiştir. Yani Demirel'in başbakanlık yaptığı ve bugün Türkiye'nin altın çağı olarak sunduğu 1965-71 döneminin sonucu olarak ortaya çıkmıştır bu durum! Demirel'in aynı görüşmede «bugün Türkiye'yi sanayileşmiş falan saymayın. Neyiniz var bugün?» yolundaki gözlemi de, yıllar boyu «sanayileşen Türkiye» sloganını kendine silah yapmış bir politikacı için acı bir iflas ilanıdır.

Bugün uygulanmakta olan iktisat siyasetine karşı Demirel ve izleyicilerinin önerdiği «alternatif»in demagojik karakteri ise çarpıcıdır. Gerek Demirel'in, gerekse DYP sözcülerinin iktisat siyaseti konusunda verdikleri demeçlerde şaşmaz biçimde tekrarlanan bir ortak yön mevcuttur: kaçak görüşmek. Kendileriyle görüşen gazetecilerin «peki, siz ne öneriyorsunuz?» tipi sorularına verdikleri cevap hemen hemen istisnasız biçimde, «Özal'ın uygulamaları kötüdür» doğrultusunda olmaktadır. Kendilerinin ne yapacaklarını söylemekten kaçınmaktadırlar, çünkü bu ekibin Türkiye'nin çalışanlarının bugünkü yakıcı sorunları karşısındaki tavırları Özal çizgisinden hiç de farklı değildir. Üstelik bırakalım emekçilerin sorunlarını, Demirel ve dostları kapitalist birikimin yüzyüze kalmış olduğu derin sorunlar karşısında da Özal'dan farklı birşey önerecek durumda değildirler.

Nedir Demirel çizgisinin önerileri? Cumhuriyet'e yaptığı en son açıklamada Demirel'in kendisi Türkiye'nin «plandan, ağır sanayiden ve sosyal adaletten» vazgeçemeyeceğini söylüyor (25 Eylül 1985). Bu sözleri «ciddiye almak mümkün değildir». Türkiye, Demirel'in plan adını verdiği orta ve uzun dönemli programlamadan Demirel hükümeti döneminde vazgeçmiş, 24 Ocak 1980'de uygulamaya konulan yeni iktisat siyaseti programıyla ekonominin gelişimine piyasanın kör güçlerinin hakimiyetini pekiştirme yönünde keskin bir adım atmıştır. Ağır sanayi edebiyatı, Demirel'in 1980 öncesindeki «Türkiye Ortadoğu'nun manavı kasabı olabilir» sloganı ve o dönemdeki uygulamaları gözönüne alındığında hiçbir inandırıcılık taşımamaktadır. Sosyal adalete gelince... Bu konuda en safdil Demirel muhiplerinin bile fazla bir beklentileri olamayacağını ummak, aşırı bir hayalcilik olmasa gerek.

Kimileri, Demirel'in 70'li yılların sonunda ve özellikle de 24 Ocak kararlarını uygulamaya koyduğu aşamada plandan,

ağır sanayiden ve sosyal adalet kaygılarından çok uzak düşmüş olabileceğini kabul etmekle birlikte, bugün koşulların bu çizgiyi farklı bir yere getirmiş olabileceğini söyleyebilirler. O zaman onlara Demirel ve dostlarının 24 Ocak konusunda bugün ne düşündüklerini kendi açıklamalarından izlemelerini önermekten başka birşey yapmaya gerek yok: «Ben demek istemiyorum ki 24 Ocak Kararları Eylül 1980'de görevini ifa etmiş ve defteri kapanmıştı... ondan sonra bu süre içinde de bu kararların tatbikatı olacaktı tabii, açıkçasını söyleyeyim ki 1983 Aralığından bu yana bugün iktidarda olan hükümetin icra ettiği kararlara 24 Ocak kararları demek yanlıştır. (S. Demirel, Cumhuriyet, 28 Temmuz 1985. Bu satırların yer aldığı demecin başlığının «Demirel: 24 Ocak Kararlarının defteri 1980 Eylülünde kapanmıştır» olarak atılması ,hem bu dönemde yaygın olan ruh durumunun iyi bir göstergesidir, hem de gazetecilik açısından ciddi bir talihsizlik.) Veya: «Bugün 24 Ocak istikrar kararlarından bahsetmek mümkün değildir. Bugünkü sonuçlar sayın Özal'ın kendi politikasının neticeleridir». (N. Kocayusufpaşaoğlu, Cumhuriyet, 24 Ocak 1985).Örnekleri çoğaltmaya gerek yok. Durum gün gibi açık: Demirel ve dostları, Türkiye'nin başına 24 Ocak programını getirmekten pişmanlık duymak bir yana, bugünkü iktisat siyasetini 24 Ocak'a uygun olmamakla suçlamakta, gelecek için de 24 Ocak'ın doğrultusunu savunmaktadırlar. 24 Ocak konusunda liberal bir düş dünyasında yaşamayan herkes bunun ne anlama geldiğini kendiliğinden değerlendirebilir.

Peki, bütün bu demagoji bir yana, örneğin DYP'nin bugün Türkiye insanına önerdiği somut iktisat siyasetleri nelerdir? Bu konuda aydınlanmak isteyen herkese, **Yeni Gündem** dergisinde bugüne kadar yayınlanmış en güçlü mizah yazısı niteliğini taşıyan bir görüşmeyi canıgönülden tavsiye ederim. «DYP Genel Başkan Yardımcısı ve Ekonomi Komisyonu Başkanı sıfatını taşıyan İsmail Heral, derginin 16-31 Ağustos 1985 tarihli 28. sayısında yer alan bir görüşmede, DYP'nin «alternatif»ini bütün kapalılığıyla sergilemektedir. Yanlış okumadınız: «bütün açıklığıyla» değil «bütün kapalılığıyla». Çünkü Heral, görüşmecinin kendisine somut olarak uygulamak istedikleri siyasetlerle ilgili olarak yönelttiği her soruya tam bir casus filmi senaryosu mantığıyla cevap veriyor. Örneğin sanayileşmenin hangi kaynaklardan sağlanacağını mı öğrenmek istiyorsunuz? Heral'ın cevabı: «Şimdi efendim, bunu açıklamak bizim için imkânsız. Tehlikeli bir iş ...İnsan yapacağı şeyi nasıl yapacağını söyler mi?

Bu başkaları için koz olur...» Böylece Demirel'in öncelikleri arasında başyeri alan «ağır sanayi» nin gerçekleştirilme yöntemlerinin bir «devlet sırrı» olduğu ortaya çıkıyor. Heral vergi artışına taraftar ama bunu nasıl yapacağını mı öğrenmek istiyorsunuz? Elcevap: «Müsaade ederseniz bunu söylemeyelim. Yani uygulama gizlidir». Bu sefer de DYP'nin, iktidara geldiği takdirde, insanlardan «çaktırmadan» (belki de casus filmi senaryosuna uygun olarak gizli ajan kılığına sokulmuş vergi memurları marifetiyle) vergi toplayacağını öğrenmiş oluyorsunuz. Bu esrar perdesinin ötesinde, Heral'ın «beynelmilel yetkili ağızlardan aynen cümle nakli» yaparak dünya bunalımının 1981'de bittiğini ilan etmesinden (1981 dünya bunalımının en derin olduğu yıldır!) «Özal'da şu doğru değildir dediğimiz zaman, onun tersi bizim doğrumuzdur» türünden derin gözlemlerine dek birçok açıklamasının tadını okuyucu keyifle (ve ibretle) çıkarabilir. Bütün bunlardan sonra, sözkonusu partinin iktisadi konularda sözcüsü rolünün bu zata bir daha verilmeyeceğini ben şahsen tahmin etme gafletinde bulunmuştum. Yanılmışım: çünkü bu görüşmeden bir ay sonra Cumhuriyet gazetesinin aynı konudaki soruşturmasında da DYP sözcüsü Heral'dan başkası değil! Neden böyle? Çünkü Heral DYP'nin görüşlerinin mükemmel bir sözcüsü. Çünkü DYP'nin iktisat siyasetleri konusunda söyleyebilecekleri bundan ibaret. (Yeni Gündem'de Heral'la yapılan görüşmenin bir başka yanına da değinmeden geçemeyeceğim: Yeni Gündem muhabiri, Heral'a günlük kur politikasından faiz politikasına kadar en teknik ayrıntılara ilişkin sorular sorduğu halde, ücretlere ve genel olarak emekçi sınıfların durumuna ilişkin tek bir soru sormak aklına gelmemiş. Sol eğilimli bir dergi için ne yazık!)

Her komedinin ardında ciddi birşeyler vardır. Bu ciddi şeylere değinerek bitirelim biz de. Birincisi, iktisat siyaseti alanında Cindoruk'dan Heral'a dek DYP temsilcilerinin ağzından düşmeyen Menderes-Demirel modeli efsanesi tam bir aldatmacadır. 1950-80 döneminde Türkiye'nin sağ iktidarlarının tutarlı ve bütünsel tek bir «model» izledikleri iddiasının yanlışlığı bir yana, o dönem boyunca Türkiye kapitalizminin (önemli kesintilerle de olsa) canlı bir sermaye birikimi (ve dolayısıyla hızlıca bir iktisadi büyüme) yaşamış olmasının temelinde dünya kapitalizminin İkinci Dünya Savaşı sonrasında uzun bir genişleme dönemi yaşamış olmasının belirleyici bir etkisi vardır. O günün iktisat siyasetlerinin bugün aynen uygulanabileceğini savunmak için

dünyanın da, Türkiye'nin de hiç değişmemiş olduğunun varsayılması gerekir. Demirel ve dostlarının çıkmazı, iktisat siyaseti konusunda kendi fikirlerinin, başka bir siyasal kadro ile birlikte iktidarda olmasıdır. ANAP ile AP arasındaki fark bir «an» sorunudur. Canlı sermaye birikimi döneminde, burjuvazinin çıkarları geçmişte AP'nin izlediği iktisat siyasetini anlamlı kılıyordu. Bugünkü bunalım anında ise burjuvazi için geçerli olan, 24 Ocak'dır.

İkincisi, demokrasi alanında, Demirel'in (kuşkusuz kendi sınırları içinde olumlu sonuçlar doğurabilecek olan) hak arayışı kimseyi aldatmamalıdır. Göz kamaştırıcı çıkışlar, «diri diri gömülmeye» karşı zorunludur kuşkusuz. (Demirel'in Y. Donat ile yaptığı görüşmeden, **Tercüman**, 6 Eylül 1985). Demirel'in acelesi vardır çünkü Türkiye tarihinde başka yasaklıların kaderini yakından izlemiş, hatta o kaderin olumsuzluğundan yararlanmıştır. Şimdi kendi dostlarının kendisine aynı şeyi yapmayacağından emin olması için hiçbir neden yoktur. Taktik mülahazalar şu gerçeği bir an bile unutturmamalı: sınırlı sayıda insanın siyasal haklarının iadesi, Türkiye'nin milyonlarca insanının siyasal haklarının bütünüyle sağlanmasından hiç de daha önemli değildir.

Bir de taktik incelikleri kendi tekellerinde sananlara bir çift söz: kitlesel bir demokrasiye giden yolda, kapıların sonuna dek güvenilemeyecek güçler tarafından aralanması bazı somut koşullarda mümkün kuşkusuz. Bunun aksini iddia etmek egemen güçleri farklılaşmamış, türdeş bir külçe gibi görmek olurdu. Ama bugün kimilerinin gözlerini kamaştıran çıkışlara kanarak, demokrasiyi bu güçlerle birlikte aramak'da, onların durduğu yerde durmayı kabullenmek demektir. Kendisine kulak verenleri, sınırlı, tutarsız ve her an uzlaşmaya hazır güçlerle stratejik bir ittifaka çağıranları, iki acı sonuçtan biri bekler: ya bu güçler durduğunda/uzlaştığında ilerlemek ve yalnız kalmak; ya da onlarla birlikte durmak ve muhalifçilik oynamak. Demokrasinin kapı aralığında kalmak istemeyenler, ne şekilde olursa olsun aralanmış kapıları, cesaretle ve özgüvenle sonuna dek açmaya çalışmalıdır. Çünkü milyonlar günyüzüne ancak açık kapılardan çıkabilir.

Can Ilgın

Wolfgang Abendroth'un Anısına

Wolfgang Abendroth'u son kez 1983 ilkbaharında Frankfurt'ta gördüm. Alman Posta Sendikası ile Eğitim ve Bilim Sendikası, solcu sendikacılar ve bilim adamlarıyla birlikte «Yargı ve Sendikalar» konulu bir seminer düzenlemişlerdi. O sıralarda Frankfurt, yeni bir uçuş pistinin inşası dolayısıyla patlak veren şiddetli çatışmalarla çalkalanıyordu. Askeri nedenlerle dayatılan uçuş pisti yapımına karşı koyan Yurttaş İnisiyatifleri, «barışçı direniş» çağrısı yapmışlardı.

Batı Avrupa burjuva demokrasilerinin demokratik haklar bakımından birer cennet olduklarının iddia edildiği Türkiye açısından da ilgi çekici sayılabilecek bir hüküm, Batı Almanya'yı uğraştırıyordu. Yurttaş İnisiyatifleri'nin sözcüsü Alexander Schubart, bir mitingde uçuş pistine karşı «direniş» çağrısı yaptığı gerekçesiyle iki yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Avukat Schubart'ın ayrıca yurtaşlık hakları da elinden alınmıştı. Bundan böyle avukatlık yapamayacak, seçmen ya da aday olarak seçimlere katılamayacaktı. Bir insanın, Avrupa'nın bağrında, düşüncelerini açıklamasından ötürü mahkûm edilişiydi bu olay. Kendisine yüklenen suç, «eyalet hükümetine karşı cebir» idi. Toplantının amacı, bu hükmün yalnız çevreci yurttaş inisiyatiflerini ilgilendirmediğini, uzun dönemde işçi hareketini hedef aldığını göstermekti. Uzun dönemde grevler de, «hükümete karşı cebir» diye yorumlanabilir, ceza hukuku kovuşturmasına uğrayabilirlerdi.

Profesör Abendroth'un bildirisinin konusu «1945'ten Önce Yargı ve İşçi Hareketi» idi. Bu konuyu onun kadar yetkiyle irdeleyecek bir başkası bulunamazdı: Bu alandaki bilimsel çalışmaları, hukuk dalındaki ön eğitimi, en başta da kişisel gelişim tarihinden ötürü bu iş için biçilmiş kaftandı. İşçi hareketine bir ömür adamıştı; adliyesi faşist katilleri serbest bırakırken sosyalistleri acımasızca kovuşturan Weimar Cumhuriyeti'ni kişisel tecrübesiyle tanıyordu. Meslektaşları Nazile-

rin yanında yargıç ve savcı olarak sivrilirken yeraltı çalışmasını, Alman faşizminin zindanlarını içinden öğrenmişti. Beyaz saçları, boğuk ama mücadeleci sesiyle adaletin, kapitalizm hüküm sürdükçe burjuva sınıfının elinde işçi hareketine karşı bir baskı aracı olduğunu söylerken salonda çıt çıkmıyordu. Biliyorduk ki yalnızca süslü bir lâf değildi bu, onun yaşam deneyiminin, bilimsel bilgisinin özüydü.

Wolfgang Abendroth, sosyal demokrat bir öğretmen ailesinden geliyordu. Kendisinin üzerinde derin bir etki bırakan büyükbabası, (Almanya Sosyal Demokrat Partisi) Bismarck döneminde yasal kovuşturmalara uğrayan SDP'nin üyesiydi ve Alman işçi hareketinin, 1914 savaş çılgınlığına katılmayan azınlık kanadına mensuptu. Abendroth 1920'de, henüz 14 yaşındayken, Rosa Luxemburg'un kurduğu KPD'ye üye olur. Ne var ki tepeden indirilen dogmalara hiçbir zaman boyun eğmez — ona göre Marksizm bağımsız düşünen insanları öngerektiren bir teoridir. 1928'de Brandler ile Thalheimer'in yönetimindeki KPO'ya olan yakınlığı yüzünden partiden çıkarılır. KPO, işçi hareketinin, partinin resmi «sosyal faşizm» teorisi ve «Devrimci Sendika Muhalefeti» propagandası, yani KPD eliyle ayrı sendikalar kurulması yüzünden bölünmesini tehlikeli bir siyasal tavır olarak nitelendirmektedir: KPO'ya göre bu çizgi yükseliş halindeki faşizm karşısında işçi örgütlerini parçalamaktadır. Thalheimer'in faşizm tahlilleri, Abendroth'u derinlemesine etkiler. Bu yazılarda burjuva egemenliğinin —özellikle siyasal demokrasi ile faşist diktatörlük arasındaki— değişik biçimleri tahlil edilmekte, ayrıntılı sınıf tahlillerinin gerekliği vurgulanmaktadır. O sıralarda büyük işçi partilerinin faşizm konusundaki yaklaşımının bir özelliği, faşist tehlikenin küçümsenmesidir. KPO, gerçekçi, ama en sonunda başarısız kalan bir «faşizme karşı birleşik cephe» tasarısıyla bu hâkim anlayışa karşı durmaya çalışır. Faşistlerin 1933'te iktidarı ele geçirmesinden sonra Abendroth, KPO saflarında yeraltı çalışmasına katılır; 1937'de Gestapo'ca tutuklanır. Dört yıl hapiste yattıktan sonra 999. ceza taburunda silah altına alınarak —buna bir ölüm müfrezesi dense yeridir— Yunanistan'a gönderilir. Gene de hayatta kalır; Yunan partizanlarıyla ve EAM (Yunan Ulusal Kurtuluş Cephesi) ile ilişkiler kurar.

Savaş bittikten sonra SPD üyesi olan Abendroth, Sovyet işgal bölgesinde kamu hukuku profesörü olur ve adliye cihazının büyük ölçüde Nazileri desteklemiş olduğu bir ülkede antifaşist yargıçlar yetiştirilmesi işine vazgeçilmez katkılarda bu-

lunur. Doğu Almanya, bu eleştirici Marksiste tahammül edemez. Tutuklanmaktan kurtulmak için 1948'de Batı'ya kaçar.

1951'de Marburg'da siyaset bilimi profesörü olur. Dolaysız siyasal hesaplaşma alanından sakınarak felsefe zeminine çekilen Adorno ile Horkheimer bir yana bırakılacak olursa, Batı Almanya'da kürsü sahibi tek Marksist Abendroth'tur. Soğuk savaş ve KPD yasağı döneminin Federal Almanya'sında şiddetli saldırılara göğüs gerer. SPD içinde Marksist görüşler uğruna mücadele eden Abendroth, SDS (Alman Sosyalist Öğrenci Birliği) için bir yardım derneği kurduğu ve 1959 Godesberg programıyla SPD'nin kapitalist topluma bütünüyle ayak uydurmasına karşı çıktığı için 1961'de SPD'den ihraç edilir.

Anayasa hukukçusu Abendroth, anayasal görüşleriyle Alman öğrenci hareketinin 1960-1968'de olağanüstü hal yasalarına karşı yürüttüğü mücadelenin teorik araçlarını sağlar.

Ne var ki Abendroth, faşizmin ve Adenauer döneminin yıktığı Marksist düşünce geleneğinin yeniden canlanmasına katkıda bulunan öğrenci hareketinin, kısa dönemde güç ilişkilerini değiştirebilme umudunu ve bu ummaktan kaynaklanan yanılsamalarını hiçbir zaman paylaşmaz. Gerçek bir toplumsal sıçramanın taşıyıcısı olabilecek biricik gücün, işçi sınıfı olduğunu ve işçi sınıfının kafasında teorinin maddi bir güç haline gelmesinin uzun bir süreci gerektirdiğini hiç unutmaz. Bu nedenle Abendroth, hayatı boyunca genç aydınlar ile eleştirici sendikacıları birbirine yaklaştırmaya çalışır. İnsanlık tarihinin büyük özgürleşme mücadelesini sürdürmek için bir alan saydığı, Batı Almanya'da siyasal demokrasinin savunulmasında yararlıklar gösterir. Bütün bir solcu üniversite doçentleri kuşağına hocalık eder. Alman işçi hareketinin dogmatik çarpıtmaya uğratılmamış eleştirel teorisini koruyarak Weimar Cumhuriyeti'nden günümüze öğrencilerine aktarır.

Büyükbabası ona bir zamanlar «asla işçi hareketinden yolunu bulma, hep onun yolunu izle» demişti. Hayatı boyunca bu öğüde bağlı kaldı. Neredeyse seksen yaşındayken, 15 Eylül 1985 günü öldü *.

Ömer Erzeren

---

* Wolfgang Abendroth'un **Sozialgeschichte der europaeischen Arbeiterbewegung** adlı kitabı (**Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi**, çev. Bülent Özen, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1974), Türkiye'de yayımlanmıştır.

BU AN!

Bu anda şu iğneye bir sözün ipliğini geçirmeye çalışıyorum.
Ama biçimlendiremiyorum bu sözü,
o yüzden bir yama yapmaya koyuluyorum.
Ünlü keramet sahiplerinin
ilan ettikleri mucizelerin hiçbiri gerçekleşmedi,
ve seneler çabucak geçiyor.
Hiçbirşeyden birazcığa, ve rüzgâr hep karşıdan;
ne uzun yol bu, içdaralması ve sessizlik dolu.
Ve işte neredeysek oradayız;
daha iyi bunu bilmek
ve ayaklarımız yerde dile getirmek;
ve kendimizi, gürültülerin sözcükleri boğduğu,
ayna oyunlarının yaşamı yarı çarpıttığı
bir kuşku ve red çağının mirasçıları ilan etmek.
Neye yarar pişmanlık ve şikayet?
Ya o sokağa çıkarken
boyunbağımız ve yeleğimiz gibi üstümüze geçirdiğimiz
kayıtsız melankolik hava?
Neyimiz varsa oyumuz var sadece, hepsi bu:
somut tarihin bize düşen alanı,
ve bu alanı yaşamak için minicik bir köşe.
Ayağa kalkalım yeniden!
Duysunlar gür ve görkemli sesimizi!
Yüksek sesle ilan edelim kim olduğumuzu
ve bütün dünya dinlesin!

....
Çünkü daha önümüzde herşey,
ve herşey mümkün.

2

Salim kafayla düşünelim
hiç beklenmedik yankılar yayan bu dinginliği.
Salim kafayla ve esinlenerek düşünelim,

doldursun bu anın somut alanını,
hiçbir sürprize yer tanımayan bu alanı,
herşeyin yaşlı, mahzun ve zorunlu olduğu bu alanı.

Çok oluyor biz sayfayı çevireli ama
bazıları inat ediyor aynı bölümü okumakta!

3

İşin sırrı, belki de, hiçbir sır olmadığı;
bu yoldan o kadar çok geçtik ki
kimsenin şaşıracağı birşey kalmamış olmalı.
kırmak gerek belki de alışkanlıkları
....
Kimbilir, belki de bilmiyoruz yararlanmayı
bu anda elimizde olan azıcık şeyden bile!

4

Çok yavaş döner bostan dolabı,
yıllar geçer... yüzyıllar geçer...doruğa yükselene kadar su
ve, şanlı bir biçimde, ilan edene kadar
birlik içinde duruluğu.
Çok yavaş iner sonra kovalar
yukarıya çıkartmak için yeniden suyu.

Böyledir işte tarihin yazılışı.
Bunu bilmek kimseyi şaşırtmamalı, düş kırıklığına uğratmamalı.

5

Çok sık bakıyoruz geriye
ve tek bir davranışla ele veriyoruz bitkinliğimizi, içdaralmamızı.
Bizi yiyip bitiren geçmiş özlemi bulutlandırıyor bakışımızı,
kaskatı donduruyor duygularımızı.
Bütün yalnızlıklar arasında işti en karanlığı,
en zalimi, en ısrarlısı, en acısı.

Bunu da bilmek gerek, bilmek gerektiği gibi
ışıklı ve mümkün bir geleceği düşünmeyi.

6

Kim yaratabilir bizden başka —herbirimizden, sırayla—
bugünün sınırlarından yola koyularak
bütün rüzgârların coştuğu bir aydınlık alanını,
bütün seslerin çınladığı bir rüzgâr alanını?

Hep birlikte lekeliyor bizi yaşam;
hep birlikte ve bütün yönleriyle.

Ne olmak istiyorsak onu olacağız.
Boşunadır alevden kaçışımız
eğer alev bizi haklı kılıyorsa.

7

Ne yer var, ne ad, ne de yeterli alan
ağaçları yeniden dikmek için
ne de gerisin geriye akacak ve bizi yine ayağa kaldıracak
bir nehir, unutkanlığın ötesinde.
Hepimiz biliyoruz, geri dönülebilecek boş bir alan yok,
ne de tehlike anında bulunabilecek bir iz denizde.

Bütün yollar boyunca taşlar dizelim,
somut taşlar olsun, derinlikli, doyurucu.

8

Sırlar paylaşacağız, arzular paylaşacağız, soyluca;
gizlice kökleşeceğiz
yaşamamıza izin verilen zaman alanında.
Tasarılar paylaşacağız, tasalar paylaşacağız,
keyifler ve felâketler, sınır tanımaz bir onurlulukla,
suyu ve susuzluğu paylaşacağız, sevgiyi ve sevgisizliği.

İşte bütün bunlardır, ve daha birçok şey,
gizli bir inancı, özlediğimiz berraklığı verecek olan bize.

9

Elimizde zamanın anahtarı ve acıyla, sabırla,
işte böyle kazanmalıyız
onca zamandır gözüpek verdiğimiz savaşı.
Elimizde zamanın anahtarı ve belki de teker teker,
toplayarak herbirimizde hepimizin gücünü
ve fışkırtarak bu gücü dışarı.

Günlük yaşamın denizinde iz üstüne izle,
şafağı arayan bir iradeyle, adım üstüne adımla.

10

Ne bolluk içinde yüzen bir Doğu var,
ne de görkemli bir Batı.

Bilmek daha iyi, varolmadığını büyük sırların
ve de bizi koruyacak dev kanatlı bir ankanın;
ve yine varolmadığını,
sayısız karanlık kâhinin
belli belirsiz bir sesle tekrar tekrar ilan ettiği şeylerin.

Bir elimizi ötekinin yanına koyalım,
güç katacaktır yıllar her bir davranışımıza.

11

Rüzgârdan ve unutkanlıktan koruduk
hep birlikte büyüdüğümüz ve savaştığımız
bazı alanları, bazı tasarıları.
Ya şimdi, hangi iç karartıcı yadsımadır, hangi uyuşukluktur,
eskiden bize mücadeleyi neredeyse arzulatan coşkunun
yenilenmiş ateşini söndüren?

Yıllar ötesinden çağırıyor bizi,
bir umut ve canlılık zamanının taşkın ışığı.

12

Altına dönüştüreceğiz sessizliği
ve ateşe sözcükleri.
Yağmur birikiyor bu dönüşün kabuğunda
ve çabalar siliyor ayrıcalıkları.
Çıkıyoruz yavaş yavaş o derin kuyudan, tutunarak sarmaşıklara,
ama sıyrılmış değiliz belâlardan hâlâ.

Sevgiye dönüştüreceğiz o eski ıstırabı,
ve tarihe bırakacağız bu görkemli mirası.

Miquel Marti i Pol